

“સસ્તુ સાહિત્ય” નામે “ઉંચામા ઉંચું સાહિત્ય”

૪૫

સાહિત્યપ્રારંભિકા

[જુનરાવી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રાથમિક
પરિચય કરાવનાર શુદ્ધ પ્રથિકા]

લેખક

કિંમતલાલ ગણેશભાઈ ભા. ભા. સિયા

ભિક્ષુ આર્ચકાનંદની પ્રસ્તાવિ
અદ્યત્ન સાહિત્ય પર્યટિ કાર્યાલય

૬ ભક પાને અમદાવાદ અને અલગલગેલી ગત મુંબઈ ૨

એક રૂપિયે

આવૃત્તિ ૨૭

સવન ૨૦૦૨

પ્રત ૨૫૦૦

[સર્વ દક્ષ પ્રકાશક-સુરથાને રવાખીન છે]

પ્રકાશક અને પ્રકાશક :
વિભવનાથ ૬૦ ૧૫૧,
સરકારી સ્કૂલ બુલ્ડોઝર,
૧૫૫૮ : અમદાવાદ

નિવેદન

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સ ૨૦૦૦માં “વિવિધ ગ્રંથમાળા” માં પ્રસિદ્ધ થયેલી, તે ખલાસ થતા આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રાથમિક પ્રસ્થાપના આ નાના ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે આ ગ્રંથના લેખક શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અન્નરિયા ગુજરાતમાં છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી સાહિત્યવિવેચનમાં અમણી સ્થાન ભોગવે છે ‘કાવ્યમાધુર્ય’ અને બીજા તેમણે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકો મળેા આદર પામ્યાં છે અને તેમનાં પુસ્તકોની મળી આવૃત્તિઓ નીકળેલી છે

સામાન્ય વાચકવર્ગને તથા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ખાસ હેતુપૂર્વક તેમણે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે નરસિદ્ધ-મીરાથી આરંભી આજ સુધીના સ્વભાષાસાહિત્યના વિકાસની ટૂંકી પણ નક્કર હકીકતો જણાવે દરરોજ વાચકઅંધુને આનંદ જ થશે એટલું જ નહિ, પણ ભિન્નતા લેખકવર્ગને તો એ માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એમાં શક નથી.

આ પુસ્તક મુખ્ય સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી ટ્રેનિંગ ડાવેન્નેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે

શ્રી. હિંમતલાલ ગણેશજી અન્નરિયાએ અતિ સૌજન્યથી આ પુસ્તક સંસ્થાને માટે તૈયાર કરીને નિઃકામ ભાવે તે પ્રગટ કરવાની જમને રજા આપી છે, એ માટે અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે

મુખ્ય	}	સરસ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દરેલા દરેકીઓ નથી મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)
તા ૧-૬-૪૬		

સાહિત્યપ્રારંભિકા

‘સાહિત્યપ્રવેશિકા’ થી નાનું, માત્ર મુખ્યમુખ્ય જાગૃતેશી રૂપ
કિપરની પિંજળ આપતું, સાહિત્યના ઇતિહાસનો પ્રાથમિક પરિચય
કરાવનારું પુસ્તક દેવ, તે તે ઉપયોગમાં ઘર્ષ રાખત એવો અભિપ્રાય
રાજકોટના દરેક અભ્યાસ મંદિરના એ સિત્તક મિત્રો (શ્રી દામજીભાઈ
નવા શ્રી જ્યોતીરામ ઉપાધ્યાય)એ રાખ્યા હતા.

સાહિત્યપ્રવેશિકા ‘ની બીજી આવૃત્તિમાં’ હાલ પીઠ વપતી વિવિધ
જોશર્જ અને બીજી જલ્દ પોઠી આસપાસ માદિની રાખણ કરી, એટલે તે
પુસ્તકનું કદ મોટું થયું તે ઉપરથી એક જુવાન મિત્ર શ્રી રુપજી
મનમાલ દેશર્જએ સૂચના કરી, કે નાની સાંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ થા, તે
વિવાર્થીએ અને સામાન્ય વાચકોને વધારે ઠીક પડે.

આવી રીતે મોટી પ્રજ્ઞા વ્યા ‘સાહિત્યપ્રારંભિકા’ નેવાં કરવામાં
કામગીરી બની. સાહિત્યના ઇતિહાસની માત્ર પ્રાથમિક પિંજ નજર આપતું
પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

‘સાહિત્યપ્રવેશિકા’ની બીજી આવૃત્તિ નેવાં છે, જલ્દ કામગીરી બધી
અથવા બાક અને બીજી અગ્રવર્તી તેના પ્રકાશનમાં કદાચ વિલંબ કરાવે.
અગ્રામ વ્યા ‘પ્રારંભિકા’ થી સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષક કાર્યકલન નિષ્પત્તિએની
રૂપરદિયી પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રણની સાહિત્યનો અગ્રામ દેવે તે સારી પેઠે વપરે. જલ્દ છે
હતાં વ્યા જલ્દનાં પુસ્તકો દરેક સુધી નથી નખાતાં એ વિચારે વ્યા
જેવું તે દેવે તે નજીકના અભિપ્રાય એ એક પરી પાઠી એવી જાણ છે.

સાહિત્યપ્રવેશિકા’ કરતાં ‘પ્રારંભિકા’ માં વિસ્તરિતરૂપે જલ્દ અગ્ર
પ્રકારનું રાખ્યું છે વિવાર્થીએ અને વાચકોને તે સચિત્ર નીવડે એમ રાખ્યું છે.

આ પ્રકાશન મરિ સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષક કાર્યકલન અને આટ
પુસ્તક ત્રીજાવૃત્તિ થાંથી કિમની સૂચનાએ આપનાર આખી પેઠીમાં
શીવરામ કોટનો આખર માન્યતાની પવિત્ર કાર્ય જાનરથી બદા કરે.

૧૯૧૧ માં પ્રગટ

માર્ચ મુદ્ર

૧૯૧૧-૧૯૧૨

} વિશ્વવિદ્યાલય પ્રવેશક અભ્યાસિકા

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૧૮ પુસ્તકોની સાલસભરી નવી યોજના

પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી માધ્યમ તરીકે અને આજીવન શૈક્ષણિક રસ પૂર્વક વાંચી-સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના આ સરકાર તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) કરે છે. પહેલી યોજના મુજબ એમાં ત્રીસે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થશે.

આ યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો આવના મોટા અક્ષરોમાં છપાય છે

૧. પ્રકાશના પત્રિકા : (સચિત્ર) સે. શ્રી કમલકાંત માલેક
★ જન્મતા બિજલિન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૨. રાખની હાથેલી (સચિત્ર) સે. શ્રી સૌજન્ય
★ વાર્તાના અવરૂપમાં સંસારની સજગતી સમસ્યાઓ ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૩. હાસ્ય-તારક : (સચિત્ર) સે. શ્રી. ન્ધીવીન્દ્ર હં. હવે
★ જીવનમાં દરેક જગ્યાએ પ્રસન્નતા ફેલાવવાની કલા-સેજો ૧૫૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૪. જીવનની કલા : સે. શ્રી રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સજગતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૧૪૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૫. જન્મતામા જાણુ જાણે : (સચિત્ર) સે. શ્રી હમીદાલ હામદાર
★ જન્મતાની અદ્ભુતતા ને જાણીતાનો સરસ પરિચય ૧૦૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) સે. શ્રી સોપાન
★ એક જીવનપદ્ધતિની કમલ-મંજર સજગ વાર્તા ૧૪૦ ૦-૧૦ ૦-૨
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) સે. શ્રી. હન્દ્ર વસાવટા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૧૩૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) સે. શ્રી " સમાજશાસ્ત્રી "
★ ઘરમાં સુખ ને સંપત્તિ કેમ રહી શકાય તેના સુચનો ૧૨૮ ૦-૧૦ ૦-૨
૯. બામકુ બોલે છે : (સચિત્ર) સે. શ્રી ચુનીલાલ અગ્રિયા
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક બામજાનું સાચું જીવન ૧૪૪ ૦-૧ ૦-૦
૧૦. ગૃહજીવનના દરેક : (સચિત્ર) લેખિકા શ્રી કુમુદ રોડ
★ આપણા ગૃહ-કુટુંબના સાચા સંપદાચિત્રો ૧૩૨ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૧. મારો ભાસ્ત દેશ : (સચિત્ર) સે. હાનિલાલ પરિખ
★ ભારતવર્ષના સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૧૩૬ ૦-૧૦ ૦-૨
૧૨. આરોગ્યમાધના : સે. હુસૈન શરમશી સ. રહ
★ આરોગ્યના સરખાણુ અને માર્ગદર્શન ૧૪૮ ૦-૧૦ ૦-૨

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાક
૧	પ્રારંભ—નરસિંહ—મીરાયુગ—ગુજરાતી ભાષા, પ્રાકૃતો, જૂની ગુજરાતી નગસિદ્ધ, બાલજી, મીરાં, નાકર, વસ્તો.	૬૫થી ૨૩
૨	પ્રેમાનંદયુગ—અખો, પ્રેમાનંદ, સામળ, નરહરિ—પારસી કવિ કૃત્તમ અને નોસિરવાન, વક્ત્રમ મેવાડો.	૨૪થી ૩૩
૩	દયારામયુગ—પ્રીતમદાસ, દયારામ, ધીરો, બોળો.	૩૪થી ૩૮
૪	જીવનવિપર્યય—નમંદાસકર, કરસનદાસ, મહીપત રામ, દક્ષપારામ, નવસરામ.	૩૯થી ૪૮
૫	અગ્રેજી શિક્ષણના પહેલા કળ—જોવર્ધનરામ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, કેચ દ. મુવ, આનંદચકર.	૪૯થી ૬૩
૬	નવી કવિતા—નરસિંહગાન, કથાપી, મણિચકર, બળવતગામ, ન્હાનાલાલ ખજરદાર, બોટાદકર, લલિત, રામમોહનરાય.	૬૪થી ૭૩
૭	નવસકથા—કરજીપેસો, સરસ્વતીમદ્ર, ભોમીન્દરાવ દિવેદિયા, કનૈયાલાલ મુનશી, રમણલાલ, મેધાણી, ગુણવત આચાર્ય.	૭૪થી ૮૭
૮	નવલિકા—ધૂમકેતુ, કનૈયાલાલ મુનશી, રામનારાયણ પાઠક, જવેરચંદ મેધાણી, ગુણવત આચાર્ય, રમણલાલ, મનસુખલાલ, જ્યેષ્ઠીન્દ્ર દવે.	૮૮થી ૯૪
૯	નાટક—રજીછોડભાઈ, વામજી આચાર્ય, નથુરામ મુંદરજી, ડાહ્યાભાઈ ધોળચાજી, કેચ દ. મુવ, કાન્તો, રાધીના પર્વત, જ્ઞાનજ્યોત પ્રતાપરાણો, શાદનર્દા.	૯૫થી ૧૦૫
૧૦	વ્યાપક સાહિત્ય—ગાંધીજી, કિશોરલાલ મચ્છવાળા, કામેશકર, મદાદેવ દેરિભાઈ.	૧૦૬થી ૧૧૩
૧૧	વર્તમાન સ્થિતિ—મુંદરમ, ઉમાચકર જોષી, મુંદરજી બેટાઈ, સ્નેહરશ્મિ, મનસુખલાલ જવેરી, વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિશ્વનાથ મનમલાલ, પલાલાલ પટેલ.	૧૧૪થી ૧૨૨

સોહિત્યપ્રારંભિકા

પ્રકરણ ૧ નરસિંહ-મીરાંયુગ

શરૂઆત-બૂની ભાષા

આપણી ગુજરાતી ભાષા હાલ બોલાય છે તેવી પહેલાં બોલાતી નહોતી હમણાં પણ આપણે જાણીએ છીએ, કે પ્રાંત-પ્રાંતની બોલીમાં ફેર હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ લેખકલેખકની ભાષામાં પણ જુદાપણું હોય છે આવું હોવા છતાં, જ્યાં જ ગુજરાતીઓની ભાષા એક જ છે—ગુજરાતી જ છે—પછી સહે ગુજરાતમાં, કાઠિયાવાડમાં કે હિંદના કે દુનિયાના જમે તે જુદાજુદા ભાષામાં વસતા હોય, તોપણ જ્યાં ગુજરાતીઓની ભાષા તે ગુજરાતી જ છે

હમણાં બોલાતી ભાષા સો-પસો વર્ષ પહેલાં જાળના જેવી નહોતી; ત્રણસો-ચારસો વર્ષ પર તો કાંઈક વધારે જુદી લાગે તેવી હતી પાંચસો-છસો વર્ષ પહેલાં તો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં બોલાતી તે જ ભાષા મેવાડ, મારવાડ, માળવા-એ જ્યાં પ્રવેશમાં વપરાતી

ભાષાઓમાં ફેરફારો થયા જ કરે છે અમુક ઘોઠો અમુક ભાષા બોલતા હોય, તે ઘોઠો પોતે બીજા મુલકમાં જાય, અજર તેના મુલકમાં બીજા ઘોઠો આવે, એટલે ભાષાનો ભેળીસાળો થવા લાગે સપર્ક જેમજેમ વધે, તેમતેમ ફેરફારો પણ વધે ભેરહાર ભાષા હોય, આજહીં ઘોઠો હોય, તો અમુક ભાષા વધારે પ્રચાર પામે જામ પરાપૂર્વથી થતું જ આવ્યું છે આર્થો જ્યારે સરત ખડમાં આવ્યા, ત્યારે વેદોમાં જે ભાષા છે, તે બોલતા હતા અહીં આવ્યા પછી અહીંના મૂળ વતનીઓની સાથે મળવા-સળવા સા ૧

લાગ્યા, પોતે પણ એકબીજાથી દરદર વસવાટ કરવા લાગ્યા, એટલે તેની અસર ભાષા પર થવા લાગી, ભાષામાં કાંઈકાંઈ વિકૃતિઓ થવા લાગી.

ભાષા જુદીજુદી થઈ જાય, તો લોકોનું એકથ ન ટકે, એ તો સ્વાભાવિક જ હતું; એટલે આર્યોને સૂઝતું કે દેશદેશની ભાષામાં ભલે ફેરફારો થયા કરે, પણ સ્વયં આર્યોમાં માન અને સ્વીકાર પામે તેવી એક સર્વવ્યાપક ભાષા તો હોવી જ જોઈએ. આ વિચાર એવો તો દૃઢ અને પાકો થઈ ગયો કે આર્યોએ સ્પર્શ, સર્વવ્યાપક, સર્વમાન્ય ભાષા ઉત્પન્નવી કાઢી બોલાતી ભાષાઓ ખજડી ગઈ હતી, એમ સમજી તેને સુધારી સંસ્કૃત ભાષા તૈયાર કરી વેદોની મૂળ ભાષા પર આધાર રાખી, ખજડતી, ખજડેલી ભાષાનાં સ્વરૂપો સુધારી, ભાષાને સંસ્કાર આપી તેને સુધારી, એટલે તેને 'સંસ્કૃત' એવું નામ આપ્યું. બ્રાહ્મણો, વિદ્વાનો, મોટા મોટા સંસ્કૃત જ વાપરવા લાગ્યા; ધર્મનાં પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં જ લખાયાં; સંસ્કૃત માટે માન અને પ્રેમ, મદદ અને પવિત્ર ભાવ ઊભા, એટલે સંસ્કૃત સર્વમાન્ય ભાષા ગણાવા લાગી—સંસ્કૃત એ જ બાષા, મુખ્ય અને એકમાત્ર માન્ય ભાષા ગણાવા લાગી. દરેક દેશમાં લોકોની જુદીજુદી ભાષાઓ હતી, તે તો લોકપ્રચલિતમાં વપરાતી; તે ભાષા લોકોમાં—એટલે પ્રકૃતિમાં—વપરાતી, એટલે તે પ્રાકૃત કહેવાતી સંસ્કૃત જ મૂળ ભાષા હતી એ વિચારને એવો તો ઊઠો અને વ્યાપક બનાવ્યો હતો, કે દેશમાં બોલાતી ભાષા મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જ બની છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું. એટલે પ્રાકૃતની બીજી એવી પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રચારમાં હતી, કે સંસ્કૃત એ પ્રકૃતિ, અને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ માટે પ્રાકૃત; દેશભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકૃતિ પામીને બની છે, એવો ખ્યાલ લોકોમાં સાગી પેઠ પ્રસરેલો હતો.

આવા સર્વ થાપી અભિપ્રાયની એટલી બધી અસર થઈ ગઈ હતી કે ભાષા એટલે સંસ્કૃત જ એમ મનાવું હતું સંસ્કૃત

સિવાયની તે બધી જ પ્રાકૃત સંસ્કૃત સિવાયની બધી જ સાધાઓ માટે પ્રાકૃત, એ એક સામાન્ય નામ જ ગણાય છે જુહાજુહા પ્રદેશોની પ્રાકૃતને માટે જુહાજુહા વિશેષજો લગાડવામાં આવતા જેમ કે મગધ પ્રદેશમાં બોલાતી પ્રાકૃત માગધી કહેવાતી, યરસેન-મધુરા નજીકના પ્રદેશમાં બોલાતી શીરસેની વગેરે આવી પ્રાકૃતો મુખ્ય પાંચ—ઉત્તર દિશામાં પાચ હતી માગધી, શીરસેની, પૈશાચી મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ

આ પ્રાકૃતોમાંની અપભ્રંશ, મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એ બધા પ્રદેશમાં વપરાતી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પર ગુર્જરાનાં આક્રમણ થયાં મૂળ વતનીઓ સાથે ગુર્જરા એવી મળી-સળી ગયા, કે સાધાનાં સ્વરૂપ પર પણ અસર થવા લાગી અગિયારમા-બારમા સદ્ધમાં તે સાધા એવી થઈ ગઈ, કે તેને અપભ્રંશ કહેવાય જ નહિ ત્યારપછી પણ સાધામાં ફેરફારો ચાલુ જ રહ્યા ચૌદમા-પંદરમા સદ્ધમાં તે એવું સ્વરૂપ પામી, કે તેને આપણે ગુજરાતીન જૂનું રૂપ ગણી શકીએ એ રૂપમાં પણ ફેરફારો તે ચાલુ જ રહ્યા; સોળમા-સત્તરમા સદ્ધમાં જે સ્વરૂપ હતું, તેને ‘ગુજરાતી’ નામ અપાયું

આપણી સાધા માટે ‘ગુજરાતી’ એવું ચોક્કસ નામ પહેલવહેલું પ્રેમાનંદે જ વાપર્યું છે ‘દશમસ્કંધ’માં એક જગ્યાએ પ્રેમાનંદે તે નામ વાપર્યું છે—બીજે બધે તે પ્રેમાનંદે પણ સાધા માટે ‘પ્રાકૃત’ નામ જ વાપરે છે પ્રેમાનંદે જ નહિ, બધા જ લેખકો પોતાની સાધા માટે પ્રાકૃત એવું જ સામાન્ય નામ વાપરે છે—સંસ્કૃત નહિ તે પ્રાકૃત, એમ જ પ્રયોગ થયા કર્યો છે

અપભ્રંશમાં ફેરફારો થયા કયા—સાધા બદલાતી રહી; ચૌદમા-પંદરમા સદ્ધમાં સાધાએ જે સ્વરૂપ લીધું હતું, તે ગુજરાતી કહી શકીએ તેવું હતું—હાલના જેવું નહિ, તોપણ ગુજરાતી તે ખરું; સ્વરૂપ જરા જુદું અને જૂનું, એટલે તે સમયની સાધાને જૂની ગુજરાતી એવું નામ આપવામાં આવે છે

પહેલાંની ભાષા 'ગુજરાતી' ન કહેવાય, પણ ચૌદમા પંદરમા સૈકાથી તે આ પ્રદેશની ભાષાને જે સ્વરૂપ મળ્યું, તે સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતી ગણી શકાય; એટલે ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ચૌદમા-પંદરમા સૈકાથી ગણવામાં આવે છે તે વખતની ભાષાને જૂની ગુજરાતી એમ જાણીએ, તે સ્પષ્ટતા અને સત્યતા અને સચવાય નામ ગુજરાતી આપીએ, એટલે ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ કરવી જોઈએ.

ચૌદમા-પંદરમા સૈકાની જૂની ગુજરાતીનો નમૂનો નીચે આપ્યો છે -

રાજપુત ' તલો ચ સાંસલશુ મુજ હજિણીનું મર્મ '
 અસાજિણી હૂ અતિ પાપિણી ! કૂર કર્યા બહુ કર્મ !
 જન્મ થકી વેરાગ્ય વારતા, સુખ કેરુ નહિ લેય;
 તેહ સાંસલી નિ ચ કરશુ * શોક કયાઈ નરેશ ?
 ઇમ કરતાં એ સાંસલવાનુ કૌતક હ્રુઈ મનિ;
 કયા સજ્જ હુ કય, સાંસલુ સિવર થઈ રાજન !

—'કાદમરી' કડવું ૧૪

નેને જહલે નિ, એમ્ને જહલે ઇમ, સાંસળશેને જહલે
 સાંસલશું તમા મનિ, કયાઈ વહેરે પ્રથોગો જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ
 ખતાવે છે

— નરસિંહ મહેતા આ જમાનાનો જ—જૂની ગુજરાતીના સમયનો
 જ—લેખક છે, પણ તેનાં પદો કઠોપકંઠ ઊતરતાં આમાં છે;
 એટલે જમાનાજમાના પ્રમાણે જહલાતાં જમાં નરસિંહનાં હાલનાં
 કાવ્યોની ભાષા તેના વખતની ભાષા તો રહી જ નથી વળી, છાપા-
 વાળાએ પણ ભાષાને તદ્દન આધુનિક સ્વરૂપ જ આપી દીધું;
 એટલે જૂની ભાષાનું નામનિશાન રહ્યું નથી કોઈ જગ્યાએ એકાદ
 શબ્દ કે સ્વરૂપ રહી ગયું હોય તો જ કાંઈક જનવાણી નિશાની મળે
 છે—ખાડીનો જૂની ભાષા ગણવા તક જ નથી નરસિંહ મહેતાનાં

વખતની ભાષા તેનાં પદો પરથી જણવા માટે તો સંભવ જ નથી, પણ છેલ્લી હાથપત પ્રમાણે છપાયાં હોત, તોય તે પ્રતના સમયની ભાષા કાંઈક જણવામાં આવત; તેવું પણ કાંઈ થયું નથી હવે માત્ર એટલું રહ્યું છે, કે ગુજરાત વનોંકયુક્ત સોસાયટીમાં, ફારબસ સંસ્થામાં કે બીજા કાંઈ જગ્યાએ બે જૂની હાથપત રહેલી હોય, તો તે ભેગાથી કાંઈક પ્રકાશ મળે ખરો. આવા અભ્યાસ માટે તો ખાસ શોખ ધરાવનારા કાંઈ નીકળે, તો જ સાધનોની શોધખોળ થઈ શકે.

✓ નરસિંહ મહેતાની કવિતાની ભાષા આધુનિક બની ગઈ છે, પણ તે જ સમયના બીજા સેખક ભાલજીની 'કાઠખરી' જૂની ભાષામાં જ રહી છે 'કાઠખરી' બહુ જાણીતું પુસ્તક નહિ એટલે તે જમારે છેલ્લું લખાયું, ત્યારે જે ભાષા હતી તે ભાષામાં ટકી રહ્યું પુસ્તકરૂપે કાંઈ સઠારમાં પડી રહ્યું એટલે તેની ભાષામાં ફેરફારનો પ્રયત્ન રહ્યો જ નહિ તે 'કાઠખરી'માં તેમ જ 'કહાનડરે પ્રબંધ' માં અને હવે હળવેહળવે બીજા મળી આવતા કેટલાક નાના-મોટા ગ્રંથમાં જૂની ભાષા સચવાઈ રહી છે તે ભાષા તે પુસ્તકના સેખકના સમયની તો હોય કે ન હોય પણ જે સાલમાં તેની છેલ્લી નકલ થઈ હશે, તે સમયની તો હશે એમ માની શકાય.

આજ સુધી જૂના કવિઓનાં પ્રકાશનમાં ધોરણ જ એવું રખાયું હતું, કે ભાષાને આધુનિક રૂપ આપીએ, તો જ વાચકો લાભ લે, એટલે જુદા 'કાવ્યહોદન', 'પ્રાચીનકા ચમાળા' વગેરેમાં ભાષામાં બહુ સ્વરૂપફેર થઈ ગયેલો છે.

નરસિંહ, મીરા વગેરે જૂના સેખકોની ભાષા તેઓની અસલ ભાષા તો નથી જ, એ યાદ રાખવાનું છે.

હવે સમજવામાં આવતું બન્યું છે, કે જૂના કવિઓની જૂની ભાષા સચવાઈ હોય, તો અભ્યાસ માટે જૂબ સગળતા થાય અને તેથી હવે તે જાતના વતન તરફ પ્રવૃત્તિ થવા માંડી છે, એ એક શુભ ચિહ્ન છે.

નરસિંહ મહેતો : સવત ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬

ગુજરાતી સાપાના નૂનામા નૂના કવિ તરીકે તથા જાણકવિ તરીકે નરસિંહ મહેતો જાણા ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર પણ જૂળ જાણીતો છે.

નરસિંહ મહેતો કાઠિયાવાડમાં આવેલા નૂનામઠનો રહેવાસી હતો. તેના જીવન સમયે ચોક્કસ મહિતી થોડી જ છે. ઇતિહાસ જેવી પ્રવૃત્તિ પર આપણુ લક્ષ્ય જ નહોતુ. મહાજનોની સ્મૃતિ હતકયાઓ દ્વારા જ ચાલુ રાખવા જેટલી તેમની સેવા કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતા માટે પણ કેટલીક હતકયાઓ પ્રચલિત છે. તેવી બધી હતકયાઓમાંથી સાર કાઢીએ, તો હકીકત એવી નીકળે છે, કે નરસિંહ મહેતો નાનપણમાં જમાર અને પૂતી છાકરો ખસાતો. કામધધામાં હિલ ચોટાંજી નહિ હોય જેટલે સાપીનાં મહેણાં સાંભળવાં પડ્યાં મહેણાંથી મનને કુખ થયું. હતકયા કહે છે, કે મહેણાંથી રિસાઈ તેણે સાઈનુ ઘર છોડ્યું અને મોસાળ જવા નીકળ્યા. મોસાળ પહોંચ્યા કે નહિ, એ કાંઈ જાણવામાં નથી; પણ મોસાળ જતાંજતાં જોપનાથનાં દર્શન કરવા રોકાયા અને જોપનાથની પૂજામાં જ બેસી ગયા. જોપનાથની સેવા એણે એવી નિષ્ઠાથી અને અનન્ય ભાવે કરી કે જોપનાથ પ્રસન્ન થયા. કૃષ્ણની રાસપ્રીક્ષાનાં દર્શન માટે પોતે જતા હતા, ત્યાં નરસિંહ મહેતાને સાથે લઈ ગયા. નરસિંહ કૃષ્ણની રાસપ્રીક્ષા જોઈ એવો તન્મય અને કૃષ્ણમય બની ગયો કે તે ઘડીથી જ કૃષ્ણભક્તિમાં મસ્ત અને મશગુલ થયો.

રાસપ્રીક્ષાનાં દર્શન કરી, કૃષ્ણભક્ત બન્યા પછી, તે પાછો નૂનામઠ આયો. સાઈ-ચોળઈ સાધેનો જણનાવ ટળી ગયો. સાઈએ તેને પરણાવો. તેને એક છાકરો અને એક છાકરી-એમ બે સત્તાન થયાં તે બંનેને પરણાવ્યાં પણ ખર્શ નરસિંહ મહેતાની આજીવિકા માટે સી વ્યવસ્થા હતી, એ કાંઈ જાણવામાં નથી; પરંતુ કૃષ્ણભક્ત તરીકે સજનકીર્તન કરતો હતો, કવિતા બનાવતો હતો,

જીવન ત્રીખાઈમાં ગાળવું પડ્યું હશે, છતાં ગુજરા તે ચાલતો હશે

નરસિંહ મહેતાનાં લખાણમાં જ્ઞાનની ઠોટિ અને સર્જકશક્તિની સરકારી ઉચ્ચતા જોતાં, જોમ તે સ્વીકારવું જ પડે છે, કે તેને સરકાર ઘણા સારા મળેલા હોવા જ જોઈએ તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ચોક્કસ અને ઊંડું છે, તેનું સસારજ્ઞાન વિશાળ અને નિર્મળ છે અને તેનું લખાણ સ્વરણ છતાં સાપા પર પ્રભુત્વવાળું અને રચનામાં કળાકૌશલ્ય હાજવનાર છે તેની કવિતામાં ગીતમાધુર્ય અને સાવમાધુર્ય એવી તે સ્વાસાવિઠ રીતે આવી રહે છે, કે કુદરતની ખસિસ અને જ્ઞાન અભ્યાસના સુમેળ વચ્ચે એવી કુશળતા સાબ્યે જ આવે નરસિંહ મહેતાએ ક્યારે અને કોની પાસે અભ્યાસ કર્યો, એ કંઈ કોઈના બહુવામાં નથી-માત્ર એટલી અટકળ કરી શકાય, કે જ્ઞાનાઝડ છાંડી, જોપનાયની સેવામાં જે સમય ગાળ્યો ત્યાં કદાચ કોઈ ગુરુ મળ્યો હોય, ત્યાં મળેલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને પાછળથી વાચન-અવલુપ્તિ વિપુલ બનાવી હોય, એ બનવાજોત છે

તેનાં પ્રસાતિમાં અને જ્ઞાનનાં પદોમાં ખુદ્દિ અને કવિત્વનાં જે તેજ અળકારા મારી રહ્યાં છે, તેની ખરાબરી કરી શકે તેનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં તે શુ, હિંદની ખીજ કોઈ પણ ભાષામાં સાબ્યે જ લખાણું હશે પ્રસાતિયાં તે ગુજરાતીઓનું અવિનાશી ધન છે ધરજમ્મુ, સર્વમુલેસ સાવો, વર્ણનમાં સર્વને એકદમ જ ગમી બલ-બાહ રહી બલ, સ્વાસાવિઠ જ લાગે તેવા વિચારો, ભાષામાં મધુરી ઝડઝમકના પ્રયોગો અને ગામડાંના અને સહેરના સવ હોકોને મુગ્ધ બનાવે, તેવા સર્વપ્રિય વિષયો-આવા-આવા ગુણોને સીધે પ્રસાતિયાં તે ગુજરાતમાં ગામેગામ અને ઘેરેઘેર ગવાયાં કરે છે 'અગને બહવા', 'જળકમળ છાંડી અને બાળા', 'જે ગમે જગતગુરુદેવ જગદીશને', 'અખિલ મહાડમા એક દુ શીહરિ', 'નીરખને જગનમાં કોણૂ ધૂમી રહ્યો' વગેરે પ્રસાતિયાં ગામઢગામઢે અને ઘેરેઘેર લલકારાતાં હજી આજ પણ સભળાય છે

નરસિંહ મહેતાએ 'મુદ્દામાયરિત્ર', 'ચાતુરી', 'સહસ્રપદી રાસ' વગેરે મહુવલુ લખ્યું છે. પોતાના જીવન સંજ્ઞા પલ્લુ કાંઈકાંઈ લખ્યું છે, એમ પણ મનાય છે. 'હારમાળા' માટે હજી જે મત પ્રવર્તે છે કેટલાક તેને નરસિંહ મહેતાની લખેલી માને છે અને કેટલાક પ્રેમાનંદની માને છે. ખરો જુદાસો તો એવો લાગે છે, કે નરસિંહ મહેતાએ ઘોડા પહોં કર્યા હશે અને પછીના લેખકોએ તેમાં વધારો કર્યો હશે. પ્રેમાનંદે તે જખાને કગી લખ્યા. નરસિંહ મહેતાનાં અને બીજા લેખકોનાં લખેલાં જખાં પહોંને પોતાની મતિ પ્રમાણે સુધાર્યાં, કાંઈ નવાં પણ ઉમેર્યાં અને એમ 'હારમાળા' તૈયાર થઈ આ પ્રમ્મ હજી ચર્ચારૂપદ ગણાય છે. શોધજોળથી સત્ય શોધી શકાય એવો હજી સમય છે. કાંઈ ધૂની અભ્યાસી નીકળી આવે તો હજી કાંઈકે નવું બહુવાનું કઢાવ મળે. તેવી જાળતોમાં પૂર્વગ્રહ કે મતાગ્રહ રાખવામાં આવે, તો સત્ત્વ પર આશ્ચાદન વળી બય છે.

નરસિંહ મહેતાનો સમય સવત ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬ સુધીનો ગણાય છે.

સાક્ષણુ : સવત ૧૪૬૦થી ૧૫૭૦

નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત બીજા કેટલાક લેખકો થઈ ગયા હશે, પણ આપણને જાજ સુધીમાં ઘોડા જ બહુવામાં આવ્યા છે. અભ્યાસ અને શોધજોળ ચાલુ રહેશે, તેમત્રેમ બીજા બહુવામાં આવશે. હમણાં પણ ઘોડાબહુની માહિતી મળી છે. નરસિંહ મહેતાની સાયોસાય પણ કઢાવ જીએ રહે, તેવો એક લેખક સાક્ષણુ.

તે ત્રિજપુર-પાટણનો રહેવાશી હતો. સસ્કૃતમાં લખાયેલા ગદ્યકાવ્ય 'શાહજરી' તેણે ગુજરાતીમાં પદ્યરૂપે સાપાંતર કર્યું છે-અશરણ. સાપાંતર તો નથી, પણ વાર્તા, વર્ણન વગેરેનો મુખ્ય મુખ્ય સાત્ર જાવી બય તેવો જનુવાદ છે. તે પુરતકલડારમાં પડી રહ્યું, એટલે તે સંજ્ઞા માહિતી રહી નહિ. વળી નિષય પણ એવો.

કે સંસ્કૃતના સારા ખંડિત સિવાય બીજાને સમજ પડુ ન પડે, એટલે તે પુસ્તકની ભાષા મૂળ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહી અને અસહ્ય પ્રમાણે જ તે છાપવામાં આયું, એટલે જૂની ભાષા બહુવાની આપણને સજવડ રહી.

ભાલજી 'કાઠબરી' ઉપરાંત 'સમશતી', 'નળાખ્યાન', 'દશમસ્કંધ' વગેરે લખ્યું છે. ખાસ તો તેનાં રામબાળલીલાના પ્રહો ખડુ જમી બમ તેવાં છે તે પદોમાં બાળભાવનું વર્ણન, માતાની બાળક માટેની અધીરજનું અને ચિતાભરી લાગણીનું વર્ણન, લોકો બાળકોમાં અને બાળકની રમતમાં કેવો રસ છે, તેનું વર્ણન, બાળકોની રમતોનું વર્ણન વગેરે એવી સરસ રીતે લખાયું છે, કે તે પદો એકદમ જ પ્રિય થઈ પડે છે.

ભાલજી ઉપરાંત બીજા લેખકો પણ હળવેહળવે બહુવામાં આવતા બમ છે.

બીજા થોડા લેખકો

કાવ્યસ્થ કવિ કેશવે 'કૃષ્ણલીલામૃત' કાવ્ય લખ્યું છે. એ કવિ પ્રસાસપાટણનો રહવાસી હતો અને સવત ૧૫૦૬માં હયાત હતો.

સવત ૧૫૪૦માં લખાવેલ 'હરિલીલાપોદશકળા'ના લેખક ભીમ પણ તે જ જરસામાં મયો છે. સંસ્કૃતમાં લખાવેલા એક પુસ્તક પરથી ભીમે આ કળાઓ લખી છે તેમાં ભાગવતનો સાર કાવ્યરૂપે લખ્યો છે. સંસ્કૃતના આધાર પરથી એ લખાવેલ હોવા છતાં, કેમ બહુ સ્વતંત્ર લખાણ હોય, એવી જ છાપ પડી રહે છે.

સવત ૧૫૧૨માં પદ્મનાભે 'કહાનકહે પ્રબંધ' લખ્યો છે; તેમાં પુદ્ગલું વર્ણન છે. એક જઠને ઘેરા શાલવામાં આવે છે તે વિષે લખાણ છે. હવિષારોની માહિતી, લડાઈની તૈયારીઓ અને લોકોના યુદ્ધસમયના મનોભાવ વિષે લખાણ હોઈ, નવી બતનું સાહિત્ય રજૂ કરનાર તે પુસ્તક ઠીક પ્રચાર પામી રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત પણ હરસેવક નામના લેખકનું 'મયજુરેહા રાસ'

નામનુ પુસ્તક છે. જયજેજરે 'ત્રિલુપન હીપક પ્રજાધ' લખ્યો છે; હીરાનહે 'વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ' લખ્યો છે. જનાર્દનનુ 'ઉપાહરણ', કમલુ મ ત્રીકૃત 'સીતાહરણ', કોઈ જાનપદમાં લેખકનો 'વસતવિલાસ', લાવણ્યસમયકૃત 'વિમળપ્રજાધ' વગેરે લખાણો હવે જાણવામાં આવ્યાં છે તેમાંના કેટલાંક તેા છપાઈ પણ ગયા છે બીજા પણ કેટલાંક લેખકોા હજી જાનપદમાં રહ્યા હોય એ બનવાભેગ છે જુદા તે બધુ જ સોનુ ન ગણીએ તોપણ સભવ છે, કે કોઈક સત્વશાળી પણ જાધારામાં ફટાઈ રહ્યો હોય વધારે શોધભેગ અને આગ્રહભર્યા અભ્યાસની હજી જરૂર છે, એ તો દેખીતુ જ છે

મીરાંબાઈ સવત ૧૫૫૫-૬૦થી ૧૬૨૦-૨૫

નરસિંહ મહેતાની પેઠ મીરાંબાઈ પણ સમ્ય તરીકે યુજરાતમાં જ નહિ, પણ આજા ભરતખંડમાં બણીતાં છે યુજરાતના મેષ કવિઓમાં મીરાંબાઈની ગણના થતી જ આવી છે

ચાળીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં એમ મનાતુ હતુ કે યુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત નરસિંહ-મીરાંબાઈ થઈ હતી અને તે સમયમાં માત્ર સમ્પ્રિસાહિત્ય જ લખાતુ હતુ તે યુગને સમ્પ્રિયુગ એવું જ નામ અપાતુ હતું; કારણ એ હતુ કે કઠોપકઠ કિતરી આવેલાં લગ્નનો અને લાંઘિનાં પહેા જ લોઠોના જાણવામાં હતાં; પરંતુ હજવે હજવે બીજુ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યું, બીજા પ્રધેાની મહિતી મળવા લાગી અને તે સમયમાં પણ આખ્યાન, પ્રશસ્તિકાવ્ય, સવાહ, વાતા વગેરે લખાયેલાં છે, એ જાણવામાં આવતુ ગયું મીંધર નામના લેખકે 'રણમદ્ભજ' સવત ૧૪૫૪માં લખ્યો છે શીમ નામના એક લેખકે સવત ૧૪૬૬માં 'સદમવત્સચરિત' લખ્યુ છે 'પ્રજોધજત્રીશી', 'વસતવિલાસ', 'વિમળપ્રજાધ', 'ઉપાહરણ' વગેરે જુદીજુદી પ્રતિનાં લખાણ મળી આયાં છે; એટલે નરસિંહ-મીરાંબાઈ યુગ સમ્પ્રિયુગ હવેા એમ કહી શકાય તેવુ રહ્યું નથી

એ જ્યાં લખાણમાંથી ખાસ કોંઈ ગુણો મળ્યા થોડામાં જ છે સાલણની 'કાઢખરી' જેવું સુદર લખાણ પણ હવેના જમાનામાં ખૂબ પ્રચાર પામે એવું નથી જે જે જૂના લેખકો અને જૂનું સાહિત્ય હવે પ્રકાશમાં આવતું જાય છે, તે ખુબ ટકાવી રાખવા જેવું ભાગ્યે જ જણાશે અભ્યાસીઓ માટે તો તે અવશ્ય ઉપયોગી મર્ધ પડશે; વિદ્યાર્થીઓને પણ શોધખોળ માટે ઉપયોગી જનશે; સામાન્ય જનસમુદાયમાં નરસિંહ-મીરાનાં કાવ્યો જેટલાં લોકપ્રિય છે અને સદાકાળ લોકપ્રિય રહેવાનાં છે, તેવું ઈતર સાહિત્ય માટે થવાનો સંભવ નથી

મીરાંબાઈની કૃતિઓ પ્રમાણમાં થોડી છે; પરંતુ લોકમાનસને અસર કરવાનો બુણ તેની જ્યાં જ કૃતિઓમાં ખૂબ કોંઈ પ્રતિભા છે નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાંની પેઠ મીરાંબાઈનાં સજનો બુજરાતી હૃદયને તક્ષીન બનાવવામાં ખૂબ સફળ થયા છે મીરાંબાઈની વાણીમાં એવું મનમોહક આકર્ષણ છે, તેના સ્ત્રીહૃદયનાં ભાવભરી ઉત્સારમાં એવી તો મોહની છે કે તે હરેકના હૃદયને એકદમ વશ કરી લે છે

મીરાંબાઈનાં લખાણમાં વિષયવૈવિધ્ય કશું નથી તે તો ભક્તિની ધૂનમાં તક્ષીન છે; કૃષ્ણની આંધે જ તે હમેશાં પોતાનો વખત ગાળે છે; કૃષ્ણના સદ્વાસમાં આનંદ માણે છે; કૃષ્ણના વિરહથી થતી લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે આત્મકથાના ઇસારા એકાદ-બેકાદમાં છે, પરંતુ તે કાવ્યોમાં પણ, માળામાં સૂત્ર હોય છે તેમ, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની ભક્તિ પ્રેરણારૂપ, કાવ્યમાં પ્રાણ રેડનાર ભાવરૂપ, સર્વત્ર હાજર જ હોય છે મીરાંબાઈને જ્ઞાન કે ઉપદેશ, આનંદ કે ઉત્સાહ, ધર્મ કે દરજ-એકેની દરકાર નથી તે તો ભક્તિમાં મસ્ત અને કૃષ્ણસેવામાં મગ્ન રહે છે ભક્તિની ધૂનમાં તન્મય બની સજનો ગાવા, કૃષ્ણ સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવવો અને જીવનને કૃષ્ણના ચરણમાં, કૃષ્ણ સાથે એકરૂપ થવામાં ગાળવું, એ જ એની મજા છે, એ જ એવું જીવન છે 'કાનુકો ન જાણે મારી પીડ',

‘નહિ રે વિશાળ હરિ’, ‘ઘેઘાં જમે સસે યયાં’, ‘સતસામાનું
 રસજી વજેરે સજનોના સાવ અને તેના રસપ્રવાહ ગુજરાતમાં
 એટલા બધા પરિચિત અને ત્રિય થઈ રહ્યા છે કે મીરાંબાઈનાં
 જસો-અદસો જેટલાં જ કા ચો દોવા છતાં ગુજરાતી જનતાને મન
 મીરાંબાઈ તો અનન્ય સક્ષ્ત અને ઉત્તમ કવિ તરીકે જૂથ પૂજ્ય
 બની રહેલ છે /

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની પેઠે જ મીરાંબાઈનાં કાવ્યો પણ
 આજ આપણને જે સાધામાં મળે છે, તે સાધામાં સખામાં નહોતાં.
 તેના સમયમાં મેવાડ, મારવાડ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વજેરે
 પ્રદેશમાં બોલાતી સાધા એકસરખી હતી, એટલે જ મીરાંબાઈનાં
 સજનો અને ગીતો સર્વત્ર પ્રચાર પામી શક્યાં; પરંતુ જેમજેમ
 જમાના ફરતા ગયા અને સાધામાં પણ હળવે હળવે ફેરફાર
 થતા ગયા, તેમતેમ મીરાંબાઈનાં પદો તત્કાલીન સ્વરૂપ હોતાં
 ગયાં કંઠાપકંઠે ચાલ રાખી પ્રચાર પામતા સાહિત્યમાં આવો
 ફેરફાર થયા જ કરે છે મીરાંબાઈનાં પદોમાં તો બે પ્રકારના
 ફેરફાર થયા છે ગુજરાતમાં બોલાતાં તેનાં પદો ગુજરાતી સ્વરૂપ
 પામતાં રહ્યાં; તેમ જ પદો મેવાડ મારવાડ અને ઉત્તર દિશમાં
 રહ્યાં, તે પદો હળવેહળવે દિહી સ્વરૂપ હોતાં ગયાં મીરાંબાઈનાં
 પદો જેમ ગુજરાતી સાધામાં છે, તેમ જ દિહી સાધામાં પણ છે

મીરાંબાઈ મેડતાના રાઠાડનાં પુત્રી હતાં અને પિતોડના
 કુસારાણના પુત્ર ભોજરાજજી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં.
 ભોજરાજજી લગ્ન પછી તરત જ રજુમાં પડ્યા, એટલે મીરાંબાઈ
 વિધવા થયાં પિતાના ઘરની કુખ્યસક્તિમાં મીરાંબાઈનું મન
 નાનપણથી જ ચોગ્રસુ હતું, એટલે મીરાંબાઈને વૈધવ્યદશાથી ખાસ
 કંઈ દુઃખ-સોડ થયાં નહિ, તે તો કુખ્યસક્તિમાં જ જીવન સમપણ
 કરી રહ્યાં હતાં, એટલે સસારના સુખભોગ માટે તેમના તદ્દયમાં
 અવકાશ જ નહોતો. સજનહીર્તાન આવ્યાં અને આપુસતોને બેગા
 કરી સક્તિમય જીવન ગાળવું, કુખ્યની સેવા, કુખ્ય સાથે સદ્બાસ

અને આખરે કૃષ્ણને જ દેહ સમર્પણ કરી કૃષ્ણમાં જ સમાઈ જવું, એ માટે જ મીરાંબાઈ જીવી રહ્યા હતા. રાજવાડામાં રાજની રીતે રહેવા માટે તેમને સમજાવવા પ્રયત્નો થયા, પરંતુ મીરાંબાઈને કરી જ અસર થઈ નહિ, કુટુંબીઓ અને સસારીઓ તરફથી કનડગત વધવા લાગી, એટલે મીરાંબાઈ રાજકુટુંબ અને સ્વજન સ્વદેશ છોડી, કૃષ્ણના ચરણમાં જ જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરી દ્વારકામાં જતાં રહ્યાં અને ત્યાં રણછોડરામજીના ધામમાં શેષ જીવન ગાળ્યું. રાજકુટુંબીઓએ પાછા કુટુંબમાં આવવા બહીવાર વિનવણી કરી, પણ મીરાંબાઈએ દ્વારકાં છોડ્યું નહિ. હતકથા એમ કહે છે કે રાણાજીના અત્યાચરને વશ થઈ, મીરાંબાઈએ દ્વારકાં છોડી સ્વદેશ આવવા હા પાડી અને તેઓ રણછોડરામજીની ઉપટની પરવાનગી લેવા મંદિરમાં ગયાં, તે મંદિરમાંથી પછી પાછાં આવ્યાં જ નહિ, રણછોડરામજીના શરીરમાં જ સમાઈ ગયાં !

મીરાંબાઈના જીવન સંબંધે પહેલાં તો પુષ્કળ મતભેદ હતા, પણ હવે નિશ્ચિત રીતે મનાય છે કે તેમનાં લગ્ન સવત ૧૫૭૩માં થયાં હતાં, એટલે જન્મ સવત ૧૫૬૦ના અરસામાં થયેલા હોવાં એઈએ અવસાન માટે કોઈ ૧૬૦૩નું વર્ષ માને છે અને કોઈ તો તે ૧૬૦૦ સુધી હમાત હતાં એમ કહે છે.

નાકર : સવત ૧૫૫૦-૬૦થી ૧૬૩૦-૪૦

મીરાંબાઈ દ્વારકામાં સક્ષિતમય જીવન ગાળતાં હતાં, તે સમયમાં વઢોઢરામાં નાકર નામનો એક વૈશ્યકવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી, પ્રાણસુને આપી, પ્રાણસુને આજીવિકા માટે સજવડ કરી આપતો હતો.

પ્રેમાનંદ પહેલાં પણ આખ્યાનકાર થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઈએ તો આખ્યાન ધ આખ્યાનો લખેલાં છે; પરંતુ તે આખ્યાનોમાં સાહિત્યયુક્ત નહિ હોવાથી, તે બધાં ઘણજીવી જ રહ્યાં નાકરના આખ્યાનોમાં પણ કવિત્વ કે સત્ત્વ જેવું કંઈ જ નથી લોકોને

આખ્યાનો સંસળવાં ગમતાં હતાં, પ્રાણલો આખ્યાનો ગાઈ આજીવિકા મેળવતા હતા, એટલે તે ધધેા કરનારા ડાઈડાઈ નીકળી આવતા નાકરને તે સોજ સાગી ગયો પોને પ્રાણલુ નહિ દોઈ, આજીવિકા માટે તે તેને જરૂર નહોતી; પરંતુ આખ્યાનો રચવાનો નાદ સાગી જતાં, તેણે ને કામ જીવ દોશથી સાધુ ગાખુ; પોતે રચેલાં આખ્યાનો એક પ્રાણલુને આપી દેતો; પ્રાણલુ તેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. આમ નાકરે પોતાનાં આખ્યાનો દ્વારા પરોપકાર પણ જીવ કર્યો સુવત ૧૫૫૦-૬૦થી ૧૬૩૦-૪૦ સુધીમાં તે થઈ ગયો.

અન્ય લેખકો

બીજા આખ્યાનકારોમાં 'કાદમ્બરી'કાર ભાલ્લલુના દીકરા હિલ્લવ અને વિષ્ણુદાસ તથા ખસાતનો વિષ્ણુદાસ-એ ત્રણ ઠીકઠીક વળી ગયા છે અને તેમની ક'ઈક'ઈક રીતેના હાથ પણ સાગી છે.

તે જમાનામાં વાર્તા લખનારા પણ થતા હતા 'રસમંજરી' નામની વાર્તાનો લખનાર વાઝરાજ સુવત ૧૬૦૦ માં થયેલો મનાય છે. ટુળસી, જોપાળદાસ, વસ્ત્રો-એ પણ આ જ જમાનામાં ગણી શકાય. સુવત ૧૬૫૫-૩૦ ના અરસામાં જોપાળદાસ અને સુવત ૧૬૫૩માં વસ્ત્રો થયેલા મનાય છે. આ બંને લેખક ખાસ ધ્યાન ખેંચે નેવા છે. જોપાળદાસે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું 'વલ્લભાખ્યાન' નામે જીવન લખ્યું છે. વલ્લભીસ પ્રદામવાળાઓમાં તે એક માન્ય ગ્રંથ ગણાય છે, તેના પર ત્રજસાપામાં ટીકા લખાઈ છે. 'વલ્લભાખ્યાન'ની ભાષા સરકારી અને અધ્યયન યોગ્ય છે. ગુજરાતી સાળા-મહાસાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવાં આખ્યાનને સ્થાન તથા મળતું, એ જરા સોચનીય છે.

વસ્ત્રો પારાળા સાતિનો હતો; બિરસદમાં વસતા ડોડિયા ટુળના કાલ્લનો સુત હતો. એવી અબલુ અને પછાત કોમમાંથી પણ સરકારી જીવ પાડે, લેખક બને અને સન્માન્ય ગણાય, એ

આપણા સમાજને માટે કેટલું સતોષકારક ગણાવું જોઈએ ! વસ્તો નાનો હતો ત્યારે કોઈ સાધુની સગત થઈ જતાં, સાધુ સાથે ચાક્ષી નીકળ્યો. ખુરદાનપુરમાં સાધુના અખાડામાં રહી, ત્યાગી ખની, સાધુજીવન ગાળ્યું તેના સંખેલા (સવત ૧૬૫૩) 'શુકદેવઆખ્યાન'-માં ખાસ ગુણે તો કંઈ નથી, પણ તેના જેવા સખનારા ઉત્પન્ન થાય એ આપણા સમાજ માટે ખૂબ સૂચક બાબત છે, એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

આ પ્રકરણમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભિકાળના લેખકોમાંથી થોડાની પિછાન આપવામાં આવી છે જે જે સખાણુનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંનાં ઘણાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે તેમાંથી કેટલાંક બે કે સડેલાઈથી મેળવી શકાય તેવાં નહિ હોય, તોપણ સમસ્યા બધાં જ સ્પષ્ટ તો છે જ નરસિંહ-મીરાના તો સડેલાઈથી મેળવી શકાયે ભાલણ અને નાકરનાં પણ હવે મળી શકે એવી સગવડ થઈ છે બીજા તો ઘણાંક 'જૂહત કાન્ધોહન'માં છપાયાં છે 'જૂહત કાન્ધોહન'ના પણ હવે કોઈ કોઈ ભાગ અપ્રાપ્ય છે, એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં મુશ્કેલીઓ વધવા લાગી છે; પરંતુ વાંચનારા વધે, તો પ્રકાશનમાં સરળતા થાય, એ આશા તો અમર છે જ હળવેહળવે ગુજરાતી માટે શોખ વધતો જશે અને ગુજરાતી વાચકો પુસ્તક ખરીદવાનો શોખ વધારતા જશે, એમ માનવું એ જ સતોષ આપનારો માર્ગ છે.

પ્રકરણ ૨ પ્રેમાનંદયુગ

સાહિત્યની ઉત્પત્તિ જ્ઞાતમસતોપ માટે થાય છે, એ ગેટ્સ જાણે છે, તેટલું જ ખરું એ પણ છે, કે જીવજોને ઉપદેશક અને માત્ર દર્શક જની, પોતાનું વર્ચસ્વ પ્રકાશમાં લાવવું, એ પણ સાહિત્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોય છે. નરસિંહ-મીરાં જેવા સર્વો જ્ઞાતમાનંદને માટે જ લખે છે; પરંતુ તેમનાં લખાણમાં પણ વાચકો અને મોતાઓનો ખ્યાલ નથી હોતો એમ નહિ સાહિત્ય-માત્રની ઉત્પત્તિમાં પરોપદેશ મૂળરૂપે ઘોઠાવણો તો હોય છે જ ઘોઠામાં પ્રસરી રહેલ હલ અને ઢોલની ટીકા કરી, ઘટતો બોધ આપવો એને એ સાહિત્યસર્જકો પોતાનું એક કતવ્ય જ સમજે છે કેટલાક સીધી રીતે તેવી જ પ્રવૃત્તિ કરે છે; કેટલાક જાડકતરી રીતે લખી તે હેતુ સિદ્ધ કરવા મથે છે જખાએ છપ્પા દ્વારા એ જ કામ કર્યું છે; પરંતુ જખાની પહેલાં પણ માંડણ નામના બધારા લાલિના એક લેખકે 'પ્રબોધજત્રીશી' લખી, જખાનાં જેવું જ કોમ કર્યું છે. માંડણ સવત ૧૫૫૫-૫૦ના જરસામાં થયો હતો, એમ મનાય છે તેના પછી સો-સવાસો વર્ષે જખાએ તેવું જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. ઘોઠોને સચિત્ર થાય અને વધારે અસર કરે તેવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય, એટલે જુનું સાહિત્ય વિસરાઈ જાય છે જખાના છપ્પા લોકપ્રિય થતાં, માંડણની 'પ્રબોધજત્રીશી' જુલઈ જ ગઈ.

અખો સવત ૧૮૭૧થી ૧૭૩૦

જખાએ ઘોઠોના જીવનમાં હરહમેશ માધુર્ય પડતી શક્તિઓ, તુટિઓ, વિચિત્રતાઓ-એ બધાંની ઠક્ક ટીકા કરી, તેમ જ કટાક્ષ સાથે બોધ આપનારા છપ્પાઓ લખી મનુષ્યસ્વભાવનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. સસારી ઘોઠોના જીવનમાં જ ખોડખાપણું

દોષ છે તેવું જ નહિ, પણ ત્યાગી, વેરાગી અને ધાર્મિક જીવન જાળનારાઓમાં પણ કેવો દુઃસ, કેવા અનાચાર અને અત્યાચાર કેવાં પાપસમાં આચરણ પેસી જયાં દોષ છે, તે વિષે પણ હાજલા-દર્શાતથી એણે ઠીક સત્યપ્રકાશ પાડ્યો છે છપ્પા બધા મળી ૭૪૬ છે, પણ તેટલામાં તો સત્ય જ્ઞાન, વાજળી ટીકા, દોષોનું પ્રાકટ્ય, શુદ્ધોની પ્રશંસા, ઉત્તમ જોધ-એવું ઘણુંઘણું લખી નાખ્યું છે અખાની શૈલી સદૃશ અને અર્થવન દોષ, કોઈકોઈ વાર સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે; છપ્પા કરતાં બીજા લખાણમાં કોઈક વિસ્તાર અને વિવેચન વધારે છે, તેમ જ બીજા લખાણો વેદાંતના જ્ઞાનપ્રચારને માટે દોષ, સામાન્ય વાચકને દુર્ઘટ લાગે તેવાં છે 'પચીકરણ', 'અભિગીતા', 'શુર-શિખરસ વાદ', 'અનુસવબિદુ' અને કેટલાક સજનો વગેરે બધાં જ્ઞાનવિષયક દોષ, તેના વાંચનારા વિરલ જ દોષ એ સ્વાભાવિક છે

અખો જ્ઞાતિએ સોની હતો; ધધો પણ સોનીનો જ કરતો હતો એ ચારિત્ર્યવાન અને પ્રભાસિક હતો અને હારીજરીમાં પણ કુશળ હતો તેની દોશિમારી અને નીતિની કહર તરીકે તેને ટકણાનું કામ મળ્યું હતું તેવા કામમાં જશ કરતાં અપજશ વધારે મળે છે, એ અનુસવ કમલાએ અખાના નસીબમાં પણ હતો આખરે તેના ચારિત્ર્યની ઘટતી આંકણી થઈ અને તે નિર્દોષ કથે પરંતુ તે ખનાવથી અખાને સસાર પર અભાવ આવી ગયો વિરાગી વૃત્તિ કરાવનારા બીજા પણ પ્રસંગો બન્યા હતા તેની બહેનના અઠાળ અવસાનથી તેને જીવન-મરણનો કાચકો બહુ ગૂંચવણસરેલો લાગ્યો વળી, એક બાઈને તેણે ધર્મબહેન માની હતી તે બાઈને અખાએ એક કઠી કરી આપી તે કઠી બહુ કિમતી લાગવાથી, બાઈને વહેમ પડ્યો કે સોનું શુદ્ધ હશે કે કોઈ ભેગ હશે; એટલે તેની કસોટી કરાવી કસોટીમાં સોનું શુદ્ધ થયું, કઠી બહુ કિમતી કરી તે કઠીને કસોટી માટે કાપવી પડી હતી, એટલે તે પાછી સમી કરવા તે બાઈએ અખાને જ આપી અખાના બહુવામાં બધી હકીકત

આવતાં, તેને સ સારી યોગે પર અને સ સારી જીવન પર તિરસ્કાર આપ્યો તે કામધર્મો છોડી વેરાગી થઈ નીકળી પડે. અને ગુરની યોગ કરવા લાગ્યો તેમાં પણ જલ્દી નિરાશ થયો ગુરજો ધન દરે પણ કોઈ જાતનો ખરો લાભ ન આવે એવા લાગ્યા પૈસો ઢોંચે તો સાધુ જીવે, એવા ગુરજો અને ધર્મીયાર્થી જોઈ જાણને ખૂબ કટાક્ષો આપ્યા, પણ જ્ઞાન મેળવવાની તેની જૂઠા જોરદાર હતી, એટલે તે સાધુ-વેરાગીઓમાં અને ધર્મના ઉપદેશકોમાં ખૂબ લખ્યો છે. તેને સાચો ગુરુ મળ્યો—તેની પાસેથી તે જ્ઞાન મેળવી કૃતકૃત્ય થયો. દસ, ઢોંચ અને સ્વાધી જીવનમાં જ આપુ જન્મત પૂર્વે હતો છતાં તે જ જન્મતમાં કોઈ વિરસો સતપુરુષ પણ ઢોંચે છે જ ને ખરું જ્ઞાન મેળવવું ઢોંચ, શાંતિ મેળવવી ઢોંચ, તો તેવા કોઈ સાચા ગુરુને મેળવી, હરિ, ગુરુ અને સતની સેવા કરો, તો જીવન સફળ થશે, એવો ઉપદેશ જાણીને જૂઠા જાખ્યા કર્યો છે.

સવત ૧૬૭૨થી ૧૭૪૦ સુધી જાણનો જીવનજીવધિ માનવામાં આવ્યો છે.

પ્રેમાનંદ, સવત ૧૮૬૨થી ૧૭૬૦

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં મિઠા ગણાય છે તે હતો તો આજ્ઞાન કરનારો માણસ, પણ તેનાં જાણનાં એટલાં તો રસપૂર્ણ અને તેથી સોહાગ્રિય થઈ ગયાં હતાં કે તેની ગણના કવિ તરીકે થતી આવી છે અને કવિઓમાં પણ તેને પ્રથમ સ્થાને મૂકવામાં આવે છે.

આજ્ઞાનકારો તો પ્રેમાનંદની પદેસાં પણ થયા હતા અને પછી પણ થયા હતા, પરંતુ પ્રેમાનંદનાં જાણનાંમાં સામાન્ય સમાજને નિઃકર થઈ પડે એવા મણા ગણ્યા છે તેનાં કોઈ કોઈ આજ્ઞાનમાં સાર કવિત્વ છે રસમયી લેખનશક્તિને લીધે પ્રિય થઈ પડવાને ગુણ તો મણા જાણનાંમાં છે, એટલે પ્રેમાનંદને જે પ્રશસા અને જે કીર્તિ આપવામાં આવે છે, એ મણે જ હોય છે.

હરહમેશના જીવનમાં જ્ઞાન અને વિનોદ આપનારાં ઠાઈ ઠાઈ સાધનોની જરૂર હોઈને લાગે છે આગલા વખતમાં સંસ્કૃત કથાઓને ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવનારાં બ્રાહ્મણો મારફત આ જરૂર પૂરી પડતી આવી કથા કરનારાં પુરાણીઓ કહેવાતા કથા-વાર્તા માટે ઘણે ભાગે પુરાણોનો આશરો લેવામાં આવતો, એટલે કથાસહો—પુરાણીઓ કહેવાતા હળવેહળવે તે બધા બ્રાહ્મણોમાંથી જ ઠાઈ ઠાઈ એવા નીકળ્યા, કે જે સંસ્કૃત પરથી કથા કહેવાને બદલે, ગુજરાતીમાં કથા કહેવા લાગ્યા અને હોઈને વધારે જ્ઞાન હ પડે માટે તે કથા ગાઈને કરવા લાગ્યા ગાવામાં આવે તાલ માટે એક માણ—ત્રાંખાની મોટી ગાગ—રાખતા આંગળીમાં વેઢવીટી પહેરતા અને તે વતી ગાગર પર તાલ આપી રણકાર જજવતા આવી કથા ગાનારાંઓ માણસદને નામે ઓળખાતા રાત્રે મોટા ચોકમાં મોગી મેઢની એકઠી થતી. રાતની આવી કથામાં રસ લાગવાને લીધે, પુરાણીઓનાં કથાવાચન થટતાં ગયાં અને સારાસારા માણસદો તો પુરાણીની આજીવિકાને નડતરરૂપ પણ થતા.

પ્રેમાનંદ આવો માણસદ હતો. તેનાં આખ્યાનોમાં રસ અને સાહિત્યશુષ્ક કાંઈક સારા પ્રકારનાં હતાં, એટલે તેનાં આખ્યાનો ખૂબ પ્રચાર પામતાં, વખણાતાં અને ઢેકઢાકણે ગવાતા.

‘દશમસ્કંધ,’ ‘મામેરુ,’ ‘નળાખ્યાન,’ વગેરે સુખ્યાખ્ય આખ્યાનો તોણે લખ્યાં છે ‘સુદામાચરિત્ર,’ ‘પ્રહી,’ ‘આર્દ્ર,’ ‘હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન,’ ‘ચંદ્રહાસઆખ્યાન,’ ‘ઓખાહરણ,’ ‘અભિ-મન્યુ,’ ‘સુધન્વા’ વગેરે ઘણાં ગણાવાય તેમ છે; પણ હાલના જમાનામાં આવી આખ્યાનો બહુ વચાય એવો સંભવ ઓછો છે પહેલાના વખતમાં તો જીવનના ધાર્મિક પ્રસંગો સાથે આવાં આખ્યાનો વાંચવાના કેમને ભેડી કેવામાં આવે હતા—સોડાને કાંઈક થડા પણ હતી; પણ હવેના વખતમાં જમાનો એવો કંગ ગયો છે કે શહેરોમાં તો સાચે જ ઠાઈ આવાં આખ્યાનો તરફ

આકર્ષીય ગામડાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક વચ્ચાતા હોય એવું બને—
એ કે હવે તો ગામડાઓમાં પણ વિનોદ અને આનંદ મેળવવાના
જૂના માર્ગો સામે જ ટકી રહ્યા હશે.

પ્રેમાનંદના આખ્યાનો હવે તો ઘણે ભાગે સાહિત્યના
અભ્યાસીઓના જ વાંચવામાં આવે છે. પ્રેમાનંદમાં રસ જમાવવાની
આવડત જુદી સારી છે, મોતાઓને તન્મય કરી વાર્તારસને
વિવિધ રીતે કેમ ટકાવી રાખવો અને મોતાઓને વોઠે વોઠે ઘણે
કેમ રીઝવવા, એ પ્રેમાનંદ સારી રીતે બોલે છે, એટલે પ્રેમાનંદ
હંમેશા દોષપ્રિય બની રહે છે, પરંતુ હવેના મોતાઓ અને વાચકો
મુગ્ધ બની જાય એવો અનાતન રસ કે ઊંચું કવિત્વ પ્રેમાનંદમાં
જુદું જાણું ન હોવાથી હવે તો તેની કૃતિઓમાંથી ઘણી વોડી જ
ટકી રહેશે. તેના સ્તંભમાં આખ્યાનકાર તરીકે પ્રેમાનંદ સફળ
હોય. મોતાઓ પ્રસન્ન થઈ રહે એવા આખ્યાનો એક પછી એક
લખવાની તેની આવડત ખરેખર પ્રશંસનીય જ હતી. ગુજરાતીમાં
દોષજન્ય લખાણ તેણે લખી નાખ્યાં છે એ પણ ખરું છે, પરંતુ
તેનામાં કેટલીક ઊંચાણે પણ હતી; હસાવવા બેસે, ત્યારે તેને
પાત્રતાનુ ભાન રહેતું નહિ. સારાંસારાં અને પૂર્ણ પાત્રોની પાસે
કોઈક વાર એવા હલકા આચાર ને ઉદ્ધાર કરાવે કે આપણને
મૂઠા થયા વિના ન રહે. જાવી ક્ષતિ તેના લખાણમાં આવતી, તે
માટે જવાબદારી તેના જમાનાની પણ હતી એ સ્વીકારવું જોઈએ;
પરંતુ તે જુદા સ્વીકાર્યા પછી પણ ખરી કદર કરવા બેસીએ ત્યારે
તો કહેવું જોઈએ કે પ્રેમાનંદ મોટો અને ચમત્કારિક લખનારો દોવા
છતાં તેના લખાણમાં ઊંચું, નિર્દોષ, સાચું, સાહિત્ય યુગ ધો. છે.
સાહિત્યના અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ પ્રેમાનંદને મોટો કવિ ગણવાને બાધ
ન મળીએ, તોપણ તેની કૃતિઓમાંથી કેટલાની ગણના એકાંતશુદ્ધ
અને ઉચ્ચ સાહિત્યમાં કરવી, એ હંમેશાં ચર્ચાસ્પદ જ રહેશે.

પ્રેમાનંદને નામે ત્રણ નાટકો છવાયાં છે તે નાટકો ‘નળા
અધાન’ વાળા પ્રેમાનંદનાં ન હોઈ શકે, એવી ભરદ્વાર મુદ્રા

ઉઠાવવામા આવી છે નરસિંહરાવે 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' એ નામનો એક મોટો લેખ લખી આશકા રજૂ કરી છે નાટકોને પ્રેમાનંદનાં જ ગજુનારાઓએ એ શકાના સમાધાન માટે પુષ્કળ રહિયાઓ આપ્યા છે અને પક્ષો પોતપોતાના મતને વળગી રહેવાની દૃઢતાથી જ બંને ચર્ચા કરતા હોય એવું જણાય છે, એટલે નિકાલ થવાનો સંભવ લાગતો નથી ગુજરાતી સાહિત્યનો લેખપ્રવાહ, તેમાં થયેલી જુહીજુહી કૃતિઓ, ગુજરાતી જનતાના સંસ્કાર, પ્રેમાનંદનો પોતાનો જમાનો અને તેની આગળ-પાછળનું ગુજરાતીઓનું જીવન, ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્યનો અત્યંત સાચા, નાટકોને પણ અપાયેલું આખ્યાન એવું નામ, વર્ગરેનો વિચાર કરતાં સામાન્ય વાચકને એમ જ લાગે કે પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારને આ નાટકો જેવી ચમત્કૃતિ ક્યાંથી સૂઝી ?

આ પ્રશ્ન જુહીજુહી રીતે જુહાંજુહાં દર્શિવિદુઓથી, અને તેટલી નિષ્પક્ષ સમતુલા બળવીને ચર્ચવા જેવો અવશ્ય છે 'પ્રારંભિકા'ના વાચકો માટે આટલું સૂચન જ બસ છે નાટકો નળાખ્યાનવાળા પ્રેમાનંદનાં હો કે ન હો, નળાખ્યાનવાળા પ્રેમાનંદનાં નહિ તે કોઈ ખીજ પ્રેમાનંદનાં હો-જમે તેનાં હો, પણ તે નહે સારાં, સુવાચ્ય છે, ગુજરાતી સાહિત્યલઠારમાં ચોભે તેવાં છે, અભ્યાસ કરવા-કરોવવા લાયક છે, સજુનારાઓને જ્ઞાનદ આપે તેવાં છે 'રાયદર્શિકા', 'દ્રૌપદીપ્રસન્નાખ્યાન', 'તપત્ત્માખ્યાન' -એવાં એ નાટકોનાં નામ છે

પ્રેમાનંદના જીવન માટે પણ હતકયાઓ પર જ આધાર રાખવાનો છે નાનપણમાં તે ખુડયલ હતો, સદસાએ ઠાઈ સત્પુરવની સાથે સુયોગ થઈ જતાં બુદ્ધિ બુદ્ધી ગઈ અને તે સારો લેખક થઈ ગયો આખ્યાનો લોકપ્રિય થવા લાગ્યાં, તેમતેમ પેસે-ટકે અને જીવનમાં સુખ અને સરળતા વધતાં ગયાં સાધા માટે અસિમાન જુગ હતું એમ માનવામાં આવે છે શિશ્યમંડળ અને પ્રશસકમંડળ પણ મોટું હતું એમ કહેવાય છે આખ્યાન પણ

આરુ ભોજ યુ હવ જન્મ સવત ૧૬૬૨માં અને જવસાન સવત ૧૭૨૦માં થયાનું મનાય છે

શામળ સવત ૧૭૪૦-૪૫થી ૧૮૦૫-૩૦

ચોક્કસ માહિતી માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં ન આવે કે ઘટવો કમ સેવામાં ન આવે, તો વણીવણી બૃહો જમાનાઓ સુધી ચાલ્યા કરે છે. શામળના સખ ધર્માં એવી બૃહ ઘણો વખત ટકી રહી હતી તેને પ્રેમાનંદનો સમકાલીન જણવામાં આવતો-તેને ને પ્રમાનંદને હજડો થયેલો હતો, એમ એક વખત માનવામાં આવતું; પણ અભ્યાસ સગીન થતો ગયો તેમ જણાવું ત્યુ કે એ બધી માન્યતા ખોટી જ હતી.

શામળ વાર્તાકાર હતો અને એક વખત પ્રેમાનંદ નેટક્ષી જ પ્રતિષ્ઠા ભોજવતો હતો. શામળની વાર્તાઓનો આધાર સ્પષ્ટ વાર્તા કે કથકથા કે સોઠવામંકા પર હતો; પણ વાંતોને આકર્ષક બનાવવા, પ્રત્યક્ષ વર્ણનથી રસિક બનાવવાની કુશળતા-શામળની પોતાની જ હતી.

આખ્યાનો ઘણે ભાગે શહેરોમાં પ્રચલિત હતા; વાર્તાઓ મુખ્યત્વે ગામડાંઓમાં પ્રચલિત હતી. ગામડાંઓમાં પણ ઘોડામાં સોજ દોવો ભેઈએ, સરકાર દોવા ભેઈએ, સારા-નરસાની કંકર દોવી ભેઈએ, સાધારણ સમજ પણ ઠીકઠીક દોવી ભેઈએ-એમ શામળને મળેલી પ્રતિષ્ઠા પુરવાર કરે છે.

શામળની વાર્તાનાં વખાણુ સાંભળી એક પાગીદાર એવા તો પ્રસન્ન થઈ ગયા કે તેમણે શામળને પોતાના ગામમાં બોલાવી બેગી આવા માટે ઘોડી જમીન આપી અને વાર્તાઓ લખવા માટે જૂજ અનુકૂળતા કરી આપી.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો સોઠો ટોળે મળી જૂજ જ્ઞાનદેવી સંસિખતા, તેમ શામળની વાર્તાઓ સંસિખવા પણ સોઠો જૂજ ભેગા થતા; પરંતુ હવેના જમાનામાં શામળની વાર્તાઓ ત્રિય

મવાનો સસવ નથી ગામડાંમાં કોઈ કોઈ સોળીન હશે અને ક્યાંક વચાતી હશે શામળમાં પ્રમોત્તરી બોઠવવાની ચતુરાઈ છે, વાર્તારસ વહેતો રાખવાની આવડત છે આડકથાઓ અને સામાન્ય બોધક દુચકાઓથી ઓતાઓનો રસ ટકાવી રાખવાની કળા છે, વાર્તા ઉપર વાર્તા લખ્યા જવાની દોશિયારી છે આવા ગુણો હોવા છતાં હાલના જમાનામાં શામળની વાર્તા માટે આકર્ષણ રહેવાનો સસવ નથી શામળના લખાણમાં ગામડિયાણુ બઠાપણું છે અને સસ્કારોમાં ગામડિયાપણું છે; વળી સાટે બોધક છપ્પા, પ્રાસ્તાવિક ઉપદેશ, વાર્તાનું અને પાત્રોનું વૈવિધ્ય, લખાવટમાં જુસ્સો—એવા એવા ગુણો પણ છે; છતાં હવે તેની વાર્તાઓ ભદ્ર લોકમાં વચાય એવો સસવ નથી ‘મહનમોહના’ જેવીને અસ્માસકમમા રાખી ટકાવી રાખવામાં આવે, એ એક જુદી વાત છે ખાસી વાર્તાઓમાંથી તો સાહિત્યવાચનમાં ચાહુ રાખી શકાય, એવી બહુ જ વોડી છે ‘વિદ્યાવિલાસિની’ જેવી કોઈક અપવાદરૂપ મળી આવે—ખાસી તો ‘ઉદયમકર્મસ વાદ’, ‘રાવણમ દોહરી—સ વાદ’, ‘અજહવિદિ’ના જેવું લખાણ શાળાઓમાં ચલાવવાથી શામળને ટકાવી રખાય, અધપસિસિત જનતામાં—ગ્રામજનતામાં—તેનો સોળ હોય અને તે ચાહુ રહે એ ખનવાળેજ છે; પણ શહેરવાસીઓમાં, ભદ્ર લોકોમાં, સસ્કારી વિદ્યાર્થીઓમાં, શામળને ચાહુ રાખવાનો મોહ શિથિલ થતો જશે તેના સમયની સાધના અસ્માસ માટે શામળની કોઈ કોઈ કૃતિ પસંદ કરવામાં આવે, ત્યારે પણ ઘટતી સમજૂતી અને ટીકા આપવામાં આવે, તો જ અસ્માસનો હેતુ સચવાય, એ ખાસ માદ રાખવા જેવું છે ✓

શામળના લખાણમાં કેટલીક ખાખતો ક્યાન બેચે તેવી છે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ સખંધી તેવું લખાણ અધ્યયનબોધ છે શામળની સ્ત્રીઓ ખૂબ બહાદુર, સાહસિક, કાર્યકુશળ, કઠણ દેખાતી અને બળવાન ચરીરવાળી હોય છે લક્ષ્મી ખાખતમાં, નાતબતની ખાખતમાં, જુહુજીવનની ખીજ ખાખતોમાં શામળના

વિચારો અને સામળનું સખાણુ પ્રચલિત રીતરિવાજોથી શુદ્ધ પડ્યું છે. સામળના જીવન સુખધે ખાસ કંઈ બહુવાજેયુ નથી મૂળ અમદાવાદ ખાસે જેતલપુરનો તે રહેવાથી હતો; તેની વાર્તાઓથી ખુશ થઈ નહિયાદ ખાસે માતર પરજણના ગામ સુજ-સિદ્ધનના પાટીદાર રખીદાએ તેને પોતાને ત્યાં બોલાવેા અને ઘોડી જમીન આપી પોતાને ગામ રાખી લીધેા. ત્યાં તેણે સખ્યાળ પ વાર્તાઓ લખી લખાણુમાં પહેલી સાલ સવત ૧૭૭૫ની છે અને છેલ્લી સવત ૧૮૨૧ની છે, એટલે જન્મ માટે સવત ૧૭૪૦-૪૫ અને મરણ માટે સવત ૧૮૨૫-૩૦ની અટકળ કરવામાં આવે છે.

અ ય લેખકો

સવત ૧૬૭૦થી ૧૮૦૫-૩૦ સુધીના ગાળામાં બીજા પલ્લુ કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા છે. 'સત્યવદ્ગીતા'નું ગુજરાતી પ્રથમ સાપાતર કરનાર નરહરિ, નરસિંહ મહેતાના જીવન વિષે લખનાર વિમ્બનાથ બની અને ગુજરાતીઓમાં જૂન બહીતા ઘરેલા મહિનાઓનો લખનાર રત્નો સાવસાર-એ બધા આ સમયમાં જ થઈ ગયા છે. બે પારસી કવિઓ રસ્તમ અને નોસિરવાન પલ્લુ ઇતિહાસની અને સાધાની દૃષ્ટિએ ખાસ બહુવા જેવા આ જમાનામાં જ થઈ ગયા. ■

વલ્લભ મેવાડો : સવત ૧૭૦૦થી ૧૮૧૧

વલ્લભ મેવાડો માતાના ભક્ત તરીકે અને ગરબાના લેખક તરીકે આખા ગુજરાતમાં લગભગ અખા-મેમાનક જેટલો જ બહીતો થયો છે. માતાની ભક્તિ ગુજરાતમાં જૂના સમયથી પ્રચલિત હતી અને ગરબા પલ્લુ જવાતા ઢોવા બેઠાએ વલ્લભ મેવાડાના ગરબા લોકપ્રિય થઈ જવાથી આગળના બધા લુલ્હાઈ ગયા. વલ્લભના ગરબાઓમાં રાગ અને તાલનો જે વેગમરો સુમેળ છે, ગરબાના લક્ષમાં અને પ્રવાહમાં જે ખુરસો અને ભેમ છે, તે વલ્લભની ઉપજાવેલી નવી જ સ્ટિલ ઢોલ ભેમ માની શકાતું

નથી જૂના કાળથી જરખાઓ તો ચાલુ હશે જ વલ્લભે તેમાં
ઉત્સાહ, શૌર્ય, જુસ્સો વગેરે હિમેમાં અને તેથી તેના જરખા
એટલા સરસ બન્યા કે તે જ ચાલુ રહ્યા અને આજળના
શુભાર્થ ગયા.

માતૃશક્તિ ઉપરાંત વલ્લભે સમાજના અયોગ્ય રીતરિવાજ પર,
કલિયુગમાં સમાજની અધોદશા કેવી થવાનો સક્ષવ છે એ પર,
કળેડાં પર વગેરે પર જરખા લખી કેટલીક ટીકા કરી છે અને
જમાનામાં જેવી જવેલી બહીઓ તરફ મોકિતુ સારુ ધ્યાન
બેચુ છે.

તે રહેવાથી અમદાવાદનો હતો, પણ બહુચરા માતામાં
અનન્ય શ્રદ્ધા હોવાથી તે સુવાળમાં જ રહેતો. આયુષ્ય થઈ સારુ
ભોગ્યુ હતું; જન્મ સવત ૧૭૦૦માં હતો અને અવસાન સવત
૧૮૧૧માં થયું હતું.

✓
૧૮૧૧

પ્રકરણ ૩ દયાગમયુગ

સ વત ૧૮૭૫થી ૧૯૦૦ સુધીનાં પોણોસો વર્ષમાં શુજરાતમાં જાણે સમૃદ્ધ અને જ્ઞાનની તૃષા જૂળ વધી પડી ઢાલ, એમ ને વર્ષોમાં કવિઓ અને સમ્રોએ ઉપદેશક પદો અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિના 'કાવ્યો' લખવાની પ્રવૃત્તિ જળ કરી છે. સોડોને જોધ આપી તેમને સન્માર્જે દોરવા, જીવનને જ્ઞાનદ માણવાનાં અને સુખ ભોગવવાના પ્રસંગે આપવા મનુષ્યજીવનને સગવડસજનથી અને પરોપકારી કાર્યોથી સકળ બનાવવાની સલાહ આપવા લેખકો પ્રેરાયા છે. લેખકોને આ કામથી પ્રતિષ્ઠા મળી છે, કોઈ કોઈ પ્રસંગે ધન કે આજીવિકાના સાધન પણ મળ્યાં હશે, પણ વહે ભાગે તે આત્મસંતોષ એ જ તેમને મોટામાં મોટો બદલો છે. આ પોણોસો વર્ષમાં ઘણાઘણા કવિઓ સમ્રો, જ્ઞાનીઓ પોતપોતાની રીતે જનતને જોધ આપવા અને તે કામ કરવાંથી આત્મસંતોષ મેળવવા, પ્રવૃત્તિ સેવી રહ્યા છે.

આવા લેખકોમાંથી ખાસ બહુવા લાયક પ્રીતમદાસ, હમારામ, મારો અને બોબો છે.

પ્રીતમદાસ સવન ૧૭૭૫-૮૦થી ૧૮૫૪

પ્રીતમદાસ ભાટ હતો અને રામાનદી સ પ્રહાવનો સાધુ મયો હતો નાનો હતો, ત્યારે ગામમાં ગમાનદી સાધુઓની જમાત આવી હશે, તેની સાથે સળી ગયો. જમાતના મદતે તેને સળા પો અને વટતો જોધ પણ જાપ્યો. સળી રહ્યા પછી તે પાછો પોતાને ગામ સહેસર જાપ્યો; ત્યાં મદિરમાં જ સ્થાનક રાખ્યું અને સમ્રિંધો જ જીવન પૂરું કર્યું. સામાન્ય ગ્રામવાસીઓ સમજી શકે માટે તેણે 'સગવડગીતા', 'અધ્યાત્મ રામાયણ', ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ' વગેરે જ્ઞાનમયારણુ સાદિત્ય શુજરાતીમાં ઉતાયુ તે

ઉપરાંત પદો, સજનો વજેરે પણ જૂળ લખ્યા છે, તેની સાધામાં
ઝડઝમક, શુદ્ધાલકાર જુજુ સ્વાસાવિક રીતે આવી જાય છે; લખવાની
ધારી નેરદાર અને જુસ્સાસરી છે; રાગ અને ઢાળમાં મનોગમ
મધુરતા લાવી શકે છે, તાલના સરસ લમને લીધે ગાનારાને જૂળ
જાન હ મળે છે, વિચારો બોલ આપનારા હોવા સાથે સર્વને જમે
તેના અને પ્રેરણા આપે તેવા છે—આવાઆવા શુદ્ધોને લીધે તેના
ઘણા ઘણા પદો લોકોમાં પ્રિય થઈ પડ્યા છે

હરિનો મારજ છે થરાનો, નહિ કામરનુ કામ જોને
પ્રેમનો પથ છે ન્યારો સર્વથી, પ્રેમનો પથ છે ન્યારો
સક્તિ જુજમાં કરે નર સોઈ, જકે ધડ પર શીશ ન હોઈ

વજેરે એનાં ઘણાઘણા પદો જનસમુદાયમાં અને સજન-
મ ડળીઓમાં જૂળ ગવાય છે

પ્રીતમદાસનાં પદોમાં સુવિચાર, કોંચી પ્રેરણા અને ઉત્તેજક
બોલ સાથે આહુઆહુ કવિત્વ ઠકઠકાણે થમકારા કરી રહેલું
માલૂમ પડે છે. શુદ્ધાલકાર અને અર્થાલકારને લીધે તેની સાદી અને
સરળ ભાષા સાચા મંજારથી શોભી રહી છે; જીવનને વિશુદ્ધ કરવા,
મનને ઉત્સાહપૂર્ણ કરવા, સન્માર્ગ માટે આગ્રહ રાખવા અને
જીવંતરને સફળ કરવા તેનું લખાણ એવું તો બોધક અને પ્રેરક છે કે
તે સોળાઓના અભ્યાસક્રમમાં રાખવાથી શીખનાર અને શીખવનાર
બંધાને લાભકારક થયા વગર રહે જ નહિ

પ્રીતમદાસની કૃતિઓનો ‘પ્રીતમની વાણી’—એવા નામથી
એક સંગ્રહ ‘સરવ સાહિત્યવધક કામાલયે’ પ્રગટ થયો છે, એટલે
હવે તે સાહિત્ય સુલભ થયું છે

પ્રીતમદાસના જન્મ સંબંધે તો કાંઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી
નથી; પણ તેનું જીવસાન સંવત ૧૮૫૪માં થયું અને ત્યારે તેની
ઉંમર ૭૫-૮૦ વર્ષની હતી એટલે તેનો જન્મ સંવત ૧૭૭૫-૮૦-
ના અરસામાં થયો હોય એમ માની શકાય

દયારામ સપ્તત ૧૮૩૩ થી ૧૯૦૯

પ્રીતમદાસ જ્ઞાની અને ભક્ત હોય તેવો જ જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ, દયારામ પણ હોયો. પરંતુ બંનેની પ્રકૃતિ બહુ ભિન્ન હતી. પ્રીતમદાસ વેરાગી, સાધુ, અક્રિયન હોયો; દયારામ સસારી, ટાપટીપનો આગ્રહી, સોજીન અને બોગવિલાસમાં રમનારો હોયો. દયારામ વલ્લભસત્ત્વપ્રદાયનો હોયો તેનું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન લેખી પ્રતિબુદ્ધ, પણ તે સાંપ્રદાયિક મર્યાદાઓમાં જ વિહાર કરનારો હતો. સાહિત્યશુભા દયારામની કૃતિ પ્રીતમદાસની કૃતિ કરતાં વધારે સિદ્ધ અને સસ્કારી છે તેની ગરબીઓમાં જુદાજુદા પ્રસંગની લાગણીનું મર્મસ્પર્શી લખાણ એટલું જ નહીં, તે સુંદર અને એટલું જ મર્મવેધક છે કે તેની ગરબીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૂજ મૂલ્યવાન થઈ રહી છે.

દયારામ ચાણોદનો રહેવાસી હોયો, પણ જીવન કોમોઈમાં ગાળ્યું હતું. તેણે કાંકડા અને ગીલા જીવાન તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી હતી તેની જીવાનીમાં જ કાવ્યશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી તે અરસામાં તેના સ્વસ્થાએ જીવરામ સદ્ નામના મહાત્માનો યોગ થઈ ગયો. તે મહાત્માના બોધથી દયારામનું જીવન ભક્તિપરાયણ બની ગયું. તેનું સંગીતનું જ્ઞાન સારું હતું અને તેને ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો. સાથેસાથે તેને કવિત્વની બહુમુખી મહેલો હતી એટલે દયારામનાં કાવ્યો સંગીત અને કવિત્વના સુમેળથી બહુ સ્વાકર્ષક થયાં છે. તેની કેટલીક ગરબીઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓમાં ગણના પામે છે. તે ઉપરાંત પણ તેણે ઉપદેશક અને આખ્યાનરૂપે સાહિત્ય લખ્યું છે. વલ્લભસત્ત્વપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનનો તેનો શ્રેષ્ઠ 'રસિકવલ્લભ' બહુમાન્ય ગણાય છે. 'પરીણામદીપ', 'સોયનમનનો ડવઠો', 'જે કોઈ પ્રેમજ્ઞ જીવતરે', 'શાલ વહેથી જલબેલી પ્યારી રાધે', 'પ્રકટ મળે સુખ સાથે' વગેરે ગણાવવા પડે. સારી પેઠે બહુતા છે. દયારામની લખાણમાં સસ્કારભરી સ્વચ્છતા અને પ્રાસાદિક ભાવપ્રવાહ સાથે ગીતામાધુર્ય અને દિલને હલાવી નામે

તેવી રીતે લાગણીઓને સ્પર્શ કરવાની કુશળતા હોવાથી દયારામનું
લખાણ આકર્ષક બને છે સારા સાહિત્યમાં તેની ગણના થાય છે
અને તેથી જુજરાતીના ચોડા સારા કવિઓમાં તેને સ્થાન મળે છે

દયારામને પ્રવાસનો ઘણો શોખ હતો હિંદનાં, ચાર દિશાનાં
ચારે તીર્થધામોમાં એ એકથી વધારે વાર જઈ આવ્યો હતો
પ્રવાસના શોખ જેવો જ તેને સાધાઓનો પણ શોખ હતો હિંદી
અને સંસ્કૃત તો તે બહુતો તે ઉપરાંત મરાઠી, પંજાબી અને
કાઠિય ઉર્દૂ અને તેલુગુ પણ બહુતો

—તેનો જન્મ સવત ૧૮૩૩માં અને અવસાન સવત ૧૯૦૬માં
થયેલ છે

ધીરો સવત ૧૮૦૬ થી ૧૮૮૧

આ જ સમયમાં ધીરો અને ભોળે પણ થઈ ગયા છે ધીરો
અતિનો સાટ હતો, તે વડોદરા તાલિ સાવલીનો રહેવાથી હતો, જન્મ
સવત ૧૮૦૬માં અને અવસાન ૧૮૮૧માં તે જ્ઞાની હતો તેને
વેદાંત અને યોગનો અભ્યાસ સારો હતો તેણે કાફીઓ લખી છે
સંસારીઓને ઉપદેશ અને સત્ય જ્ઞાન આપવા તેણે કામડા જેવા
લખાણનો ઉપયોગ કર્યો છે ‘તરણા એવે હુજર રે, હુજર કાઈ
હેને નહિ’નાં જેવા લખાણ જેને અવળવાણી એવા નામથી
ઓળખવામાં આવે છે, તેવાં ધીરાનાં લખાણમાં પુષ્કળ છે

ભોળે સવત ૧૮૪૧ થી ૧૯૦૮

ધીરો જેમ કાફી માટે વખણાય છે, તેમ ભોળે ચાખખાના
લખનાર તરીકે બહુતો છે ભોળે કાઠિયાવાડમાં અમરેલી નજીકના
કાઈ ગામડામાં જન્મ્યો હતો, એમ માનવામાં આવે છે અમરેલી
પાસે ફતેહપુરમાં તથા ગોડળ પાસે વીરપુરમાં એમ બે જગાએ
એ રહેતો હતો કલ્પી હતો સાધુસતો પાસેથી કે જતાઆવતા
કાઈ મહાત્મા પાસેથી તેણે વેદાંત અને યોગ વિષે ઠીકઠીક જ્ઞાન
મેળવ્યું હતું તેણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એવું લાગતું નથી તેની

સાધા અસલુ ગામડિયા જેવી જ છે અને જીવન પણ ગામડાંઓમાં અને ગામડિયાઓ વચ્ચે જ ગાળ્યું છે. પરંતુ તે સમ્યક્ તરીકે ઓળખાય છે એટલે તેનું જીવન સ્મૃતિપરાયણ, પરમાર્થી અને સેવાભાવી તે હોય. નેઈએ સસારમાં ખોટી રીતે ચાલનારાઓ સુનેગાર જ છે અને તેવાઓને તો ચાળખાની સજા જ થવી નેઈએ, એમ માની તેણે જ ઉપદેશક પદો લખ્યાં છે, તેને 'ચાળખા' એવું નામ આપ્યું છે તેના ચાળખા ઘોડામાં સારો પ્રચાર પામ્યા હતા. ચાળખાએ ઉન્માત્રગામીઓને ઠકાણે લાવવાનું, દુષ્ટ દુરાચારીઓને સુધારવાનું અને સસારના મોહમાં કસાયેલાને સહનિધિ આપવાનું કામ સારું કર્યું છે.

આ ગાળામાં રામાયણવાળો ત્રિશર, જીડીપાઠના નરના-વાળો રણછાડજી હીવાન, સ્વામીનારાયણ સપ્તદાસના નિજુબાનંદ, પ્રધાનંદ, દેવાનંદ વગેરે સાધુઓ અને બીજા પણ કેટલાક જ્ઞાની, સમ્યક્ અને ઠવિં થઈ ગયા છે, કેટલાક મેજકો તો માત્ર જાહેર-ખર્ચે પદોના જ લખનારા હોવા છતાં, તે પદો જેવાં તો અજબ સસ્વવાળાં છે કે તેવાં એકલે પદથી જ તેઓ અમર થઈ ગયા છે. 'ઓપવંશ સુદેશો હૃદયે ગ્યામને' નો લખનાર રમ્પનાથદાસ, તિથિઓનો લખનાર રામચંદ્ર, 'ઠશી વાતનો ખરખરો, મન નાણો' નો લખનાર જૂખણ, 'જેઠો આઈ જૂઠતો તારો' નો લખનાર રાવો સમ્રાજ વગેરે અનેક થઈ ગયાં છે. નિરાંત સમ્રાજ, બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, પ્રિન્સ સમ્રાજ, નરભેગમ વગેરે ઉપદેશનું અને પ્રભુમેશ જીવનનું ધ્યેય રાખી જુદીજુદી જગાએ સજનો ગાતા અને ઘોડામાં ધામિક મંજા અને પવિત્ર જીવન માટેનું વાતાવરણ ચાલુ રાખ્યા કરતા હમણાં પણ ગામડાંમાં સમ્રો સજનની ધૂન લગાવતાં હોય છે, પણ હવે જમાનો બદલાઈ ગયાથી, તેના સમ્રોનો લાભ મેળવવા પ્રયત્ન મળતા નથી. આપણી જીવનપ્રજ્ઞાસિદ્ધા બદલાઈ ગયેલી હોવાથી, આપણે તેના બળોની રક્ષા પણ કરતા નથી.

પ્રકરણ ૮ જીવનવિપર્યય

સુવત ૧૮૫૯-૬૦ : ઈ સ ૧૮૦૩-૪

ઈ સ ૧૮૦૩-૪થી જુજરાતની રાજકીય હાલમાં જૂન ફેરફાર થઈ ગયા અને તેની અસર લોકોના જીવન પર પુષ્કળ થઈ સાધા અને સાહિત્યને પણ જુદો જ રંગ ચડવા લાગ્યો. ઈ સ ૧૮૧૮થી અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો. અંગ્રેજી સાધા અને અંગ્રેજી લખતર દેશમાં હાખલ થયાં રાજ્ય કરનારા લોકોને લીધે અંગ્રેજો તરફ પૂજ્યભાવ રહેવા લાગ્યો અને તેને પરિણામે તેમના સંસ્કાર અને આચારવિચાર માટે મોઢું ઉત્પન્ન થયો. અંગ્રેજો સાથે પરિચય થવા લાગ્યો, તેમતેમ આપણા મોટા લોકો અંગ્રેજોના પ્રશસ્ત અને પૂજક બનવા લાગ્યા જે કાંઈ અંગ્રેજો કે નહીં, તે સાથે, અને જૂનું તે ખરાબ અને તેથી સુધારવાલાયક, એવી આપણી મનોદશા થવા લાગી. ઈ સ ૧૮૩૦-૩૫થી તો નવા લખતરને લીધે, નવા સંસ્કારને લીધે, નવા મોઢુંને લીધે જે જીવનપ્રવાહ દેશમાં ફેલાવા લાગ્યા, તેથી શહેરોમાં, મોટા લોકોમાં, સરકારી અમલદારોમાં અને તે અમલદારોની જમીનમાં અસર પડેલો ત્યાં ત્યાં વિદેશીનો પ્રચાર જૂન થતો ગયો.

તે જમાનામાં લોકોને અંગ્રેજોનું સીધું જ્ઞાન તો લો. હવે માત્ર અંગ્રેજોનો આડકતરો પરિચય થવા લાગ્યો હતો, પણ મોટા લોકોને અંગ્રેજો અને તેમની રીતસાત માટે એટલું બધું માન ઉત્પન્ન થયું હતું કે અંગ્રેજોના જીવનનું, તેમની રીતસાતનું અને તેમના સંસ્કારોનું અનુકરણ કરવું, જે સુધારો ગણાયો અને તેવો સુધારો હાખલ કરનારા સુધારક ગણાવા લાગ્યા.

દેશના જીવનમાં જે વિપર્યય હાખલ થયો હતો—થતો હતો—તેની અસર લોકો અને કવિઓ પર થઈ પડેલાંના વખતમાં

ધામિક સંસ્કાર, ધામિક ઉપદેશ અને જીવનને પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ બનાવવાની સાવના હતી, ત્યારે હવે જીવનને સુધરેલું, ઉપયોગી, અને સસારી સંસ્કારોમાં રસ લેવું કરવાની સાવના ઉત્પન્ન થઈ

જૂના આચારવિચાર તથા જ દેવા બેઠાએ, એવી સલાહ આપનાર નમદાશકર, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ, દુર્ગારામ મહારામ (૧૮૦૦—૧૮૭૬) વગેરે સુધારકો ગુજરાતને સુધારવા તનતોડ મહેનત કરી જ્યાં હતા સાપણો દ્વારા, નિખળો અને લખાણો દ્વારા, કવિતા દ્વારા, માસિકો અને ચોપાનિમાં દ્વારા લોકોને તેઓ બોધ આપતા હતા અને કોઈ પણ દેશને જાગૃત્તી પ્રદાન કરતા હતા

આ સુધારકો બે પ્રકારના હતા થોડાક ઉદ્ધ, ઉતાવળિયા, અને કડક હતા, તે થોડાક ધીમેધીમે સમજૂતીથી કામ લેનારા હતા નમદાશકર, કરસનદાસ વગેરે બોલવામાં અને લાલચમાં તો અને ફેડ કરનારા હતા; મહીપતરામ, નવલરામ વગેરે લોકોને સમજાવી, શાંતિથી સુધારા તરફ આકર્ષણ કરનારા હતા.

બુદ્ધિમાં બુદ્ધિવંદ સલા અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના એ આ જમાનામાં શરૂ થયેલી નવી પ્રવૃત્તિની સીમાચિહ્નો હતા

નમદાશકરે બુદ્ધિવંદ સલા દ્વારા સાપણો આપી, બુદ્ધિવંદ માસિકમાં અને પછી 'ડાહ્યા' નામના પત્રમાં લેખો લખી નમદાશકરના ધૂટાધૂટા જાહેર પાડી, સુધારાનો કંઠા ફેરકાવ્યો અને જૂના ચીલામાં જિંડા કોતરી-અલેલા દેશને નવા રસ્તા પર લાવવા જળ દેહાળી માટે કમી જામળ પડવાની હાકલ કરી નમદાશકરની કવિતામાં સાચું કવિત્વ તે થોડું જ હતું; પણ લોકોની ડેળવણી થોડી હતી, સામાન્ય જ્ઞાન પણ થોડું હતું, અને સમજશક્તિ કે લીધેલું જેવું પણ જાણુ હતું નહિ એટલે નમદાશકરના જુરસાથી, તેના ઉત્સાહથી, તેની કાર્યશક્તિથી લોકો

ખુશખુશ થઈ જતા અને તેની કવિતાના વખાણનારા બની, તેના ફેલાવો કરવા તત્પર થઈ જતા નર્મદાશકરની કવિતાથી લોકો એટલા બધા પ્રસન્ન થયેલા હતા કે મુંબઈમાં અને સુરતમાં કવિ એટલે નર્મદાશકર એમ જ લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ હતી.

નર્મદાશકરની કવિતામાં કાયમ ટકે તેવું કવિત્વ થોડું જ છે છતાં, તેવી કવિતા કરનારા પણ તે સમયે બહુ થોડા હતા વળી, તેની કવિતામાં જુસ્સો અને સુધારાનો બોધ એવા હતા કે તે જમાનામાં સુધારાના પવનને લીધે, નર્મદાશકરની કવિતા લોકોને અનુકૂળ વાચન પૂરું પાડતી જમાનો જ હજી અલ્પશિક્ષિત હોવા એટલે નર્મદાશકરનું લખાણ અસરકારક નીવડતું આને લીધે તે જમાનામાં નર્મદાશકરને કવિ બહુવામાં આવતા; પરંતુ હવે નર્મદાશકરની કવિ તરીકેની આંકણીમાં ફેર પડી ગયો છે કવિ તરીકે નર્મદાશકરની કિંમત સહે બહુ ઓછી કરવામાં આવે, પણ ન્યાયની ખાતર કહેવું બેઠણી કે તે જમાનાના આગ્રહી, ઉત્સાહી અને અવિચારી કાર્યકર્તા તરીકે તો તે હમેશાં માન્ય અને પૂજ્ય જ ગણાશે ઘણીવણી બાબતોમાં પહેલ કરનાર નર્મદાશકર છે, એ વસ્તુસ્થિતિ તો અન્યથા થઈ શકે તેમ નથી.

ગ્રંથલેખક નર્મદાશકર પહેલા જ હતા—ગુજરાતીમાં જન્મતા ઉત્તિહાસને ઉતારનાર પણ તે પહેલા છે; ગુજરાતી કોશ કરનાર પણ તે પહેલા જ છે; ગુજરાતમાં નવજીવનનો ડોકો વગાડનાર પણ તે પહેલા જ છે વળી, સુધારા સબંધે પોતાના વિચારો ફેરો, ત્યારે સુધારો સામે પોતાનો વિરોધ બહેર કરવાની હિંમત ખતાવી નીડરતા અને પ્રમાણિકતાનું વિરલ દર્શાવ રજૂ કરનાર પણ તે જ હતા.

નર્મદાશકર શરવીર, આગ્રહી, ટેકીલા, ચોખ્ખાબોલા અને નીડર હતા; પણ તેમનામાં દીર્ઘદષ્ટિ, તીવ્ર બુદ્ધિ કે જોડો વિચાર કરવાની શક્તિ ઘણી ઓછી હતી વાચન વિશાળ હતું, પણ વિવેક-દષ્ટિ સ્પષ્ટ જ રહી ગઈ હતી તત્કાળ જે સૂઝાયું તે ખરું માની,

તેનો ખૂબ આગ્રહ રાખતા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવા ઉતાવળા યઈ જતા.

જૂના વિચારવાળાના હાલ અને દુરાચરણથી તે જેમ છિદ્રી બિચા હતા અને સુધારાના અશક્તિ યઈ બેઠા હતા, તેમ જ ન્યારે તેમણે સુધારકોમાં બહી અને દુષ્ટતા બેસી, ત્યારે પણ તે ખૂબ ઉરકેરાઈ ગયા અને સુધારો કાંઈ સાર કે અર્થવચરનો ઉ એમ માની લઈ જૂના વિચારના પ્રસંગ અને પૂજક બની ગયા. તેનો આ વિચાર પસંદો પ્રમાણિક હતો. પણ પહેલા જેમ તેમણે જૂના વિચારવાળા તરફ ઉતાવળિયો વિરોધ કર્યો હતો, તેમ હવે સુધારકો સામે તે ઉતાવળિયો વિરોધ કરી બેઠા. નર્મદાસકેર શાંતિથી, ગંભીરતાથી દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકે તેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ કે તીવ્ર સમજશક્તિ જ ધરાવતા નહોતા. તે પ્રમાણિક હતા, હિંમતવાન હતા, નીકર હતા, જુસ્સાથી ભરેલા હતા. પણ જોડી વિચારશક્તિ કે ભવિષ્યમાં નજર નાખી શકે તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ, કે ગંભીર શાંતિ તેમનામાં ન હોવાને કારણે તેમણે જીવન ક્ષણિક ભાસરાઓને જ વશ બની જતા કાંઈક નવું કરવાનો તેમનો જોક્ષો બહુ જખ્ખર હતો. જુદાજુદા પ્રકારની કવિતા લખનારા તે લર્વલમ પડેલા હતા. આજળ કશું તેમ કોણ, ગદ્ય, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, નિબંધ વગેરેના લખનાર પણ તે પડેલા હતા. અત્યંત આગ્રહી, ઉદ્યોગી અને જમાંત કામ કરનારા હતા—જુજરાતમાં નવજીવનનો સચાર કરાવનાર કાર્યકરોમાં તે મુખ્ય હતા. ‘જ્યે જ્યે ગરવી જુજરાત’ એ સાવના જગાડનારા હતા. પ્રેરણ, તે એક મહાન જુજરાતી હતા.

તેમની કવિતાઓમાંથી ‘ચરવીરનાં સહણ’, ‘વીરસકવિતા’, ‘હિંદુઓની પડતી’, ‘સુરતની હકીકત’ એવી ઘોડી કવિતો ટકી રહે તેવી છે. ગદ્ય લખાણમાં ‘જુજરાતીઓની સ્થિતિ’ અને બીજા ઘોડા નિબંધો તથા ‘મનવિચાર’ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. ‘નમ કયા-કોણ’, જેમાં પુરાણનાં અને બીજા બહુવાસાયક પાત્રોની પિછાન આપવામાં આવી છે, તે તો હજી સુધી અબેડ જ રહેલ છે—આવી

આવી તેમની સેવાઓ ગુજરાત કદી ભૂલી શકે નહિ

તેમના સમયના સુધારકોમાં મુખ્ય કરસનદાસ મૂળજી (ઈ સ ૧૮૭૨-૧૮૭૧), મહીપતરામ રૂપરામ (ઈ સ ૧૮૨૬-૧૮૯૧), તથા દુર્ગાગમ મહારામને જણાવવા બેઠાં કરસનદાસ મૂળજી અને મહીપતરામ તે વિધાયત જવાની પહેલ કરનારા હતા. જ્ઞાતિજનોના વિરોધ હોવા છતાં તેઓએ પરદેશમન કર્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ સુધારાનાં બીજા કામોમાં પણ તેઓ સારા રસ લેતા હતા. કરસનદાસ મૂળજી ખાસ તો 'લાયબલ કેસ' થી અમર થયા છે. વૈષ્ણવી સમદાયમાં કેટલીક બહીષ્કારે પેસી ગઈ હતી, તે વિષે કરસનદાસે છટેચોક ટીકા કરી કરસનદાસે બહાર કરેલી હકીકત ખોટી છે અને તેથી વૈષ્ણવના મહારાજની બદનકી થઈ છે એમ જણી વૈષ્ણવના મહારાજે કરસનદાસ પર તુકસાનીનો દાવો માંખો આ કેસમાં સાક્ષી આપવા માટે અને બીજી ગતે ઘણા સોંકોને જ્ઞાતિજન તરફથી ખૂબ કનડગત થતી હતી, છતાં ઘોઠાક દ્વનિશ્વરી પુરુષોની નીકરતાને લીધે કેસ સાંજોપાંજ ચાલ્યો આ કેસની સમગ્રી માહિતીવાળું 'લાયબલ કેસ' એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. સાહિત્ય સાથે એ કેસને કશો સબંધ નથી, પણ સમાજ સાથે તો અવશ્ય છે; એટલે વિદ્યાર્થીઓએ તે વાંચી જવું બેઠાં કરસનદાસે સારા નિબંધ અને બૃહત્ સારમાં ઉપરોક્ત યોગ્ય તેવી બાબતો વિષે બેત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે ખાસ ધ્યાન મેચે તેવું તો તેવું ઇબ્સ ડના પ્રવાસનું પુસ્તક છે, વિધાયતના પ્રવાસે જનારા તે પહેલા જ હતા, એટલે તેમના પુસ્તકમાં આપેલી માહિતીથી આખા ગુજરાતને સાંગે લાસ મળે છે.

✓ મહીપતરામ પણ સુધારક હતા; સ્થિર વૃત્તિના અને એકમાત્રી કામ કરનારા હતા તેમણે પણ પુસ્તકો ઘણાં લખ્યાં છે 'સુધરા જેસેન', 'વનેરાજ ચાવડો' 'સાસુવદની લઠાઈ' વગેરે તે સમયમાં ખૂબ વચાતાં; સવાઈઓની માહિતી તેમણે બહાર પાડેલું 'સવાઈ-

સમ્રાટ' નામનું તેમનું પુસ્તક ઉપયોગી માહિતીઓથી સરપૂર છે. આ બધાએ સુધારાનું જેવું કામ કર્યું છે, તેવું જ કામ કરનારા બીજા સાત કાવ્યકરો પણ હતા. તેમની કાવ્યપદ્ધતિ જરા જુદી હતી, પણ ઉદ્દેશ તો એક જ હતો. હલપતરામ (ઈ સ ૧૮૨૦-૧૮૬૮) અને નવસરામ (ઈ સ ૧૮૩૬-૧૮૮૮) એ સાંપ્રત સુધારકોમાં પ્રમુખ હતા. હલપતરામે 'દુલરખાનની ચઢાઈ,' 'રેનચરિત્ર' અને 'કન્વાડેળવણી'ની તથા બીજી ગરબીઓમાં આપેલો બોધ બહુ કિમતી છે હલપતરામનું સામાન્ય જ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું, પણ કવિત્વ સાધારણ પ્રતિભા અને જુદીસહિતિ પણ સામાન્ય ડોટિની જ હોવાથી, તેમની કૃતિઓ સરળ, સહજોપથી સરેલી અને મનરંજન કરનારી ટોવા છતાં જિજ્ઞાસા કવિત્વની કે ઉત્તમ સાહિત્યની ગણનામાં આવી શકે તેવી નથી. સાધારણ જ્ઞાનવાળા દૃષ્ટિ જનને તો તે હંમેશાં રોચક થઈ પડે છે. 'હારણસવિલાસ,' 'વિજયસમા,' 'હંસકાન્થસત્ક,' 'જમારબાવની,' 'સપત્નમીસવાદ,' 'અંગ ઉધારનો ઝગડો' વગેરે કવિતાઓ ખૂબ રસથી વાચનારા વધુ મળી આવશે.

સમાજસુધારા માટે અને કન્વાડેળવણી માટે તો હલપતરામે રાતદિવસ કામ કર્યું જ કર્યું હતું. આજના જમાનામાં તેની કદર કરનારા થોડા છે, એ દિલ્લગીર થવા જેવું છે.

હલપતરામ અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા, પણ હારણસ સાહેબના સહવાસથી અંગ્રેજી સંસ્કારોની સારી માહિતી તેઓ પામ્યા હતા. તેઓ અંગ્રેજોના સારા પ્રશ્નસહ હતા. અંગ્રેજી રાજ્યના જરા વખાણ નારા હતા તે જમાનો જ એવો હતો. અંગ્રેજના રાજ્યમાં શરૂઆતથી જે સ્થિતિ અને સિધ્ધરતા મળવા માંડ્યા હતાં, તેથી અંગ્રેજી રાજ્ય માટે પૂજ્યભાવ અને પ્રેમભાવ પ્રમટ થઈ હતાં. આવા અંગ્રેજી રાજ્યમાં દરેક જાણે પોતપોતાથી બનવું કરી દેશમાં જ્ઞાન, સપતિ, સંપ વગેરેના પ્રચાર કરવા મગી રહેવું એઈએ એમ હલપતરામ માનતા, અને પોતે પોતાથી બનવું કરવા તંબાર પણ હતા. ગુજરાત

વર્નાશ્રુતર સોસાયટીનું કામ કરવા કોઈ લાયક માણસની જરૂર પડી, ત્યારે ફારબસ સાહેબે હલપતરામને તે કામ ઉપાડી લેવા સૂચના કરી. હલપતરામ તે વખતે સરકારી નોકર હતા. સરકારી નોકરીમાં પગારનો વધારો, પેન્શન, સેકોમાં મોભો વગેરે વસૂલા લાલ હતા, છતાં તે નોકરી છોડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી ખાનગી સંસ્થાની નોકરી હલપતરામ સ્વીકારી દેશસેવા કે સાહિત્યસેવા ખાતર આવો ત્યાગ કરનારા વસૂલા થોડા હોય છે. હલપતરામની આવી મૂંઝી સેવાઓની ગુજરાત કદર કરી શકતું નથી, એ ગુજરાતનું કમભાગ્ય છે.

નર્મદાશ કર અને હલપતરામ બંનેના કરતા વધારે બુદ્ધિશાળી, અભ્યાસી અને વધારે ગંભીર વિચારક હોવા છતાં નવલરામ શાંત અને મૂંઝુ કામ કરનારા હોઈ, તે જમાનામાં ખદુ આજળપડતા ગણાતા નહોતા. એ સુધારાના વિચારમાં અને સાહિત્યની સેવામાં સુગીનતા અને ઉપવોજિતાની દૃષ્ટિએ બેઠકે તેો નવલરામનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો. જૂના રીતરિવાજો માટેનો તેમનો અણખો 'ખાળલખખત્રીશી'માં અને 'ગરખાવાળી'ની કોઈ કોઈ જરખીમાં પ્રકટપણે દેખાઈ આવે છે. દુર્ગારામ મહેતાજી તથા કરસનદાસ મૂળજીનાં જીવનચરિત્રની નોંધ લેતાં તેમની સુધારા તરફની મનોદશા અને સુધારામાં તેમનો વિશ્વાસ આપણે બેઈ શકીએ છીએ. નર્મદાશ કરના વિચારપણટા પર ટીકા કરતા નવલરામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું, કે 'સુધારો મરી ગયો નથી અને મરવાનો પણ નથી દેશમાં જેમજેમ શિક્ષણ અને કળવણી વધતાં જશે, તેમ-તેમ સુધારો આજળ ને આજળ પ્રગતિ કર્યો જ કરશે.' નવલરામની આ આગાહી કેટલી ખધી સફળ થઈ છે, એ આજનો જમાનો પુરવાર કરે.

નવલરામ કવિતા થોડી જ લખી છે. ઉપર જણાવી તે ઉપરાંત તેમણે કાલિદાસના મેઘદૂતનું ભાષાંતર કર્યું છે તે ભાષાંતર તરફ સાક્ષરોનું કેમ દૃષ્ટ છે, એ સમજાવું નથી કાલિદાસનો ભાવ

સારામાં સારા સમજાણી ભાષાતર જેટલો જ નવલરામ મેષજી દર્શાવે
ઉતારી શક્યા છે એ ભાષાતર વિસારી દેવા જેવું નથી, એમ દોઢ
વાચનાર કબૂલ કરશે નવલરામની કવિતા ઘોડી હોવા છતાં, તેમની
કૃતિમાં કવિત્વ છે, સુવિચાર છે સહજિય છે

નવલરામનું ગદ્ય નર્મદોશ કરના ગદ્ય કરતાં વધારે સંસ્કારી
વધારે ભ્રેષ્ઠાર, વધારે અર્થવાહક અને વધારે રસપૂર્ણ છે. છતાં
હવે તો તેમનું લખાણ સંપૂર્ણ સંગ્રહ તરીકે સુલભ નથી, એ સોચનીય
છે તેમનાં પ્રથમ સોફનો સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને જદું માર્ગદર્શક
જને તેવાં છે એટલું જ નહિ, પણ ગુજરાતીમાં પહેલા સંસ્કારી
અવસોહનકાર તરીકે તે જૂથ માનને પાત્ર છે સામાન્ય માહિતી
આપતા લેખો—જેમનો સંગ્રહ જૂની નવલસ્રથાવલિના ચોથા ભાગમાં
કરવામાં આયો હતો તે—ઉપલેખી માહિતીથી ભરપૂર છે, સામાન્ય
વાચકને તે લેખો આનંદ અને બોધ આપનારા છે

તેમના શિક્ષણસાક્ષને લગતા લેખો હમણાં બજે તદ્દન જુલાઈ
ગંધા જ લાગે છે નવલરામના લેખોને જૂનવાણી ગણી જાળની
નવીન પ્રગતિના પ્રશ્નકો નવાં પુસ્તકોની શોધમાં નવલરામની સામે
પણ ભેટા નથી એવું લાગે છે ખરી રીતે તો શિક્ષકોને અને
શિક્ષકોને તૈયાર કરનારા, ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કામ કરનારાઓને
નવલરામના લખાણ આજ પણ પ્રેરક અને બોધક થાય તેવાં છે
જૂની નવલસ્રથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં શિક્ષણ અને ઉગ્રવલ્લીને
લગતા લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આયો છે નવલરામનાં નાટકો
વિશે આ પુસ્તકના જ પ્રકરણ હમાં નોંધ લેવામાં આવી છે

નવલરામના જેવા સંસ્કારી વિદ્વાન, સમૃત અને વિવેકી
દ્રષ્ટિવાળોનો અભ્યાસ હમણાં થાય છે, તેથી વધારે યામ એ
ધ્યેયવા જેવું છે /

આ ગ્રંથ મુખ્ય લેખકો ઉપરાંત પણ આ જમાનાના ખીલ
ડેટલાક વિદ્વાનો અને કાર્યકરો લેખોપલેખી સાહિત્ય નગર કરીને
પારી સાહિત્યસેવા કરી ગયા છે તેમાંથી રણછોડભાઈ ઉદયરામ

(ઈ સ ૧૮૩૮-૧૯૨૩), હરજોવિ હદાસ કાંટાવાળા (ઈ સ ૧૮૪૪-૧૯૩૧), મજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી (ઈ સ ૧૮૨૫-૧૮૯૩), ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ (ઈ સ ૧૮૫૭-૧૯૧૨), એ તો ખાસ નેધિ સેવા સાયક છે રણછોડશાઈ હિંદયરામે કવિતા લખી છે, નાટકો લખ્યાં છે, હટકહટક લેખો લખ્યા છે, એમ અનેક રીતે તેમણે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેમનો ઉદ્યોગ અને સાહિત્યસેવા અજબ પ્રતિભા હતાં તેમની કૃતિઓમાંથી 'રણપિંચળ' અને જગતના જુઠાજુઠા દેશોના વ્યાપારની માહિતીવાળાં પુસ્તકો ખાસ નેધિ સેવા જેવા છે હરજોવિ હદાસ કાંટાવાળાએ 'પ્રાણીપત' અને 'વિશ્વની વિચિત્રતા' એવાં બે નાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે, વાર્તાઓ લખી છે, સામાન્ય માહિતીનાં બીજા પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે તેમનો ઉદ્યોગ પણ ખરેખર અત્યંત વિસ્ત્રમકારક હતો ખાસ સેવા તો તેમણે જૂનાં કાવ્યોને પ્રગટ કરીને કરી છે પહેલાં પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પછી ગામકવાડ સરકારના આમચથી પ્રાચીન કાવ્યમાળા, એ પ્રગટ કરવામાં તેમણે જે શ્રમ લીધો છે, તે ખરેખર માંદગાર છે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ પણ 'પૃથ્વ કાવ્યકોશ' ના પ્રકાશનથી સરસ સેવા બજાવી છે હરજોવિ હદાસ તથા ઇચ્છારામ બંનેનાં પ્રકાશનકાર્યમાં આજે આપણને અનેક કૃતિઓ લાગે છે, પરંતુ તે જમાનામાં તે બંનેએ અદ્યત્ન શ્રમ લઈ, જે કાર્મ કૃષ્ણ છે તે ખરેખર વખાણવાલાયક છે અલબત્ત, જમાનામાં પ્રગતિ થતી જાય તેમતેમ નવું નવું સૂત્ર—નૂતન દોષવાણ લાગે—એ સ્વાભાવિક છે તેણે માય, ત્યારે જમાના પ્રમાણે સુધારાવધારા કરતા જવા જોઈએ પણ ભૂતકાળમાં થયેલા કામને, સેવાયેલા શ્રમને, બતાવેલા હિત્સાહને અન્યાય તો ન જ કરવો જોઈએ

મજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના પ્રખર પાંડિત હતા માગધી સાપાના પણ બહુનારા હતા, અને ગુજરાતી સાપાના પણાવતાર અને ગુજરાતી સાપાનાં વ્યાકરણ વગેરેના અભ્યાસ માટે સારો શ્રમ લેનારા હતા તેમનાં લખેલાં 'ગુજરાતી સાપાનો

ધર્તિદાસ' અને 'ઉત્સર્ગમાળા' એ બે પુસ્તકો નાના હોય છેતાં બહુ મૂલ્યવાન છે

આ ઉપરાંત આ જમાનામાં કેટલીક નવીનવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે નાનામોટા અનેક સેખકોએ કાન્થ, વાર્તા અને બીજા સજાણે કર્યા છે અને તેમાંથી કોઈ કોઈ તો નોંધ સેવા જેવાં પણ છે પરંતુ પ્રારભિકમાં તો માત્ર ઉપરઉપરની માહિતી આપવાનું રાખેલું હોઈ, વધારે વિગત આપી નથી છતાં 'કરણ્યેશ્વર' ની નોંધ સીધા વગર થાકે જ નહિ નહશકર તુળજશકર (ઈ સ ૧૮૩૫-૧૯૦૫) તેના સેખક છે તે પુસ્તક ઈ સ. ૧૮૬૬માં પહેલીવાર પ્રગટ થયું છે પહેલી આવૃત્તિમાં ભૂતપ્રેતની વાતો તે જમાનામાં જે માન્યતા હતી, તે પ્રમાણે સજવામાં આવી હતી; પરંતુ પાછળથી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ હતી ઘોડીકે એવિહાસિક હકીકતનો આધાર લઈ, તત્કાલની સમાજરચના, લોકોની ધર્મ, રાજ્ય, સંસાર તરફની મનોહસા અને લોકોમાં પ્રચાર પામી રહેલા સારાનરસા રિવાજો—એ સવળાની અસરકારક ભાષામાં પિછાન આપતું આ પુસ્તક લોકોમાં બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યું હતું લોકોને રજન કરે તેવી આડકલાઓ, સ્થળ અને પ્રસંગનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો, જુદાજુદા પ્રકારની નાનીમોટી માહિતીઓ વગેરેને સીધે 'કરણ્યેશ્વર' બધા જ વાચકોને સજા લાંબા વખત સુધી પ્રિય થઈ રહેશે હશે વિધાર્થીઓ માટે શાળોપયોગી આવૃત્તિ કાઢી તેની ઉપયોગિતા ખૂબ વધારવામાં આવી હતી હજી ગઈ કાલ સુધી તે પુસ્તક સર્વપ્રિય પુસ્તકોમાં સ્થાન પામી રજી હતું હવે જમાના ફરી જતાં લોકોની મનોહસા અને જ્ઞાનમર્યાદામાં બહુ પલટો થયો છે, એટલે હવે 'કરણ્યેશ્વર' અસહ્ય દીર્ઘ ટકાવી રાખે એવો સંભવ ઓછો છે તોપણ આપણી પહેલી સુંદર નવસંકલ્પ તરીકે તો તે હંમેશાં માન અને સન્માનથી સભારી ગજાશે

પ્રકરણ ૫ અંગ્રેજી શિક્ષણનાં પહેલા કૂળ

ઈ સ ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે ઘોડીઘણી સગવડ હતી, પણ યુનિવર્સિટી સ્થપાયા પછી તેા અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે દેશભરમાં ખૂબ આકર્ષણ વધી ગયું. અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓને સારી નોંઠરી મળતી, અને ઘોડામાં પ્રતિષ્ઠા મળતી, એટલે અંગ્રેજી સંજ્ઞાતર માટે મોઢું ઉત્પન્ન થયો હતો. અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓનું માનસ અંગ્રેજી પ્રત્યે પક્ષપાતી અને અંગ્રેજો તરફ માનની નજરે જોનારો બની જવું હતું.

અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં દેશમાં સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રચાર માટે અને જ્યાં શિક્ષણની પ્રાપ્તિ માટે કંઈ સગવડ હતી તહિ સંસ્કૃતના પડિતો અને શાસ્ત્રીઓ, કે વૈદ્ય કે જ્યોતિષના અભ્યાસી પોતપોતાને હિપયોગી લાગે તેવું સંજ્ઞાતર સંજ્ઞાતા ઘણેસાંને પ્રાધણ્ય જ આવું સંજ્ઞાતર સંજ્ઞાતા, ઇતર ઘોડો તેા વ્યવહારજ્ઞાન અનુસવધી મેળવી લેતા પુરાણવાચન, માણસદ્, લોકકથા વગેરે દ્વારા જ સામાન્ય જ્ઞાન મેળવાતું સર્વને આકર્ષક બને એવી શિક્ષણવ્યવસ્થા નહોતી. કિલ્લું, પ્રાધણ્ય જે કંઈ ઘોડીઘણું સંજ્ઞાતા તેથી એકમાર્ગી અને અસિમાની થઈ જતા વગર સંજ્ઞાલેા પણ પ્રાધણ્ય હોય, તેા જ્ઞાનનેા હાલો કરી બેસતો. પરિણામે દેશમાં એક તરફથી જ્ઞાનધન્યતા તેમ બીજી તરફથી જ્ઞાતિઅસિમાન વધી ગયાં હતાં. દસ, ઠોંગ, વહેમ અને મિથ્યાસિમાન વધી જવાને લીધે સંસારનું જીવન આદર્શ વગરનું અને ધ્યેય વગરનું બની ગયું હતું. સૌ પોતપોતાનાં કૂડાળાંમાં એકરંગી જીવનમાં નિમજ્જ બની રહેતા અને તેમાંથી જો કંઈ આધોપાધો બસે, તેા તેના તરફ અજુજમો અને તિરસ્કાર બતાવાતાં. આવા જમાનામાં, અંગ્રેજ જેવા પરદેશી ઘોડો રાજ્યકર્તા તરીકે સત્તાધારી થયા, એટલે સર્વ દેશી ઘોડો નવી સત્તાને તાબે

થયા એટલું જ નહિ, પણ અમેજી સવૃત્તરથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી પ્રજા અમેજીના પ્રભાવથી એવી તો ફળાઈ ગઈ, એવી તો મોહમાં પડી ગઈ, એવી તો પામર બની ગઈ, કે અમેજીની પ્રસંગિક નહિ, પણ પૂજક બની ગઈ-અમેજીના અંગે હાસાનુહાસ જેવી બની ગઈ.

અમેજીમાં લોકોને પ્રચલિત રાખી, છતી લેવાની ઢોલિયારી હતી. વળી અમેજી રાજ્યપદ્ધતિ દેશની જૂની પદ્ધતિ કરતાં એવી જુદી રીતની હતી, કે લોકોને જૂનું રાહત અને શાંતિ મળ્યાં હતાં, એવા સંતોષકારક અભિપ્રાય દેશભરમાં ફેલાઈ રહ્યો હતો.

આવા વાતાવરણમાં દેશના સર્વ લોકો એકસરખો લાભ લઈ શકે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ અમેજીએ હાથલ કરી ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ આપવા માટે યુનિવર્સિટીની પણ સ્થાપના કરી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ અમેજી દ્વારા જ લેવાતી, એટલે અમેજીનો અભ્યાસ વધ્યો અને અમેજી સંલેવાઓ અમેજી ભાષાના અને અમેજી રીતરિવાજના વખાણનારા બનવા લાગ્યા. દેશભરમાં વાતાવરણ જ એવું થઈ ગયું, કે અમેજી ભાષા અમેજી પહેરવેશ, અમેજી રીતસાત, અમેજી વસ્તુઓ, જે કંઈ અમેજી હોય તે બધું જ સ્વચ્છ અને રીઝવા, જનુકરણ કરવા, વસાવવા લાયક, અને દેશી એટલે અણુષ્ઠ, જ વસી, હલકું અને નિર્માલ્ય.

આ મનોદશા વાળી નહોતી એમ માનનારા પણ કોઈ કોઈ નીકળી આવતા સદ્ભાગ્યે યુનિવર્સિટીના સવૃત્તરમાં સંસ્કૃતને સ્થાન મળ્યું હતું એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારાઓને સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ કરવો પડતો. આ અભ્યાસથી એક લાભ એ થયો, કે કોઈ કોઈ તીવ્ર બુદ્ધિવાળાને સત્યદશન થવા લાગ્યું. દેશમાં પ્રચલિત રીતરિવાજો, આચારનિયમો, આદારવિહાર બધા માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર જે વાતાવરણ સુધારકોએ ફેલાવ્યું હતું, તે વાતાવરણ બદલતું બેઠું; આપણા રીતરિવાજો અને આચારનિયમો તરફ યથાનય કે મૂર્ખાઈ સંદેશ નથી, પણ તે બધાની પાછળ કોઈક ઉચ્ચ

હેતુ રહેલો છે, એવી સમજ સંસ્કૃતના અભ્યાસથી આવવા લાગી નવાં સજ્જતરથી જુવાન સંજ્ઞેલાઓની મનોદશા જ એવી થતી, કે તેમાંના ઘણાં તો જૂનાને નિંદનારા જ થઈ જતા સામાન્ય જનતાને તો જૂના માટે જ અઢા હોય અને તે જૂનાનું જ પાલન કર્યા કરે, તેથી સામાન્ય જનતા પર સુધરેલા વિચારો લાદવાના પ્રયત્ન અગ્રેષ્ઠ સંજ્ઞેલાઓ કરતા હતા પરંતુ સદસાએ તેવા સંજ્ઞેલાઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ વિચારશીલ પઠિત જૂના-નવાને મુકાબલો કરનારો નીકળી પડતો. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (ઈ સ ૧૮૫૫ થી ૧૯૦૭) આવા એક વિદ્વાન ચિંતક હતા તેમણે દેશમાં પ્રસરી રહેલી સુધારાના વિચારોની સાગસારતા ઘોડે પાસે રજૂ કરી અને પછી જૂના અને નવાના દૃષ્ટિના આપી શું પસંદ કરવું એ ઘોઠાને સમજાવ્યું.

નવા સંજ્ઞેલાઓમાં કોઈ કોઈ તો વળી એવા જૂનવાણી રક્ષા હતા, કે જે જૂઠું તે જ સારું, એમ આગ્રહથી માની પુરાણપ્રેમી જ બની રક્ષા હતા મહિલાલ નણુસાઈ દ્વિવેદી (ઈ સ ૧૮૫૮ થી ૧૮૯૧) સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા-યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ દ્વારા જ આ જ્ઞાન મેળવેલું હતું; છતાં તે સુધારાના રીતરિવાજોથી બહુ વિરુદ્ધ હતા તેમ સાટે નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (ઈ સ ૧૮૫૬-૧૯૩૭) અને રમણસાઈ મહીપતરામ (ઈ સ ૧૮૬૮-૧૯૨૮) નવા વિચારોને સ્વીકારનારા અને સુધરેલા આચારને સેવનારા હતા સંજ્ઞેલા અને તેથી સારી પામરી પામેલા આવા ઘોઠાની અસંગ વધારે ઘામ, એ સ્વાપ્સાવિક જ હતું મનુષ્યમાત્રને નવીનતાનો મોહ ઝટ લાગી જાય છે કેટલાક ઘોઠો અગ્રેજોના અનુકરણના રસિલા બન્યા હતા અને કેટલાક જૂનાં બંધનોમાંથી મળતી મુશ્કિલી સ્વતંત્રતાના બહાના હેઠળ સ્વચ્છંદી બની રક્ષા હતા ગોવર્ધનરામ જેવા વિચારકને આ વાતાવરણે બહુ ચિંતનશીલ બનાવ્યા સુધારાની અવગમ જરૂર હતી જૂના રિવાજોમાં ક્યાંક ક્યાંક યેસી ગરેલા અનર્થો સમજવા બેઠંજો અને દૂર કરવા બેઠંજો

એ, અને સણેલાઓ કેવી ઉતાવળ કરી બેસે છે, જેથી દ્વારને માટે
કેવા આદર્શોની જરૂર છે વગેરે અનેક બાબતો તેમણે સરસ્વતીય દ્ર
નામની નવલકથા દ્વારા ગુજરાત આગળ મૂકી

સરસ્વતીય દ્રનો પહેલો ભાગ ૧૮૮૭ માં બહાર પડ્યો, ત્યારે
ગુજરાતી સમાજમાં બહુ નવું ચેતન આવ્યું હોય, એટલી બધી
તેની અસર થઈ હતી સરસ્વતીય દ્ર એકલી વાર્તા કે નવલકથા
નથી તે તો સમાજ માટે ચિંતા કરનારા ત્રીશીર વિચારકની મનો
દશાનુ ચિત્ર છે જૂના રિવાજોમાં સારાસારા જાણી કેટલા બધા
છે, શ્રદ્ધાઓનાં આધર્ષો અનુકરણથી પણ સમાજનાં બંધનો કેવાં
શુભપરિણામી બને છે, રાજાઓ, ધનપતિઓ, વિદ્વાનો અને બાકી
આપુઓ માટે કેવાં જોયા આદર્શો કલ્પાયા છે, જમતમા દુષ્ટતા
તો કમલે ને પત્રમે વ્યાપી જ રહેલ છે, તે દુષ્ટતાને પિછાનવા, તેથી
ચેતવા, તેનો સામનો કરવા, એટલી સાવધાનીની જરૂર છે, વગેરે
અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ, અને એટલીકની ચર્ચા સરસ્વતીય દ્રમાં
કરવામાં આવી છે સરસ્વતીય દ્રમાંની ચર્ચા વિદ્વતાથી ભરેલી હોવા
સાથે માર્ગદર્શનમાં અને ઉચ્ચ પ્રેરણામાં ખૂબ મદદરૂપ થાય તેવી
છે અનેક ઇતર વિષયોને સ્પર્શનારી હોવા છતાં તે નવલકથા
વાચનરસ તો પૂરેપૂરો ટકાવી રાખે છે એટલાકને ત્રીજા ભાગ
સુદૃઢ પ્રકરણ અને ચોથા ભાગની ચિંતનભરી ચર્ચા વાર્તારસમાં
વિમ્મરૂપ લાગે છે આ વાંચો નવલકથાના સ્વરૂપ માટે, કે વાર્તારસ-
ના રસિયા માટે કદાચ સ્વીકારી શકાય, પણ તેથી સરસ્વતીય દ્રના
શુભોમાં કરી જીલુપ જાતે એમ નથી ગુજરાતના વિનાશવત
વગ પાસે જીવધનરામે ગુજરાતના જીવનની જુદીજુદી રૂપ
રેખા દોરી, સવિચ્છમાં દૃષ્ટિ ફેંકી, સમસ્ત ગુજરાતમાં જે ઉત્સાહ,
જે પ્રેરણા અને જે જ્ઞાનદ પ્રસાર્યા છે, તે ખરખર ગ્રંથમાં ગ્રંથો
મગ્ન જ્ઞાને પાત્ર છે જાણીતું દ્વારા સોંકોને કેમ કેળવવા, વધારે સમજ
દાર બનાવવા અને છતાં સોંકોનો વાંચવાનો મોહ ટકાવી રાખવો,
એ બતાવવામાં સરસ્વતીય દ્રે ખૂબ યશસ્વી કામ કયું છે ગુજરાતી

સાહિત્યમાં સરસ્વતીય દ્રઢ જ્ઞાનેડ અને વિશિષ્ટ પ્રતિભા જ એ તરીકે હમેશાં સન્માન પામશે એમાં શંકા નથી.

સરસ્વતીય દ્રઢમાં મૂળ વાત તો બહુ દૃઢ છે. લખેશરી શેઠિયાનો બુદ્ધિશાળી પુત્ર યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પામી, દેશ અને દેશજનના વિચાર કરનારો થયો છે. પોતાનો પૈસો દેશના કુબી હોડાને માટે કેવી રીતે વપરાય એવા તે વિચાર કર્યા કરે છે, અને એવા કામ માટે એકલવાયું જીવન હોય તો જ સારું, એમ માની લક્ષ કરી તે સસાર માંડવા તૈયાર નહોતો.

અણુધારી રીતે એક સુશીલ કુમારિકાનો પરિચય થતાં, કુદરતી આકર્ષણને વશ થઈ, લક્ષ પછી પણ દેશકાર્ય થઈ શકશે એવી આશામાં લપટાઈ, લક્ષ કરવા તે તૈયાર થયો; પરંતુ સાવનાધેલા જીવનિયાની પેઠે નજીવી ઐરકચાહી ટીકાથી મગજ ફેરવી બેઠો, લક્ષનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાનું ઘર પણ તજી ગયો; યુનિયાનો અનુભવ હોવા જાણવા રહેવાનું પસંદ કરી નીકળી પડ્યો. દેશી રાજ્યનો, કેટલાક સારાં અને કેટલાક સહેલા કુટુંબોનો, જરીખ જનતામાંથી થોડીક વ્યક્તિઓનો, ખાવાસાધુઓનો અને ઠંઠક પ્રામજનતાનો થોડો અનુભવ મેળવ્યો અને દેશના સવિધ્ય વિષે પૂજા કલ્પનાઓ કરી; પરંતુ તે બધા અનુભવને પરિણામે તે સમજ્યો, કે જરીખ થઈ રખઠવાથી ધારેલું દેશકાર્ય થઈ શકશે નહિ એટલે ફરી માખાપની સાથે રહેવા તેણે નિર્ણય કર્યો, લક્ષ કર્યાં અને કલ્યાણપ્રામની સ્થાપના કરી, પોતાનાં નાણાંનો સદુપયોગ કરવા તે નવૃત્ત થયો.

સરસ્વતીય દ્રઢમાં મુખ્ય વાત તો એટલી જ છે. પરંતુ વાર્તા-રસ ટકાવી રાખવાની આવડત છે; તેણે સાધાને નવીન જ અવતાર આપ્યો છે; વર્ણન, વિચાર અને પ્રસંગો કળાકારની પીછીથી આલેખાયેલાં છે; પાનેપાને કવિત્વની ઝાંખી થયા જ કરે તેવી તેની મનોરંજક શૈલી છે; સસારના વિધવિધ દર્શનો, સુખ-દુઃખ અને સાચા-ઝોટા પ્રસંગોના અનેક કિસ્સાઓ, જીજ્ઞાસાનાં જૂઠજીવન, રાજ્ય-

ખટપટ, જ્ઞાનચર્યા વગેરે અનેક બાબતો પર થયેલું લખાણ દરેક વાચકને જ્ઞાનદ આપનાર અને કોચે લઈ જનાર ॥ ચર્યામાં કોઈ વાર પાંડિત્ય આવી જાય છે, પ્રસંગોમાં કોઈ વાર મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન થયેલું લાગે છે, અને કલ્પનાના વિહારો કોઈ વાર વધારે પડતા હોય છે અને તેથી અપ્રાપ્ત લાગે છે, છતાં મહા રાખી અભ્યાસની દૃષ્ટિ રાખી વચાવ, તો જીવનને નવો જ રંગ લગાડી દેવાની કોચી શક્તિ તે પુસ્તકમાં છે જોવાધનરામ વાતાલિખક, જ ખીર વિચારક અને ચિંતનપ્રેરક ઉપદેશક હોવા ઉપરાંત કોચી કવિ અને મહાન સમાજસુધારક હતા, એમ તે પુસ્તક વાંચી આપે છે.

જોવાધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરાંત બીજા ઘણાં લખ્યાં છે 'લીલાવતીની જીવનકલા' અને 'દ્વારામનો અક્ષરરૂપ' એ બે ચરિત્રનાં પુસ્તકો હોવા છતાં બંને દ્વારા જૂઠ્ઠાજીવનનાં અને કવિ જીવનના જે અભ્યાસે રંગ કરવામાં આવ્યા છે, તે જૂન અભ્યાસ કરવાલાયક છે; વાંચનારના જીવનને અત્યંત કોડી અસર કરે તેવા છે 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'સાક્ષરજીવન' તે ગુજરાતી સાહિત્યની કોચામાં કોચી કૃતિઓમાં ગણના પામે છે 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્ય છે; તેમાં ખણી દેસોજી અને તત્ત્વચિંતનનું તથા સદૃશ પદ્યોના રહસ્ય દર્શનનું એક જ ખીર અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે, કે તેની ખરેખરી કડી શકે એવું એકે પુસ્તક હજી સુધી ગુજરાતને મળ્યું નથી. તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રસશક્તિ જેવું લાગે, કોઈકોઈ જગાએ લખાણ કટ બોધ્ય લાગે, કોઈકોઈ જગાએ રચિત જ જેવો પ્રસંગ લાગે, આવા આવા કેટલાક રોષો તે કાવ્યમાં માલુમ પડે છે, પણ તેથી તે નીરસ છે, કુબોધ્ય છે, દિલ્લે ॥ એમ સમજી, નેને પદ્યપાઠનમાંથી ખાતલ કરવું એ તો સાહિત્યના અભ્યાસમાં જોગી અલેક્ષ પદોચાક વા જેવું ॥ અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરતી વખતે 'બ્રાઉનિંગ,' 'સેક્રમ પિયર,' 'એમસન' વગેરેને સમજવા માટે મહાપૂવક મમ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો 'સ્નેહમુદ્રા' માટે મહા રાખી શકતા

નથી, એ આશ્ચર્યકારક છે 'સ્નેહમુદ્રા'માં કુદરતનો પરિચય, તત્વ-
ચિંતન, દેશપ્રેમ, દુષ્ટતાપ્રેમ-વગેરેના આસેખનમાં સુદર કવિત્વ
અને હિતાત્ત ભાવની ઉચ્ચતાનો જે અનુભવ થાય છે, તે અત્મત
વિરલ જ છે

'સાક્ષરજીવન' તો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોમાં
પણ અત્યંત મુકામ છે સાક્ષરતા એટલે શું, ખરા સાક્ષરો કેવા
હોય, જ્યારે સાક્ષરો પાસેથી કેવી હિચી આશા રાખે છે, સાક્ષરો
જ ખરા દેશહિતચિંતક અને ખરા દેશોદ્ધારક છે વગેરે પૂર્વ અને
પશ્ચિમના મહાન નરોનાં દષ્ટાંતો આપી સમજાવ્યું છે સાક્ષરોનો ધર્મ
સમજાવનાર અને તેની ખરી કિંમત કરનાર તે પુસ્તક કમસાબ્યે
અમૂલ્ય જ રહ્યું છે આવા પુસ્તકને અમર ગણી વિદ્વાનો પણ
વિસારી મૂકે, તો ગુજરાતીમાં સારા પુસ્તકોના અભ્યાસને ઉત્તેજન
કર્તા થાય

આ ઉપરાંત પણ ગોવર્ધનરામે પુષ્કળ લખેલું છે તેમણે
ગુજરાતના કવિઓની પિછાન કરાવી છે, સમકાલીન ચર્ચા ઉપાડી
લઈ, અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં અનેક લેખો લખ્યા છે આવાં હિચી
લખાણો ઉપરાંત ખાસ યાદ રાખવા જેવું તો એ છે, કે તે માત્ર
લેખનહાકુર જ નહોતા, જીવનમાં હિચી આદર્શને અનુસરનારા
પણ હતા યુનિવર્સિટીમાંથી પસાર થયેલા વિદ્વાનોમાં એ પ્રથમ
પંક્તિના ચિંતક, હિચી પ્રકારના સમાજસેવક, લોકપ્રિય અને
લોકોપકારક લેખક, કવિત્વમય હૃદયવાળા અને ઉત્કૃષ્ટ શક્તિપૂર્ણ
મનજવાળા સાધુ પુરુષ હોઈ, તેઓ સાહિત્યાકાશમાં અચળ અને
નિર્મળ તેજવી પ્રકાશ્યા કરશે

યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા બીજા પણ કેટલાક પડિતો
ગોવર્ધનરામની સાથેસાથે જ સાહિત્યસેવા કરનારા હતા મણિલાલ
નથુભાઈ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કેશવલાલ હર્ષદરામ ધ્રુવ (ઈ સ
૧૮૫૮ થી ૧૯૪૭) અને રમણભાઈ મહીપતરામ તે સમયના

સાહિત્યવીરો છે. હરેકનું કામ જુદું હોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં હરેકનો હિસ્સો થયો. મોટે ઇ

મણિલાલ નશુલાઈ

૬ ૩/ ૬ - ૧૯/

મણિલાલ નશુલાઈ, જાગળ જણાવ્યું છે તેમ, પુરાણપ્રેમી હતા. સુધારાના વિચાર અને આચાર તેમને આકર્ષી શક્યા નહોતા; બદલે તેમને તો બવા દોષરૂપ, ઉન્માર્ગજામી, અનર્થકારી લાગ્યા હતા અને તેથી જૂના આચારોને વળગી રહેવા તેમણે ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો છે તેમણે જૂના આચારોનાં રહસ્ય સમજાવવા લેખો લખ્યા છે, અને 'નારીપ્રતિષ્ઠા', 'જાળવિલાસ' વગેરે પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતને સત્યદર્શન માટે ખૂબ પ્રેરણા આપી છે. મણિલાલ તત્ત્વજ્ઞાની હતા તેઓ પાંકરમતના રહસ્યદ્રશ્ય કે તરીકે વિદેશમાં સાગી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા. વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનને સહીમતનો રંગ આપી, તેમણે 'કટકો' સુંદર કવિતાઓ કરી છે. 'પ્રેમશ્વર' અને 'અભેદોર્મિ' ના નામથી બહાર પાડેલી કવિતાઓ પર તત્ત્વજ્ઞાનદર્શક 'ટીકાઓ' મણિલાલે પોતે જ લખી છે-આ બન્નેમાંનાં કાવ્યો તથા બીજા છૂટક કાવ્યો બધા ભેગાં કરી, 'આત્મનિમજ્જન' એવા નામથી તેમને કાંચસંગ્રહ છપાવ્યો છે. 'પ્રીતિ-પ્રેમ વડુ જય જય વાણી', 'અમે તો વેરાગી', 'પ્રેમની ઝળકે છાઈરે', 'આંખ સમે કુંધામ ?', 'હિંદી જાતુ ગાદિલ ગોલેરા' વગેરે કાવ્યોમાં કવિત્વ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમપ્રસન્નતાનું સંમિશ્રણ યથેષ્ટ હોઈ, તે કાવ્યો ઘણાં લાંબા વખત સુધી ખૂબ પ્રચાર પામી રહ્યાં હતાં.

મણિલાલની કીર્તિ તેમનાં કાવ્યોના કરતાં, તેમની ઈતર સેવાથી વધારે ટકી રહેશે. પહેલાં 'પ્રિય વદા' અને પછી 'સુદર્શન' દ્વારા સમાજસેવા અને સાહિત્યસેવાની જે લેખમાળા તેઓ પ્રગટ કરી રહ્યા હતા, તેથી આખા ગુજરાતમાં સુદવિચાર અને સત્ય જ્ઞાન માટે ખૂબ પ્રવૃત્તિ થઈ રહી હતી. 'નારીપ્રતિષ્ઠા' અને 'જાળવિલાસ', ઉપરાંત 'ગુણવિલાસ' નામની નવલકથા, 'શારિર્ય' નામનો નિબંધ માટે પ્રેમ, 'કાંતિ' નામનું સ્વતંત્ર નાટક, 'માસતીમામવ'.

અને 'ઉત્તરરામચરિત' નાં સાપાંતર વગેરે અનેક પુસ્તકો મહિલાએ લખ્યાં છે આ બધાથી પણ ખૂબ મહત્વની સેવા કરનાર બ્રજ 'સિદ્ધાંતસાર' મહિલાલેનું સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનાં જ્ઞાનનો પરિચય આપનાર તે પુસ્તક ઉત્તમ માહિતી પૂરી પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં સાપાની ગૌરવસરી શેષી એવી તો ઉલ્લેખ છે, કે મહિલાલેની કીર્તિને તે બ્રજે જામર બનાવી છે

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

મહિલાલેનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ૧૮૮૭માં બહાર પડ્યો, તે જ વર્ષમાં નરસિંહરાવનું પ્રથમ કાવ્યપુસ્તક 'કુસુમમાળા' પણ પ્રગટ થયું 'પ્રેમજીવન' સમકાલીન મથ મેળવવા ઠીક સાગ્યશાળી બન્યું હતું, પણ 'કુસુમમાળા' તો ગુજરાતી કવિતાને નવીન અવતાર આપનાર પુસ્તક ગણાયું-સ્વીકારાયું છે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના અભ્યાસથી મળેલા નવા સંસ્કારથી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોએ તદ્દન નવું સ્વરૂપ મેળવ્યું હતું વિષયોમાં નવીનતા હતી, સાપામાં સંસ્કૃત અભ્યાસની અસર હતી, છદ્દ અને અલંકારના પ્રયોગમાં જૂના-નવાનો સારો ઉપયોગ થયો હતો આવા ગુણોથી તે કાવ્યો આકર્ષક અને મોહક બન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ગુજરાતી કવિતાનો નવો જ પ્રકાર રજૂ કરનારાં હતાં નવી કવિતાના પહેલા પુસ્તક તરીકે ગુજરાતે તેને ખૂબ વધાવી લીધું હતું નરસિંહ, મોરાં આદિ જૂના કવિઓથી જુદાપણું તો હતું જ, પણ નર્મદ-હલપત જેવા ગદ્ય કાલના કવિઓથી પણ આ કવિમાં એવું જુદાપણું હતું, કે ગુજરાતી કવિતાએ નવો અવતાર ધારણ કર્યો એમ 'કુસુમમાળા'ના પ્રકાશનથી સર્વને લાગ્યું

નરસિંહરાવનું કાવ્યલેખન મહા હોવા છતાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું હતું 'હલવળીલા', 'નૂપુરચક્રાર', 'સ્મરણસહિતા'—એ ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોમાં નવજીવનના વિચારો છે, નવસાહિત્યના ઉદ્ગારો છે, નવાં ઘડતરનાં ચિહ્નો છે નરસિંહરાવ નવી કવિતાના આદ્યકવિ છે, નવી કવિતાના પિતા છે

કવિ તરીકે ખુબ યશ અને જામર નામ મળેલું હોવા છતાં નરસિંહરાવે કવિ કરતાં વધારે યશસ્વી કાર્ય અવલોકન દ્વારા અને સાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા કહ્યું છે નવલરામ પછી પુરતોભા અવલોકનમાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિ અને સાહિત્યની સેવા અને સિદ્ધ કરનાર નરસિંહરાવ જ છે તેમના સ્વભાવમાં અમુક પ્રમદની ઉત્તેજતા હતી, કંઠક સ્પષ્ટવક્તા પણ હતા, અત્યંત આત્મવિશ્વાસ હતો અને કાર્યક અહતા પણ હતી; એટલે અવલોકનો સ્વચ્છ અને નિર્મળ રહી શક્યાં નથી, પણ તેથી તેમની અવલોકનશક્તિ ઉચ્ચ કોટિ સ્વીકાર્યા વગર ચાલે નહિ કેટલાક પ્રસંગોમાં નિષ્પણ પણ તેમણે લખ્યા છે તેમના ગદ્ય લેખો ‘મનોમુકુર’ એવા નામથી ચાર ભાગમાં પ્રગટ પણ થયા છે

અવલોકનકાર કરતાં પણ સાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે નરસિંહરાવની શક્તિ અને નરસિંહરાવની સેવા ગુજરાતને બહુ ઉપકારક નીવડ્યાં છે નવી કવિતાના તે જેમ પિતા છે, તેમ જ સાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસના પણ લગભગ પ્રથમ પડિત જ છે મજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રીએ ઘોડું સત્રીન કામ કરેલું છે ખરું; પરંતુ નરસિંહરાવનાં માખ્યાનોથી સાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસને મોટી પ્રેરણા બહુ વ્યાપક અને બહુ અસરકારક થશે એમ ચોક્કસ છે તે વ્યાખ્યાનો જાણેલાં જાણનાં હતાં એ પ્રદેશમાં એકદં સાપાંતર મુખર્ષી દારણસ સભાએ પ્રગટ કરી, ગુજરાતી વાચકોની આગે સેવા પલવી છે

કેશવલાલ ધ્રુવ

૨૧૭ મુલે ૧૧/૬/૭૧

સાપાશાસ્ત્રના બીજા અભ્યાસી કેશવલાલ હજીદરામ ધ્રુવ, મૂંઝા અને શાંત કામ કરનારા હતા જુના સાહિત્યના પ્રકાશનમાં જે ધીરજ, ઉદ્યોગ, કુશળતા અને કળા ભેઈએ, તે કેશવલાલમાં સારા પ્રમાણમાં અને જોયા પ્રકારનાં હતાં સરકૂતમાંથી સાપાંતર કરવામાં પણ તેમણે અજબ શક્તિ બતાવી છે સાપાંતરકારમાં પણ કવિત્વ અને સર્જકબુદ્ધિ જરૂરનાં છે, એ તેમનાં સાપાંતરો પરથી

માપણા જાણવામાં આવે છે 'મુદ્રા રાક્ષસ,' 'ગીતગોવિંદ,'
 'વિક્રમોર્વશી'ના તથા 'શ્રીહથ' અને 'ભાસ'નાં કેટલાંક નાટકો-
 ના સાપાંતરકાર તરીકે તેમની સેવા ખુબ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિની છે. સાહિત્ય-
 ની 'કાદ બરી' પ્રગટ કરવામાં અને પદ્યના સના 'કહાનકહે
 પદ્ય'ના પ્રકાશનમાં કેશવલાલે જ સઘળો મમ લીધેલો છે.
 જન્મ ત માયાળુ હોયદમ જણાય તેટલી બધી નિરક્ષિમાન વૃત્તિ,
 કંઠો, નરમ, સદ્ભાવપૂર્ણ સ્વભાવ અને સાહિત્યના કામમાં
 જમાંત ઉદ્યોગ વગેરે ગુણોથી કેશવલાલ ખુબ માન્ય અને પ્રિય
 બની રહ્યા હતા.

રમણભાઈ મહીપતરામ

૮/૯/૧૯૦૦

રમણભાઈ મહીપતરામની સાહિત્યસેવા વિવિધ પ્રકારની હોવા
 છતાં તે ખાસ તો હાસ્યરસના પ્રથમ સેખક તરીકે જ પકાયા છે.
 'સદ્રસદ્ર'માંનો કટાક્ષ અતસાજમાં વ્યક્તિત તથા જરા અતિ
 તીવ્ર થઈ ગયો છે, છતાં સમકાલીન સમાજના એક કટાક્ષ તરીકે
 તે સ્તુતક હમેશાં માફગાર રહેશે 'હાસ્યમંદિર', 'નવી ઈસપ
 નીતિ' વગેરેમાંના સેખોમાં તેમની વિદ્યુત પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય
 ઉપજાવવાની કળા સારી પેઠ ખીલી નીકળી છે તત્કાળોપયોગી ચર્ચા
 કરવામાં અને વ્યાખ્યાનો અને સેખો દ્વારા માહિતીપૂર્ણ સાહિત્ય
 રજૂ કરવામાં પણ રમણભાઈ સારો મમ લેતા હતા. 'કુસુમ
 માળા'માંનું કાવ્યતત્ત્વ કેવું સુંદર અને ઉચ્ચ છે, એ ખતાવી
 રમણભાઈએ સમકાલીન અભિપ્રાયને ઘડવામાં સાગી મદદ કરી
 હતી કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચા ગુજરાતીમાં શરૂ કરનાર રમણભાઈ હતા.
 આ બધા ઉપરાંત તેમણે થોડી દૃઢક કવિતાઓ તથા એક નાટક
 પણ લખ્યું છે. કવિતાઓ સીધા ઉદગાર, સાદા વિચાર અને આછા
 કવિત્વથી સુવાચ્ય બની છે, અને નાટક તો ગુજરાતી સ્વતંત્ર
 નાટકોમાં ખુબ જીવ સ્થાન ભાગવે છે. 'રાઈનો પર્વત'
 પાત્રવિકાસમાં, પ્રસંગોની કુશળતાસરી યોજનામાં, ભાષા અને

વિચારની સાદ્ય ભરી સરળતામાં, કામ અને સવાદમાં ખાતરી સફળતાભરી ચાતુરતામાં અને એક હરે નાન્યસંયોજનમાં અચવારેડી યોગ્યતામાં સારામાં આજ કળાવિધાન સાચવી શકેલ હોવાથી, ગુજરાતીમાં સારામાં સારા પાંચ-સાત નાટકોમાંનું એક સફળ નાટક છે.

રમણભાઈની લોકસેવા એટલા મોટા ક્ષેત્રમાં પ્રસરેલી હતી, કે તે સાહિત્યસેવામાં આટલું કામ કરી શક્યા, એ અવગણી પમાડે તેવી ખીના છે. સ્વભાવે પરમજી જીને માયાણુ, તદ્દન સાદા અને સરળ હોવાથી, તેમનો સમય રોકનારા લોકોનો પાર જ નહોતો. અનેક ખાલુથી ખૂબ જોવાયેલ યતી હોવા છતાં રમણભાઈ જ ભીરતા અને ક્ષાંતિની સાથે સમયસૂચકતાથી અને સુયવસ્થાથી લગભગ બધાને જ ઉપયોગી થતા, બધાને ચોતાની સેવાનો લાભ આપતા.

તેમનાં સવળા લખાણોના સમૂહ ગુજરાત વનાકપુલર સાંપ્રદાયીએ બહાર પાડ્યા છે, એટલે અભ્યાસીઓ માટે સારી અનુકૂળતા થઈ છે.

આ સમયમાં સાહિત્યની સેવા કરનારા ખીજ નાના-મોટા અનેક કાર્યકરો થયા છે. વિષયવિષય વિષયનાં પુસ્તકો પણ ઠીક લખાયાં છે તે બધામાંથી જણી તો માત્ર 'કાદળરી' ની નોંધ જ બસ થશે. 'કાદળરી' સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમાસપ્રચુર અને પ્રલંબિની શક્તિનું એક સારામાં સારું પુસ્તક છે. અન્ય લાખામાં તેનો તરજુમો કરવો જો મદદ મુશ્કેલ છે તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવામાં હમનલાલ દલિલાલ પડ્યાએ સારી સફળતા મેળવી છે. ભાષાંતર અત્યંત નૂરો મધું છે, એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષાંતરથી બાખાનું નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે. નમક, દલપત અને નવસરામના ગદ્યનું જો સ્વરૂપ હલ્લુ, તેથી 'સરસ્વતીધર' અને નરસિંહરાવના ગદ્યનું સ્વરૂપ આરી પેટ ખરડાઈ ગયું છે. અવધિકાસના આ જમમાં 'કાદળરી' ખૂબ મહદરૂપ થઈ છે તે જ

પ્રકારની મદદ મેળાનાથ સારાલાઈની 'ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા'એ પણ કરી હશે સામાનો આ વિકાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે

યુનિવર્સિટીની પદવી લઈ, ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવી, તેનો પ્રચાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનારા ખીજ પણ થયા છે (હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ) (ઈ સ ૧૮૫૬-૧૮૮૦), આનંદશંકર આપુસાઈ ધ્રુવ) (ઈ સ ૧૮૬૦-૧૯૪૦), ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી (ઈ સ ૧૮૭૨-૧૯૦૬), નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા (ઈ સ ૧૮૭૨-૧૯૩૫), કુશ્મલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, (જન્મ ઈ સ ૧૮૬૮)-એ બધાએ વિદ્વતાથી અને સાહિત્યનેવાથી ગુજરાતને સારો લાભ આપ્યો છે. હરિલાલ ધ્રુવે કવિતા કરી છે, પણ કવિતા કરવા કરતાં પણ જુવાન કવિઓને ઉત્તેજન આપવાનું તેમનું કામ સાહિત્યસેવામાં વધારે ઉપયોગી થયેલું છે 'ચંદ્ર' નામના માસિક દ્વારા નવીન કવિઓને ઉત્તેજન અને પ્રખ્યાતિ આપવાનું કામ તે બહુ ઉદાર ભાવથી કરતા અને તેથી નવા કવિઓ ને ઉત્પન્ન કરવામાં આડકતરી રીતે તેઓ સાધનરૂપ બન્યા હતા.

આનંદશંકરની પ્રજ્ઞા અને અગ્રેડ વિદ્વતા અને અઘાઠ ઉદ્યોગને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યને ખૂબ લાભ મળ્યો છે 'વસંત' માસિક દ્વારા લેખો લખી, સામાયિક ચર્ચા અને ઉત્કૃષ્ટ સમીક્ષા કરી, અગાધ વાચનનો અને જીડી તત્ત્વજ્ઞાની શક્તિનો ગુજરાતને ખૂબ લાભ આપ્યો છે આપણાં દર્શનોનો સરળ પરિચય, શુદ્ધ સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસાવશરી સમસોચના અને દેશીવિદેશી વિચારોની મુકાબલાશરી સુદર માહિતી, ઉપરાંત અનેક તાત્ત્વિક અને સાહિત્યગીરવસર્મા લખાણથી 'આપણો ધર્મ' ગુજરાતી સાહિત્યમાં જમાનાઓ સુધી અદ્વિતીય ત્રય ગણાયા કરશે 'નીતિસિદ્ધાંત', 'ધર્મ વર્ણન', 'શ્રીભાષ્ય' વગેરે જુનાજુદા પ્રકારનાં અનેક પુસ્તકો અને લેખોથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે.

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની વૃત્તિ દમલાગ્યે ખીજ દિશામાં આકર્ષાઈ,

એટલે તે સાહિત્યમાં યશ્નું ધોડું કરી શક્યા સિર જ સ્થિત વિચારક, સમગ્ર સાચવી રહેક પ્રશ્નો નિષ્ણુ કરવાની અજબ શક્તિ ધરાવનાર, નિષ્પક્ષપાત ચિંતન અને સ્પષ્ટ વિચારપ્રદર્શન માટે જોયામાં જોયાં લાભકારીવાળા ઉત્તમલાલ સ્વસ્થ, સાંત, એકનિષ્ઠ કામ કરેલા તિલકની ગીતાનું ગુજરાતીમાં તેમણે ભાષાંતર કર્યું છે તે ભાષાંતર એવું તો ગુરુ અને યથાવિગમ થયું છે, કે એ એક જ વૃત્તિથી ઉત્તમલાલને ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભા સાધરનો જણ પ્રાપ્ત થયો છે તેમણે બીજા બે-ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે, પણ તે તો જુલાઈ જવાયા છે 'સમાલોચક' માં તથા 'વસંત' માં આવેલા તેમના લેખોનો સંગ્રહ થવાની જરૂર જરૂર છે.

નમદાશકર દેવશકર મહેતા શક્તિશાળી અને સંસ્કારપુનિત હોવા છતાં તેમનું જીવન બીજી રીતે વ્યવસાયી હતું: એટલે તે સાહિત્યસેવા ધોડાજ કરી શક્યા છે તેઓ સાહિત્યમાં 'અખાતુ જીવન,' 'તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ,' 'શાશ્વત પ્રદાય વગેરે લખીને કાંઈકાંઈ ઉપલેખી સેવા કરી ગયા છે, પરંતુ તેમની શક્તિના પ્રમાણમાં તે સાહિત્યને ઉચિત લાભ આપી શક્યા નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી દારસી અને બંધાળીના સારા પંડિત છે અને તેમણે તે બંને ભાષામાંથી બહુજન્ય સારા પુસ્તકોના ભાષાંતર કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સારો લાભ આપ્યો છે ગુજરાતી સાહિત્યની પિછાન કરાવનારાં બે પુસ્તકો તેમણે જ મેંદમાં લખ્યાં છે, જે બંનેનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયાં છે ગુજરાતી સાહિત્યનું ગુજરાતી સમાજનું અને ઇતર પ્રકારનું જાહેર કામ કરવામાં હંમેશાં તત્પરતા બતાવી, એકનિષ્ઠાથી અને શુભ વૃત્તિથી બધા કામમાં સહકાર આપી, તેમણે જૂન થઈ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં છે.

મુળઈ પુનિવસિટી સ્થપાયા પછી તુતમાં શિશુઓનો લાભ મેળવી, તેનો લાભ ગુજરાતને આપનારા આ બધા વિદ્વાનોએ, ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સમાજની જોડી સેવા બજારી છે.

યુનિવર્સિટીના પદવીધરો જે ઊંચું સાહિત્ય આપી રહ્યા હતા, તે ઘણે ભાગે શહેરવાસી ભદ્ર ઘોડામાંના શિક્ષિત વર્ગમાં જ પ્રચાર પામતું હતું. શહેરની અલ્પશિક્ષિત જનતા અને ગામડાંમાં વસતા વિશાળ જનસમુદાયને તે સાહિત્ય સ્પર્શ પણ કરી શકતું નહોતું. તે વર્ગને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય પણ ઠીકઠીક લખાયું છે. સામાન્ય અલ્પશિક્ષિત જનતાને અસર કરે અને તેને સુધારવામાં મદદરૂપ થાય, તેવું ઉપદેશક અને ઉપકારક સાહિત્ય રચનારાઓમાં શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્ય (ઈ સ ૧૮૫૪-૧૮૯૭), નારાયણ હેમચંદ્ર (ઈ સ ૧૮૫૫-૧૯૦૪), અમૃતલાલ પટિયાર (ઈ સ ૧૮૭૦-૧૯૧૯), ઇચ્છારામ સૂર્યરામ (ઈ સ ૧૮૫૭-૧૯૧૦) ખાસ નોંધ લેવા લાયક છે. શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્યના 'સામિનીશૂષણ' ના ભાગો, અમૃતલાલ પટિયારનાં 'સ્વર્ગ'નાં પુસ્તકો, ઇચ્છારામ સૂર્યરામપ્રકાશિત 'ચંદ્રકાંત' અને નારાયણ હેમચંદ્રનાં સંખ્યાબધ પુસ્તકોએ જનસમુદાયને જ્ઞાન અને ઉપદેશની લઢાણી કરવાનું બહુ સુંદર કામ બજાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ નવી કવિતા

જોવધનરામ, મણિલાલ, ગમણભાઈ-એ બધાએ કવિતાઓ લખી છે અને તે બધી જ યુગપરિવર્તનના રમથી રમાયેલી છે; છતાં નવા યુગની કવિતા પર જસર ઠરી ગઈ તેવું સ્તવ તેમની કવિતામાં નહોતું. ગુજરાતી કવિતાને નવો જીવતાર આપનાર અને નવ યુગરાતને નવીનતાથી આકર્ષનાર અને અસર કરનાર તે નરસિંહરાવની કવિતા જ હતી તેમની કવિતા સંખ્યામાં ઘોડી હોવા છતાં, તેની છાપ અને તેની અસર નવા યુગમાં પુષ્કળ થયેલ છે. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, બળવતરાવ કાકોર, હરિલાલ હપ્પરામ ધ્રુવ જેવાને પણ પ્રેરણા અને પ્રકાશ નરસિંહરાવ તરફથી મળેલા હતા; મણિલાલ નણભાઈ કે મસ્ત કવિ બાલાસકર ઉલ્લાસરામ જેવાને અસર થવા માટે તે જીવકાશ નહોતો; પણ ૧૮૬૦-૧૮૬૫ માં અને તે પછી થયેલા કાલાપી, બોટાદકર, બળરદાર, લલિત-એ બધા પર પ્રખ્યત્ને નરસિંહરાવની અસર થયેલી દેખી શકાય છે. જોવધનરામ-મણિલાલની કાંઈક અસર કોઈકોઈમાં માલુમ પડે છે, પણ સમગ્રરૂપે બોલતાં નવી કવિતાના સજક અને પ્રેરક તે નરસિંહરાવ જ હતા.

નરસિંહરાવથી મળેલો નવો જીવતાર કાંઈ સદાસવદા તે ટકી રહે જ નહિ આહિત્ય માત્ર અને તેમાં કવિતા ખાત્ર કુએકુએ રહે બદલ્યા કરે છે. નરસિંહ-મીરાં વખતની કવિતા તે આપણી કવિતાનો જુનામાં જુનો જીવતાર તે પછી પ્રેમાનંદ, જામી, શામળ, પ્રીતગદાસ, દયારામ, નમદ, દલપત, નવલરામ-એ બધાએ કાવ્યરેહનાં સ્વરૂપાંતર કરવામાં સાગ લાગી છે. આ બધા પછી નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવો જીવતાર આપ્યા નરસિંહરાવ

પછી પણ વધારે સુંદર, વધારે આકર્ષક, વધારે અલક્ષ્ય અને વધારે હૃદય જમ સ્વરૂપ ન્હાનાલાલ કવિએ આપ્યું. મહિશ કર રત્ન છ સદે

નરસિંહરાવની પ્રથમ પ્રસાદી મળ્યા પછી, તેમના જ સમયમાં અને ન્હાનાલાલ કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામ્યા તે પહેલાં, ત્રણ-ચારેક સમર્થ લેખકોનો લાભ ગુજરાતને મળેલો છે. મહિશ કર રત્ન છ સદે (ઈ સ ૧૮૬૭-૧૮૭૪) લઘુ કાવ્યના નવીન પ્રતિના પ્રકારમાં કળાવિધાનનું હિન્દુ કૌશલ્ય ખતાલું કલ્પના અને સાવનતનમાં ચમત્કારી અસર કરવાની નવી જ ભતની આવડત પ્રમટ કરી, મનોવિકારનાં કથોત્ક પક્ષમાં આદોષનોના ઝણઝણાટની છાપ ઉપભવવાની અને કવિત્વમય વાતાવરણ ફેલાવી દેવાની કળાપૂર્ણ દોશિયારી ખતાવી, ઘોડી પણ એટલી સરસ કવિતાઓ આપી છે, કે જાણીસ-પચાસ કવિતાના લેખક દોવા છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અમરતા મેળવી ચૂક્યા છે. 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાક-મિથુન' ગુજરાતી કવિતામાં હોયો આનંદ આપતાં, હૃદ, સાધા, અલંકાર અને રચનાસૌંદર્યથી શોભતાં ઉત્તમ કાવ્યો છે.

બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

૧૮૬૬

તેવા જ બીજા લખનાર બળવતરાય ઠાકોર (જન્મ ઈ સ ૧૮૬૬) પણ 'આરોહણ', 'એતી' અને કેટલાંક સુંદર સોનેટોના લખનાર પાંડિત કવિ તરીકે સારો સત્કાર પામ્યા છે. બળવતરાયમાં સાવ અને કલ્પનામાં કામળતા કે કમનીયતા કરતાં પાંડિત્ય અને બુદ્ધિવૈભવ વધારે છે, એટલે તેમની કવિતા, કેટલીક અંત્ય ત સુંદર દોવા છતાં, એક દરે બહુ સૌક્યમિતતા પામી શકતી નથી. વિદ્વત્તમ્ય તે તે અવશ્ય છે તેમણે અપનાવેલો પૃથ્વી હૃદ અનુયાયી જીવાન કામલેખકોમાં સારો સ્વીકાર પામ્યો છે. નવા પ્રયોગો કરવાની લાવિશ્યદષ્ટિ બળવતરાયની કૃતિમાં વધારો કરનારી બાબત છે.

કલાપી

જરાતને કા. મેળેથી અને કા. વમસ સહ બનાવનાર કલાપી (ઈ. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૯૦૦), નરસિંહરાવ અને ન્હાનાલાલ-એ વે વચ્ચેના ગાળામાં કવિ તરીકે સારો યશ મેળવેલો છે. હિંદી કા. હવે હવે મુવે થોડી કવિતાઓ કરી છે, પણ તે તો બુલાઈ નહીં લાગે છે. વેચાતી ન મળે અને વાચન માટે સુલભ ન હોય, તો તેવી કવિતાઓ સહેજે વિસરાઈ જાય. 'કુજવિહાર' નામથી બહુ પહેલાં નેમના કા. વસત્રમાં દેશીજાતિ મોગની, દશાવતારની અને કેટલીક વણનાત્મક કવિતા અજ્ઞાત કરવા લાયક છે. પુરોપના પ્રવાસ પછી લખેલી 'પુરોપપ્રવાસપુષ્પાંજલિ' પણ કા. વસત્રમાં, ગણનાયોગ્ય છે. છતાં તે બધી હમણાં વિસારે પડી છે. કવિતાઓ વિસરાય તો ભલે, પણ હરિલાલે નવા ઊછરતા કવિઓને ઉત્તેજ અને પ્રકાશન આપવાનું જે કામ હતું હતું, તે તો શુભાનું ન બોધે. 'ચંદ્ર' નામના માસિક દ્વારા કલાપી, બોટાદકર, લલિત જટિલ, ત્રિભુવન પ્રેમચક્ર અને બીજાં ઘણાં ઘણાં લેખકોને ઉત્તેજ મળ્યું હતું. કલાપીને 'કેકારવ' બહાર પડ્યા પહેલાં, કવિ તરીકે જાણીતા કરવામાં 'ચંદ્ર' નો હિસ્સો મળ્યો. મોટો હતો. કલાપીએ ધુનિવર્ષિંદીવ ચિલ્લણ લીધે તું નહોતો, પણ તેનું જામેલ વાગ્યું અને જાન વિશાળ હતું. કા. વસત્ર સાહિત્ય સાથે પરિચય સારો હતો. મહિલાલ નેશુભાઈ, હરિલાલ હવે હવે મુવ અને મહિલાલ કર રત્નલ સદ-એ પ્રજાની કલાપી ઉપર સારી અસર હતી. કલાપીનું તદ્દન બધું લાગણીવાળું હતું. સ્વભાવ બીજાની ચિંતા કરનારો હતો. વિરલ પ્રતિભા અનુભવો વાચ તેવું જીવન હતું. ઉચ્ચતા અને નરમાશના વિચિત્ર સંમિશ્રણવાળી પ્રકૃતિ હતી. બાળમાં જાણી કોમળતા હતી, તેવી જ સાધામાં પેળું તે લાવી શક્યા હતા. તેઓ નિત્યજીવનની નાનીનાની અનેક બાબતોને કવિતામાં એવી સજાતાથી ઉતારી શક્યા છે કે વાચક એકદમ જ મુગ્ધ થઈ જાય. ભાષાના માધુર્ય સાથે છંદના પ્રવાહી ઓહવાનો સરસ મંદિત

કરી શકતા, એટલે તેમના કા યો વાચકોની જીભ પર અને સ્મૃતિ પર
 એકદમ વસી જતા સામાન્ય વાચકને તેમના કાવ્યો ગમી જતા
 એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યના રસિક જાણકાર અને વિદ્વાન
 પાંડિતોને પણ તે સચિત્ર બનતા 'કન્યા અને કૌચ' 'વીણાનો મૃગ,'
 'મહાત્મા મુળદાસ,' 'આપની યાદી,' 'તુળસી' વગેરે અખ્યાબધ
 કાવ્યોવાળો 'કેકારવ' ગુજરાતી સાહિત્યમાં હમિશા મધુરા ટહુકા
 પૂર્ણ કરશે, એ નિર્વિવાદ છે ('તુળસી' કાવ્યનું નામ કેકારવમાં
 'વિલ્વમંજળ' રાખવામાં આવ્યું છે અને તે કેકારને લીધે
 કાવ્યમાંની કેટલીક લીટીઓ પણ બદલવી પડી છે તે કાવ્ય
 કલાપીએ પોતે 'તુળસી' નામથી જ છપાવ્યું હતું—નામફેર અને
 આનુષંગિક શબ્દફેર કરવાથી કાવ્યનો અસલ સાવ અને અદ્ભૂતરુ
 અસલ ભેમ ધટી જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ કલાપીના કલાપીત્વનો
 પણ હાસ ધતો જણાય છે આ નામફેર અને પાઠફેર કોણે અને
 શા માટે કર્યો હશે, એ પ્રશ્ન હજી સુધી કોઈએ ઉપાડ્યો નથી
 'કાવ્યમાધુર્ય'માં તે કા ય અસલ સ્વરૂપમાં જ છપાયું છે, એ
 વાચકની બધી માટે નોંધવું જરૂર છે)

નંદીનાલાલ (૧૮૭૭-૧૯૪૮) પ્રેમના રંગમાં રંગી

નરસિંહરાવે ગુજરાતી કવિતાને નવું સ્વરૂપ, નવો દેહ આપ્યાં
 કલાપીએ મધુરા ઝંકાર કરતા પ્રવાહી છંદોમાં, લાગણીના
 મૃદુતાસર્માં ટપોત્કપના અને હૃદય-સોકના પ્રસંગોના સાવસર્માં
 વર્ણન કરી કવિતાને લોકપ્રિય બનાવી ત્યારપછીના આપણા
 નવા કવિ નંદીનાલાલે (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૭ અવસાન ઈ સ
 ૧૯૪૬) ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર સ્વરૂપને મનોહર બનાવી દીધું
 તેમણે સમજાવ્યું કે કવિતા એટલે કલ્પના, કવિતાની સાથા એટલે
 સામાન્ય સાપાથી જુદી પડતી સાધો-અથવાન, પ્રકાશપૂર્ણ, માધુર્ય
 અને પ્રસાદથી ભરેલી, શબ્દસંહારની સમૃદ્ધિ ઢાળવતી કવિતા
 લખવી, એટલે એક કાવ્ય આળે અને બીજું બીજે વરસે લખીએ
 તેમાં થાયે એવું ગુજરાતી કવિયેશ્વરે અમાધાનીથી કવીકાની યેના

દલાવી સિવાય બીજા સેખડામાં મહતા આરી પેઠ માલુમ પડે છે -પછી તે અવકાશને અસાવે દોય, હાથરાને અસાવે દોય કે પ્રસન્નો અને કારણોને અસાવે દોય આ બધાથી ન્દાનાલાલને સેખપ્રવાહ વધારે વિપુલ અને વધારે વેગવાળો છે

પ્રેમ અને સખના બિંધા આદર ન્દાનાલાલની કવિતાને અને પ્રધાન ચૂર છે ' પરણુ એટલે પ્રણુતામાં પત્નિ માંડવા ' એમ સંખનારો કવિ, ' મન માને તે વર અને બીજા તે પત્ર ' એ સમજવનામાં પણ સિધ્ધિ નથી; લગ્ન એ કરાર નથી; લગ્ન એ પાણી સ્પર્શ પણ નથી; દિવ્ય પ્રેરણાથી આકર્ષાતાં ઉદરેણુ સમપણુ એ લગ્ન છે સખની આ ઉન્નત અને પવિત્ર ભાવના કવિતા દ્વારા ગુજરાતમાં સોડપરિચિત કરાવનાર ન્દાનાલાલને ડાઈએ પ્રેમના પેશ્વર કહ્યા છે, એ નાજબી જ છે

ન્દાનાલાલની કવિતામાં પ્રસાદ છે, પ્રકાશ છે, પ્રતિભા અને પ્રતાપ છે; છતાં તેમાં એક જાતની એકતાનતા-એકરૂપતા-પણ તે વિષયોનું વૈવિધ્ય પુષ્કળ દેવા છતાં, સેખનધાગીમાં એવું ન્દાનાલાલે વચ્ચે રજૂ છે, કે તે નાયકને રાયક અને આકર્ષક કામે છતાં એકતાનતા પણ જણાઈ જ આવે મામદાના સોડાની વાત દોય કે અકબરશાહ-નરજહાની વાત દોય, દોષી બોલનો દોષ કે પારધી બોલનો દોષ, અયમિત્રા દોષ કે મહાસાગર દોષ; વિવિધ પ્રતિભા વિષયો દેવા છતાં સેખનધાગી બધી જ એકરૂપિણી છે ન્દાનાલાલે છંદમાં જૂજ સ્વતંત્રતા સર્જી, અરવાળા-બાડળાંની દાખલ કરી છે, એ તો સમજી, નિભાવી શકાય તેવું છે-ડાઈ ડાઈ ફેરફાર તો અગ્રજી જ નહિ, પણ મોદક છે, એટલે તે અગ્રજી જ બન્યા છે; પણ તેમની ડાલનસૈલી ડાઈ સમજી, સ્વીકારી, અપનાવી શક્યું નથી ન્દાનાલાલને પોતાને હાથે નો તે સફળતા મેળવી શકી છે; પણ તેમાં ડાઈ નિયમ કે માપ નહિ દોઈ, બીજા સેખડા તેને ઉપયોગમાં લઈ શકતા નથી મલિનકર રત્નજી સદા જેવાએ પણ પ્રદોષ કરી એવો હતો, પણ તેઓ શા માટે નહોતા ન્દાનાલાલના

લક્ષ્યાભા જે નૈસર્ગિક સત્ત્વ અને સ્વાભાવિક ઠોસતા આવી રહે છે તે જીવન કોઈને સિદ્ધ થઈ શક્ય નથી ઠોસતાથી ન્હાનાલાલના એકલાની વિશિષ્ટતા રહી છે

અલકારની પુરાણી શાસ્ત્રોક્ત પ્રજ્ઞાસિકામાં નવી રીતે ન્હાનાલાલે ફાજલ કરી છે તેમની કલ્પના અલકારપર પરાનાં મોજ એવાં ઉપરાઉપરી અને એવા વેગથી ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, કે એકને શબ્દમય બનાવે, ત્યાં બીજે, ત્રીજે-એમ અલકાર ધસારા-પૂર્વક જહાર નીકળવા ઉછાળા મારી રહે છે કેટલીક વાર તે આ ધમાલને પરિણામે એકબીજાનું વિસ્મરણ કે સંમિશ્રણ અજબ બોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે કવિત્વની જોડી બક્ષિસ પામેલા કોઈ કોઈ ઉત્તમ કવિમાં માલમ પડતી આવી અપ્પટતા ઘણી વાર આફલાફક બને છે-પૂરેપૂરી રીતે સમજાય નહિ અને સમજવી શકાત પણ નહિ, છતાં વાંચનારને વાચનમાં જ આનંદનો અનુભવ થતા કરે છે

ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિની નવીનતા હરેકે હરેકે કૃતિમાં એક કે બીજે રૂપે દૃષ્ટિએ ચર થયા જ કરે છે 'વસન્તોત્સવ' અને 'જયા-જયન્ત', 'ઈન્દુકુમાર' અને 'મહાભારત', 'દૂરજહા' અને 'અકબર-સાહ', 'વિશ્વગીતા' અને 'સારથિ' તથા 'કેટલાંક કાવ્યો'માંનાં કેટલાંક કાવ્યો શુજરાતી કા મહેદને નવીન અવતાર આપી જૂબ સુદર, આકર્ષક અને મનોરંજક બનાવનાર ન્હાનાલાલે સાહિત્યના સર્જનમાં વિશિષ્ટ નામના મેળવી છે

અનેક વિશિષ્ટતાઓમાં તેમનાં ગીતો એક એર વધારો કરે છે હૃદયને આર્દ્ર બનાવી, ભાવોનો ઉલ્લાસમય ઘનજનાટ જગાવી, મજબૂત સુપ્રસન્ન કરી, ન્હાનાલાલનાં ગીતો શબ્દમાધુર્ય, લયમાધુર્ય અને તાલમાધુર્યથી જોડ્યા આનંદનો અનુભવ આપે છે ગીતોમાં અપ્રયત્ન કળાવિધાન એવું સ્વાભાવિક રીતે જ આવી ગે છે કે સાંભળતાંવે ત જ અંતરમાં વસી જઈ, તે પરમ સાહિત્યનાં હો. પરમાદ અનંત ધારાથી વળાયા કરે છે નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં,

મીરાંનાં સજનો અને હયાગમની મગ્નીની પેઠ ન્હાનાવાણના મીરાં
પણ સજન નૈસર્ગિક શક્તિની અનુપમ કૃતિઓ છે

અખરદાર

(૧૧૧૧૧)

ન્હાનાવાણના સમકાલીન કવિ-સેખડોમા અખરદાર (૧૧-મી
સ ૧૮૮૭) જળ માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત છે તેમનો કાવ્ય
પ્રવાહ અજટ ગરજાની પેઠ અરખડિત વક્ષા જ કર્કો છે અખરદાર
ની સજ કશક્તિ વાતાવરણને બહુ સફળ ગીને અને ત્વરાથી
ગીતી શકે છે એટલે અખરદારની સાહિત્યકૃતિનાં રૂપરંગ વાતાવરણ
પ્રમાણે પસંદાતાં રહ્યાં છે તેઓ હલપતરામની અસરથી ગાદેલા
પ્રતાપ, ત્યારે 'કાવરસિકા,' નરસિંહરાવની અસરથી અદિત વ્યા
લાગ્યા, ત્યારે 'વિલાસિકા,' દેશમા સ્વરાજ્ય અને રાષ્ટ્રીયતાના
ખ્યાલો પ્રસરી રહ્યા, ત્યારે 'ભારતનો ટકાર,' ગાસનો જમાનો આ ગો,
ત્યારે 'રાસચંદ્રિકા'—આમ સમયસમમના વાતાવરણને ગીતી,
તેના રમથી રગાઈ સાહિત્યસજન કરવા તે હમેશાં હુણ્ણ રહ્યા
છે સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ 'શુભગૌરવવત્' દૃષ્ટિએય માન,
તેનાથી મુખ્ય થઈ તેના ગણોને અપનાવી તે ગણોને પોતાની કૃતિ
માં વણી દેવાની કુશળતા અખરદારની કૃતિને નવનવીન અને મનો
રજક બનાવે છે, પરંતુ તે મનોહરતા કેટલો વખત રમકાપી રહેલો,
જે તો બિચ્ચ જ કહી શકે અખરદારમાં સામાન્ય સત્ત્વ પુષ્કળ
પ્રમાણમાં હોવા છતાં, બુદ્ધિ અને કલ્પના, કવિત્વ અને આદર્શ,
રસની સમજ અને ભાવના, ઊમળકા વગેરે સાધારણ પ્રતિનાં જ
છે, એટલે તેમની બધી કૃતિઓ સાહિત્યનિષિનાં અમૂલ્ય રત્ન તરીકે
ભાગ્યે જ ગણાશે 'શુભવતી શુભરાત' જેવાં પોતાં કાવ્યો અમર
કૌર્તિ અવશ્ય ઓગવશે અસંખ્ય, પુનર્વિજયી તો તેમની બધી જ
કૃતિઓ હતી. 'અરસિકા,' 'ભારતનો ટકાર' જેવી કૃતિઓ અવશ્ય
સાગી વખત ટકશે; 'દશનિકા' ના વખાણનાગ હાલ છે તેટલા
રહેશે કે કેમ એ સંકા નેતું છે; સમકાલીન કવિ પ્રાપ્ત કરવામાં
તો અખરદાર વળા જ ભાગ્યશાળી છે

ખોટાદકર

ખોટાદકર અને લલિત, એ બે બીજા કાવ્યલેખકો ખખરદાર કે
હાનાલાલ જેટલા વિપુલ પ્રવાહી ન હોવા છતાં, તે બંનેએ ગુજરાતી
સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. ખોટાદકર (ઈ સ ૧૮૭૦-
૧૮૨૪) અને લલિત (જન્મ ઈ સ ૧૮૭૭) બંને જૈનજીવનના
પ્રતિ છે. ખોટાદકરે હાંપત્યપ્રેમ અને હિંદુ સંસારનાં ઘરોમાં
આદર્શરૂપ મનાવેલી સપ અને સુખવર્ષા સ્થિતિનો સરસ ચિતાર
આપ્યો છે. કુદ્દળીજનના પરસ્પર સ્નેહભાવ કેવા સુખદ હોય છે
અને સ્વજનના સહવાસથી સંસાર કેવો સુખમય બને છે, એ
વિષેનાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો અને વિશેષ કરીને રાસો લખી,
ખોટાદકરે જૈનજીવનની જાજીળી ખાજી ખતાવી, હિંદુ સંસારના સુંદર
આદર્શોને કાવ્યમય બનાવ્યા છે. ખોટાદકર સંસ્કૃતના સારા
પાંડિત હતા અને તેથી કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દોનો વધારો
પડતો હોય છે. કોઈક વાર તો આખી કીટી એક જ
સમાસની બનેલી હોય છે. આવું છતાં તેમની ભાષા ઔદી સમજાય
તેવી તથા વિચારો સર્વજન્ય હોવાથી તેમનાં કાવ્યો એકદમ કઠો
રહી જાય છે. ભાવ અને પ્રસંગ સહુના અનુભવમાં એકદમ આવી
જાય તેવા હોવાથી વાચકો સંપૂર્ણ આસ્વાદ લઈ શકે છે અને
કોઈ વાર તદ્દન અભણો સંસ્કૃત શબ્દ આવી જાય છે, તોપણ
વાચક તેને વિનાસ કાચે નિભાવી લે છે.

‘લલિત’—જન્મશ કરે મહાશ કરે યુગ

જીવનની શરૂઆતમાં દુઃખ અને પ્રતિકૂળ સંજોગોથી પસાર
થવું પશ્યું હતું, એટલે તેમની કવિતા લખવાની શરૂઆત વિપાદ,
જ્વાનિ, અસંતોષ અને વિરાગી વૃત્તિથી થઈ હતી; પરંતુ હળવે-
હળવે વિપાદનાં વાદળો દૂર થતાં ગયા અને જીવનના આનંદનો
અનુભવ થવા લાગ્યો, તેમતેમ કા મુક્તિમાં પણ ફેર પડતો ગયો,
અને સ્નેહી અને સ્વજનના સહવાસનો આનંદ તથા કુદ્દળજીવનના

લક્ષ્યા માટેના આદર કવિતામાં લખાવા લાગ્યા સ્ત્રીઓના ત્યાગ
 સર્વા જીવનની પુત્રી પર કેવી અસર થાય છે, સ્ત્રીઓનો સદ્ગતિ
 પુરોના જીવનને કેટલો ઉત્સાહપ્રેરક અને શાંતિદાયી થાય છે,
 સ્ત્રીઓ પ્રેમ અને સ્વાયંદુના કેવા સ્વર્ગીય આદર્શોને સેવનાર
 હોય છે—એ વિશે લખતાં લલિત હળવેહળવે, પણ મક્કમપણે
 નારીપૂજા તરફ વલણ હે છે અને ‘માતૃજ્યોતની જ્યેષ્ઠ જુવાણ’,
 ‘નારી હુ નારાયણી’, ‘સખત ભેડોં ભતથોજીથી’—જેની ક્ષી
 ભાવના ગુજરાત પાસે અવલુમધુર અને ભાવમધુર મીનો દ્વારા
 રજૂ કરે છે તેમજ લખેલું ‘જન્મભૂમિનું જન્મમુળ’ તત્ત્વજ્ઞાનની
 અસંગ્રહી એકાદ કડીમાં જરાક ડહોળાઈ ગયેલું છે, છતાં સમય છે, કે
 કેઈવા ‘વહેમાતરમ્’ની પેઠે પુનરુદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા પામે—તેમના
 એક વિચાર—‘ભતને સ્વદેશ કાજ કાં ન દોમીએ’, એ એક વખત
 ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે ગવાઈ રહ્યો હતો.

આ બધા ૧૮૮૫થી ૧૯૩૦-૩૫ સુધીના આપણા સમય કવિઓ
 રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઈ (જન્મ ઈ સ ૧૮૩૩) ઉપર
 ‘સુમત’ વીર-પદ્મીશ જ કા પોના લેખક હોવા છતાં આ જમાના
 માં સમર્થ લેખક તરીકે ગણાતા આવ્યા છે, તેમનો કાવ્યસંગ્રહ
 ‘તરંગાવલિ’—બહાર પડ્યો છે બિન્ધાર મુદ્રક કા લે તેમણે લખ્યાં
 છે, પણ જન્મત તે જમાને જ દેખી શકે છે, એટલે એવા નાના
 નાના સંગ્રહો જુલાઈ જ જવાય છે.

એવા જ એક બીજા કવિ—‘વિધવા’, ‘કુમારિકા’, એ બે
 નાનાં કા લે તથા કેટલાંક રાષ્ટ્રીય ગીતોના લખના—વસંતજિનોદી
 ના દુલાલ મણિલાલ દેસાઈ પણ જુલાઈ જવાયા છે તેમના જીવનમાં
 પ્રવેશ થઈ જવાથી, સાહિત્યસેવા અટકી પડી—એ કે તેઓ દેશસેવા
 તો ખજ કરી રહ્યા છે.

બીજા લેખકો

આ મેજડો ઉપરનાં અડેક બધે મુદ્રક કા લે લખી સાહિત્ય

સમાજમાં સારું સ્થાન મેળવ્યું હોય, એવા પણ કેટલાક લેખકો નોંધવા લાયક છે. 'શૂદ્ધી' પદ લખું દિનરાત, મને સત બતાવોજ વાટ'ના લેખક કેશવ હ. શેઠ (જન્મ ઈ સ. ૧૮૮૮), જેમણે ચાર-પાંચ ઠા. યસ્રજી અને બીજું પણ સાહિત્ય લખવાની સારી પ્રવૃત્તિ કરી છે તે, ગિરનારનાં વન અને ઋતુઓનાં વર્ણન નવીન છટાથી લખનાર અને રતનખા'નો ગરબો તથા બીજા કેટલાંક રાષ્ટ્રીય અને બાળગીતો લખનાર 'ત્રિભુવન ગ્રીરીશ કર ભાસુ' (જન્મ ઈ સ. ૧૮૮૮), 'એક જ-કે ચિનગારી'ના લેખક હરિહર ભટ્ટ (જન્મ ઈ સ. ૧૮૯૫)ના જેવા લેખકોનાં કાવ્યો છુલ્હાઈ જવાશે, તે ગુજરાતી કાવ્યસંપ્રદાયમાં ઊભા પ જ રહી જશે.

સામાન્ય જનસમુદાયમાં પ્રિય બની જનારા, ચેરીના ફરિયા અને ગાનારામાં પ્રચલિત થયેલા, વેપારી મડળમાં કે ગાયનનો અને ગાવાનો શોખ ધરાવનારને રજનકારક થઈ પડનારા કેઈ-કેઈ લેખક બહુ સોઠપ્રિય અને ધ્યાન ખેંચનારા બની રહે છે; છતાં તેવાઓની કશી નોંધ અહીં લેવામાં આવી નથી. 'મલ્લિકાન્ત ઠા. ય-માળા'ના લેખક એક એવા ચેરીના શોખીનોમાં જૂળ પ્રિય બન્યા હતા આવી સહેલી, સરળ કવિતાઓ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી નથી હોતી, છતાં અધ્યપશિક્ષિત સમાજમાં ઘડીભર ગાનાન હ અને કાવ્યમાન હ આખી સોઠપ્રિય બની રહે છે. શીલકવિતા પાઠપૂર્તિ, ઉમાશુભ વગેરેમાં કેઈ કેઈ વાર સારું કવિત્વ દષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ તેવી વિગતો સાહિત્યના જુદા જ ઇતિહાસમાં પણ નોંધ લેવા લાયક ગણવી કે કેમ, એ પ્રશ્ન થઈ પડે; પ્રારબ્ધકામાં તે આટલો ઇશારો જ બસ છે.

પ્રકરણ ૭ નવલકથા

વાર્તા સામળવી, એ મનુષ્યસ્વભાવની આદિ પ્રકૃતિઓમાંની એક પ્રકૃતિ છે. ઘણા જૂના કાળથી નાની-મોટી વાર્તાઓ અને કથાઓ માનવી કહેતો આ શો છે વાર્તાઓ અને કથાઓના સંગ્રહો થતા આ શો છે; કેટલીક વાર્તાઓ તો ખુબ પ્રિય થઈ જાય છે. જમાનાના જમાના સુધી પ્રચલિત રહી રહ્યા છે. 'વાલ્મીકી' સહસ્ત્ર પદ્યો અને કહેનાર, સાંભળનારને જમી બસ, માટે શરૂઆતમાં વાર્તાઓ પદ્યમાં-કવિતામાં-કહેવાતી. 'પુણ્ય' જેવી ગદ્યમાં કેઈકેઈક જ હતી. 'કથાકુમાર', 'કાદમ્બરી' જેવી કાંઈ વાર્તા પદ્ય ગદ્યમાં છે, પદ્ય ધર્મ કદી ખુબ જૂનું સાહિત્ય પદ્યમાં છે, તેમ વાર્તાઓ પદ્ય પદ્યમાં જ લખાઈ છે. ગુજરાતીમાં પદ્ય તેવું જ થયું છે-ઘણા જૂના કાળથી વાર્તાઓ કવિતામાં જ કહેવાઈ છે-છાપખાનાનો જમાનો આવતા સુધી તો સાહિત્યનું સમગ્ર લખાણ પદ્યમાં જ થયું; ગદ્ય લખાણ તો છાપખાનાના દાખલ થવા તવારથી જ પ્રચારમાં આ પુસ્તક અમેજી પ્રજા સાથે સંબંધ બેસાડી દેશના સાહિત્ય, સમાજ અને એક દર જીવન પર નવીનવી અસરો થવા લાગી હતી. તેના પરિણામે જે જે નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું તેમાં વાર્તાઓ અને નવલકથાઓને પણ પ્રેરણા અને ઉત્તેજન મળ્યાં છે.

૨. 'કરણધેસો' ગુજરાતીની પહેલી સુદૃઢ નવલકથા લખનારી પ્રેરણા એક અમેજી તરફથી જ મળી હતી. અમેજીમાં અંતિહાસિક નવલકથાઓ છે, તેવી ગુજરાતીમાં લખવા ન દર્શાવે એક અમેજી મિત્રે સૂચના કરી, તે પરથી કરણ વાંચવાનો સમય પસંદ કરી કેટલાક આડવિષયોને પણ સમાવી, ન દર્શાવે 'કરણધેસો' એ નામ આપી એક નવલકથા લખી.

'કરણધેસો'માં કેટલીક ચર્ચા અસ્થાને છે, જૂનપ્રેતની વડે મળી

વાતો છે, ઐતિહાસિક હકીકતોમાં સૂચી છે, તેમાં કળાવિધાન જેટલું
કાંઈ છે જ નહિ વગેરે દોષો છે, એમ ટીકા કરવામાં આવે છે
નવસકથાનો આદર્શ નક્કી કરી, 'કરજુથેસો'ની પરીક્ષા કરવા બેસીએ,
ત્યારે તેમાં જે દોષો માલુમ પડે, તેને દોષો તરીકે સ્વીકારવા જરા
પણ બાધ ન જ હોય; પરંતુ આપણે એ પણ યાદ રાખવું બેઈએ, કે
જ્યારે 'કરજુથેસો' લખાયા, ત્યારે નવસકથાના સ્વરૂપ વિષે આજનું
ધોરણ કોઈના ખ્યાલમાં પણ નહોતું તે પુસ્તક તે જાતનું પહેલું
જ પુસ્તક હતું તેમાં કેટલીક રસમય હકીકત સ્મરણ, રસભરી
ભાષામાં આપવામાં આવી હતી; સ્થળ, સમય અને નસબનાં
કેટલાંક સુંદર વર્ણનો હતાં; જનસમુદાયમાં પ્રચાર પામેલી કેટલીક
ખાણોની રસિક ચચા હતી, વાર્તાંરસ અસ્ખલિત વહેતો હતો.
કોઈકોઈ જગ્યાએ વિષયાંતર થઈ ગયેલું હોવા છતાં મૂળકથા
માટે ઉત્કેષા ટકી રહેતી હતી નર્મદ-લક્ષ્મણની સાપાઠી 'કરજુથેસો'-
નો સાધાનું સ્વરૂપ જુદું હતું સાપામાં સરકાર વધારે હતા;
લખાવટમાં આકર્ષકતા વધારે હતી; નાના-મોટા ખધાને તે એક-
સરખી રીતે ચમી જતી હતી. આવા શુભોને લીધે 'કરજુથેસો'
લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યો હતો. સામાન્ય વાચકોમાં તેમ જ
શાળાઓમાં તે બહુ પ્રચાર પામ્યો હતો.

['કરજુથેસો'ના અનુકરણરૂપે કે તે પરથી સૂચન પ્રહરુ કરીને બીજી
કેટલીક વાર્તાઓ લખાઈ છે, પણ 'કરજુથેસો' જેટલી લોકપ્રિયતા
મેળવવા જેટલું સત્ત્વ કોઈનામાં નહોતું.] 'રત્નલક્ષ્મી', 'મુદ્રા અને
કુલીન', 'રાણકહેલી', 'સપ્તરાજેસજ', 'વનરાજ ચાવડો' વગેરે
કેટલીક વાર્તાઓ લખાઈ છે-જુજરાત કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તા
વધા મહિષાસ નણસાઈકૃત 'શુલાખસિંહ' જેવી કોઈ કોઈ બહુ
પ્રશંસા પણ મેળવી શકી હતી; પરંતુ તેમાંની કોઈ લાંબુ આયુષ્ય
મેળવી શકી નથી 'કરજુથેસો' ઈ સ ૧૮૬૬માં પહેલીવાર પ્રગટ
થઈ ત્યારપછી બીજી સાગી નવસકથા લખાતાં લગભગ વીસ વર્ષ
નીકળી ચર્ચા ઈ સ ૧૮૮૭માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પહેલો ભાગ

ખહાર પડ્યો, ત્યારે નવલકથાનું સુધરેલું સ્વરૂપ ગુજરાતને મળ્યું.
 'સરસ્વતીચ દ્ર' પણ નવલકથા નથી, એમ હમણાં હમણાં ગીકા
 કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ આપવામાં આવે છે, કે તેમાં
 કળાવિધાન કશું નથી નવલકથા કળાકૃતિ હોવી જોઈએ આર્ય
 કહેનારાને પણ 'સરસ્વતીચ દ્ર'ના પહેલા બે ભાગ માટે તે કહ્યું ન
 કહેવાનું મળે એમ નથી ત્રીજા ભાગમાંનું સરકૃત પ્રકરણ કથામાં
 કોઈ રીતે બંધબેસતું આવે તેમ નથી એ ખરું છે, તેમ જ ચોથા ભાગમાં
 ની કેટલીક ચર્ચા પણ નવલકથાના સ્વરૂપને વિકૃત કરનારી બની બસ
 છે; છતાં સમગ્ર સ્વરૂપે જોતાં આદર્શ નવલકથામાં જે જે તત્ત્વો
 હોવાં જોઈએ તે બધાં તત્ત્વો 'સરસ્વતીચ દ્ર'માં સંતોષકારક પ્રમાણ
 માં માલુમ પડે છે ઉદય જોયો છે; વસ્તુની કલ્પના મનોહારી જ નહિ
 પણ ઉત્તમ આદર્શથી મનને આકૃષ્ટાદ આપનારી, ઉન્નતિને પદે
 લઈ જનારી, પાવનકારી, ભય અને દિવ્ય વાતાવરણમાં રમાડનારી
 અને તદ્દન નવી જ પ્રતિની હોઈ, સર્વ વાચકોને આકર્ષનારી અને
 સંતોષ આપનારી છે વસ્તુની કલ્પના જેવી ભય છે, તેવી જ સહકર્તા
 શક્તિ પણ સુમર્થ અને સત્વશાળી છે પાત્રાલેખન, પ્રસંગવલ્લભ
 અને સ્વાદયાત્મ્યમાં કોચી ભતની કુશળતા છે વાર્તાસ્થ એવો
 અખડ પ્રવાહે વણા કરે છે, કે તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ આવતાં
 વિષયોત્તર કે સ્પષ્ટન વાચકને રસક્ષતિ કે રસભંગ જેવાં હાજવાને બદલે
 હિલ્લટાં બોધભર્તી વિનોદ આપનારાં બને છે સાધા તે તત્કાલીન
 કે પૂર્વકાલીન કરતાં બહુ જ જુદા સ્વરૂપની છે સંસ્કારી, સુમર્થ,
 અર્થસરી અને પ્રસાદયુક્ત સાધા, એ 'સરસ્વતીચ દ્ર'ના અનેક
 ગુણોમાંનો એક મુખ્ય ગુણ છે સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપેક્ષા વધારે
 થયો છે, પણ તેથી ગુજરાતીપણું કમી થયું નથી ગુજરાતી સાધાનું
 આર્ય સામ્ય અને સૌહાર્ય પહેલીવાર છત્રનસાધ દરિયાઈ
 પંખાએ 'કાદળરી'ના સાખાંતમાં બતાવ્યું હતું 'કાદળરી
 બિદ્વાનવર્ગમાં-સુસિદ્ધિતવર્ગમાં પ્રચલિત અને પ્રિય પુસ્તક હતું,
 પણ 'સરસ્વતીચ દ્ર' તે વિશાળ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રચલિત અને

ત્રિય મધુ હતું - 'સરસ્વતીચ દ્રે' ગુજરાતી સાધાને નવતર સ્વરૂપ આપ્યું; એટલું જ નહિ, પણ વાચકોની ઉત્ક્રાંતિને પ્રજ્વલિત કરી ગુજરાતના વિચારક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સંસ્કારોનાં ખી વરસાવી ગુજરાતને એવું તેા મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું, કે ૧૮૮૭થી ૧૮૯૦-૨૫ સુધી ગુજરાત બહુ 'સરસ્વતીચ દ્ર'મય જ બની રહ્યું હતું.

'સરસ્વતીચ દ્ર'ના સીધા અનુકરણરૂપે એકાદ પ્રયત્ન થયો હતો. મુખ્યમા અને હેશમાં શરૂ થયેલી નવી ભ્રમતિ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચારો નવલકથા દ્વારા ચર્ચવાની દિશા 'સરસ્વતીચ દ્ર' દ્વારા સૂચી હતી તેણે ગુજરાતીઓમાં અજબ મનોમથન ઉત્પન્ન કર્યું હતું તેને પરિણામે ઘણાઘણા સેખકોને પ્રેરણા મળી હતી અને અનેક વાર્તાઓ લખાઈ હતી; પરંતુ જોવાઈ નરામની ખુદ્દિ અને સર્જકશક્તિને વિચારાવે એવું સામર્થ્ય કોઈ સેખક ખતાવી શક્યો નથી. જે જે પ્રયત્નો થયા હતા, તે બધા તત્કાલજીવી જ રક્ષા 'ઉપાકાન્ત', 'મૃદુલા', 'જ્યોત્સ્ના' વગેરે કેટલીક કૃતિઓમાં બોગીન્દ્રરાવ દિવેદિયા પર જોવાઈ નરામની સીધી અસર માફક પડે છે બોગીન્દ્રરાવની (ઈ સ ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૭) સેખનશક્તિ ઠીકઠીક વેગવાળી હતી; 'આસિસ્ટન્ટ કમ્પોઝર', 'સિતારનો શોખ', 'મોહિની', 'અભિષેક' વગેરે કેટલીક નવલકથાઓ તેમણે લખેલી છે બીજા પક્ષે કેટલાક સેખકોએ નવલકથા લખી, વાચકોની ઉત્ક્રાંતિને સંતોષવા પ્રયત્ન કરેલા. તત્કાલીન લોકપ્રિયતા મેળવવામાં કોઈ કોઈ નવલકથાએ સારો જશ મેળવે છે 'અલક્રમજ્યોતિ', 'યોગિની', 'વિક્રમની વીસમી સદી', 'હિન્દ અને પ્રિટાનિયા', 'ઝીર ગજેબ અને રાજપૂતો', 'મેવાડની બહાજલાલી', 'હાંસીની રાણી', 'અકારમી સદીનું હિન્દુસ્તાન' વગેરે કેટલીક ટકાવી રાખવા જેવી છે 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક તરફથી વાવિઠ ભેટ તરીકે અપાતી નવલકથામાની દિવના ઇતિહાસને લગતી નવલકથાઓ અને હાલમાં રામચંદ્ર તરફથી પ્રગટ થયેલી 'મેવાડના ઇતિહાસને લગતી વાર્તા' આપણી નવલકથાના સહારમાં સાચવી રાખી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રચ

લેનારને સુલભ મામ તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ નવલકથાના લખનારા એક પછી એક નીકળ્યા જ કર્યા છે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અગ્ર હમેશાં જ પ્રુપ્ત રહ્યું છે; છતાં વીરવતી, યુગમાં અદિલન કરનારી, નવલકથાના સ્વરૂપને નવીન અવતાર આપનારી નવલકથા તો ગુજરાતને વીશ-વીસ વર્ષને અંતરે જ મળી શકી છે 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી ખીલ સમય નવલકથા ૧૯૧૬માં મળી 'ગુજરાતનો નાથ' જહાર પડતાં ગુજરાતમાં કાંઈક નવું જ વાતાવરણ ફેલાવા લાગ્યું તે જ લેખકની બે નવલ કથાઓ ક્યારની લખાઈ શકી હતી 'વેરની વસુલાત' 'સરસ્વતી ચંદ્ર' ના વાતાવરણનો છાપવાળી હતી; 'પાટણની પ્રભુતા' એ નવો લેખકના નિઃસર્જપ્રાપ્ત સામર્થ્યને પ્રગટ કર્યું; 'ગુજરાતનો નાથ'થી તો તે સામર્થ્ય દ્વિગ્વિજયી થઈ ગયું.

'મનરથામ' તખલ્લુસથી નવલિકાઓ લખનાર તરીકે કનૈયાલાલ મુનશી (જન્મ ઈ સ ૧૮/૭) બહુતા તો થઈ ચૂક્યા હતા પહેલી બે નવલકથા પછી તે જ તખલ્લુસથી લખાઈ હતી 'ગુજરાતનો નાથ' અને તે પછીની નવલકથાઓ, નાટકો વગેરેથી મુનશીએ સાહિત્યસર્જક તરીકે અને જીવર્ધનરામ પછીના સમય નવલકથાકાર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

મુનશીની સાપા સંપ્રદાય સંબંધિત શહેરીના જેવી છે સરળ સહેલી, દહાડકા વાક્યોમા જ વિચાર મગ્ન કગી દેનારી, સામાન્ય વ્યવહારમાં હરહમેશ વપરાતી સામાન્ય સાપા છે સાપા સ્વગ્ન હોવા છતાં તેમાં ખૂબ અને વેગનો પ્રવાહ એકધારો છે; તે જાડ બર કે પ્રયત્નરહિત છે એટલે વાચકોને એકદમ ગમી જાય.

સાપાના જા આકર્ષક ગુણ ઉપરાંત મુનશીની નવલકથાઓમાં ખીલે તેવો જ ગુણ-કાર્યવેગ, કાર્યોત્સાહ અને કાવ્યસિદ્ધિનો છે વાર્તાસ્ત્ર અસ્ખલિત વહેતો રાખવા માટે એક પછી એક કાવ્યને સ્વયમેવ ઉકેલ થતો હોવો જોઈએ અને તેવી કાર્યપદ પરા મૂળ કથા સાથે એકગૂણ દોવી જોઈએ મુનશીની નવલકથાઓમાં કાવ્ય

પરંપરાનુ ચક્ર પૂર્વાપર એવા જ્ઞાન સંબંધથી સંકળાયેલું અને એવા ભેદથી ફરતું રહે છે, કે મદતા કે નિષ્ક્રિયતા ક્યાંય પેસી શકતાં જ નથી અલગત, આ ગુણ વસ્તુસંકલનની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને ક્ષીધે જ તેનામાં આવ્યો છે.

પાનના આલેખનમાં અને કુદરતના વર્ણનમાં પણ મુનશીની કૃશળતા જિંચા પ્રકારની છે. પાત્રોની પિછાન આપવાના પ્રસંગો તે જૂળ કળામય રીતે ઉપસ્થિત કરે છે—ઘણું સાને તો પાત્રો પોતાના વર્તન-વિચાર દ્વારા જ વાચકને સુપરિચિત ખની બન્ય છે. પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યને કળાકારની દૃષ્ટિથી જોઈ, ખરાં તત્ત્વોને પકડી કાઢી, તેને આબેદૂજ રીતે શમ્ભમ્ય કરવાની આવડતને ક્ષીધે અને પ્રસંગોને સમમાનુસાર આલેખવાની સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિને ક્ષીધે મુનશીની નવલકથાઓ એકદમ લોકપ્રિય ખની રહે છે.

નવલકથાના વસ્તુ અને સંયોજન નવીન પ્રકારનાં અને વૈવિધ્યથી ભરેલા હોઈ મુનશીની નવલકથાઓ જેમજેમ પ્રગટ થતી ગઈ, તેમતેમ જૂળ પ્રચાર પામતી ગઈ. મુનશીમાં સવાહરોને સીધી ગીતે, સંક્ષેપમાં અને વાચકનો રસ અદ્ધર જ રક્ષા કરે તેવી રીતે ચાલુ રાખવાની સરસ શક્તિ છે.

તેમનામાં વિસ્થિત કરી નાખે તેવી સમયસૂચકતા છે, સંજોગોનો ત્વરિત ઉકેલ કરવાની આવડત છે. વાણી સીધી, હૃદયમાં સોંસરી પેસી બન્ય તેવી, અર્થની વિશદતાથી હમેશાં સભર ભરેલી, કૃત્તિ, ચાતુર્ય અને લાજણીને સંકળતાથી વ્યક્ત કરનારી, સરળ અને અખડિત પ્રવાહન ધ વહેતી અને બળ અને વેગથી ભરેલી હોવાથી, જાજ મુખીમાં વપરાયેલી ગુજરાતી વાણીથી એકદમ ગુઠીપડતી લાગી આવે છે.

આવાઆવા શ્રેણીને ક્ષીધે મુનશીની નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં યુગવિધામેક ખની છે.

નવીન યુગના સર્જક તરીકે મુનશીમાં કેટલાક વિરલ પ્રતિભા શ્રેણી છે, તેમાંના ખાસ બે શ્રેણી એકદમ જ તરી આવે એવા છે.

એક, જીવાનોની મનોવશા સમજી, તેમનાં ઉત્સાહભર્યા પ્રતિનિધિ પાડવાનો યુવકમાનસની પિછાન મુનશીને પ્રકૃતિથી જ મિલકેલ છે. જીવાનોને જીતી લેવામાં મુનશીને આ બુદ્ધિ સારો વિજય અપાવ્યો છે, તેવો જ વિજય અપાવનાર મુનશીનો ખીન્ને મુલ્ય જીજરાતની અસ્મિતાનો સળગતો જ્વાળામુખી છે. જીજરાતને અસ્મિતાનું પહેલું જ્ઞાન આપનાર કવિ નર્મદાશંકર નર્મદાશંકર પછી તે હામણી પર વળી ગયેલી રાજ ઉડાડી, અસ્મિતાઅખાઈ ફરી સુતેજ ઠગનાર રણજિતરામ રણજિતરામના સહવાસથી ઢો, કે સ્વતંત્ર રીતે બચેલી ઢો, પણ જીજરાતની અસ્મિતાની જ્વાળા સડકારપે જીજરાતમાં ફેલાવનાર મુનશી.

જીવાનોને આક્રમવામાં મુનશીનો વાસ્તવવાદ ઠીક કાઠવુરૂપ બન્યો છે. ચેતન અને અચેતન પદાર્થોનાં વર્ણનમાં, પાત્રોના સ્વવાદમાં અને પરસ્પરના વર્તનમાં, હાલમાં જેને વાસ્તવ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે, તેનો મુનશીએ સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે જીવાનોને આક્રમવામાં, ઉત્તેજિત કરવામાં અને સંતોડવામાં મુનશી સારી પેઠે ફાવી ગયા છે. મુનશીની પહેલાંના લેખકોમાં વાસ્તવિક વર્ણન-વિવેચન નહોતું એમ તો કહી શકાય જ નહિ પરંતુ આજ સુધી વાસ્તવિકતામાં પણ અમુક મર્યાદા સંસ્વાતી કલ્પના અને ભાવનાના રંગો પૂરવામાં આવતા, ત્યારે પણ અમુક ઉચ્ચ આદર્શનું, લેખનશૈલીની ઉચ્ચતાનું અને ચારિત્ર્યની ખવિત્રતાનું ધ્યાન અવશ્ય રાખવામાં આવતું લેખકે આવું શુરુપદ સાચવવાની જરૂર નથી, સાહિત્યમાં ચોખલિયાપણાને સ્થાન નથી, વર્ણનોમાં વાસ્તવિક પ્રસંગોને યથાસ્થિત આલેખવામાં કંઈ ખોટું નથી, એવો મત હાલના વાસ્તવવાદીઓ ધરાવે છે. મુનશીના લખાણમાં વાસ્તવવાદ પળાયો છે અને તેથી જીવાનોમાં ને કે પ્રિયતા અને પ્રશંસા મળ્યાં છે, તોપણ સમગ્ર વાતાવરણમાં કલ્પિતતા, ચારિત્ર્યશિથિલતા અને સ્વમંદીનતા હામણ થઈ ગયાં છે. મુનશીનાં સ્વર્ણાં લખાણોમાં વાસ્તવવાદની વિકૃત સમજે જૂજ

અનર્થ કંઈ છે, એવું જ્ઞાન હજીવેહજીવે ઉદય પામતું જાય છે

મુનશીના અસ્મિતાનો જુસ્સો જુવાન વર્ગને તેમ જ પીઠ વર્ગને ખૂબ જ પ્રસન્ન કરનારો છે નર્મદાશકરે ઉપાડેલી 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ ગજ નાના પડછંદા પાઠતી હોય, તેવી ત્રણ-ચારેક નવલકથાઓ મુનશીએ લખી છે નળળા, મામકાંગલા, નમાલા સોડોનું કામ જ નથી, ગુજરાતમાં કાક, જયસિ હ, કીર્તિદેવ જેવા યરવીર, અહતાથી હિસરાતા અને અસ્મિતાની જવાલા ચોતરફ ફેલાવતા મહાન નરો થઈ ગયા છે, એ યાદ રાખી ભૂતકાળની કીર્તિ કરી મેળવવી બેઠાંએ મુનશીની આ અસિલાપાને જુવાનિયાઓએ ઠીકઠીક ઝીલી છે ગુજરાતની અસ્મિતા માટે પાઠોમ કરી અપલાવનારા તો હજી બહુ તૈયાર થયેલા સામતા નથી, પણ પોતાની અસ્મિતાને પ્રગટાવવા જુવાનવગ કાંઈક વેધાર થયો છે, એમ તો ખરું બીજા તૈયાર હોય કે નહિ, પણ મુનશી પોતે તો જીવનની દરેક ક્ષણે પોતાની અસ્મિતાના પ્રકાશથી અજલજી રહેલા જ માણસ પડ્યા છે

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં કથા-ખાર વરસે મુનશીએ એકચક્રી રાજ્ય કંઈ તત્કાલીન વાતાવરણ એવું થઈ ગયું હતું, કે જુવાનિયાઓ મુનશીની કળા અને મુનશીની સિદ્ધિને સર્વમેષ ગણતા હતા 'સરસ્વતીચ દ્ર'ના કરતાં પણ 'ગુજરાતનો નાથ' ચડિયાતું પુસ્તક છે 'સરસ્વતીચ દ્ર' તો નિર્માલ્ય, આડખરી, રસવિકાસમાં ભૌતિકની સમજ વગરનું અને નવલકથા તરીકે તો નાલાયક પુસ્તક છે, એવી ટીકા કરવામાં આવતી હતી, તેમ છતાં કહેવું બેઠાંએ, કે 'સરસ્વતીચ દ્ર'નો જીવો અને ઉમદા ઉદ્દેશ, તેમાંની શાસ્ત્રીય ચર્ચા, લેખકની માનવસ્વભાવને સમજવાની અસીદ્ધિક શક્તિ, ગજરાતી સંસારનું જ્ઞાન અને સંસારને સમજી, સુવારવાના રસ્તા વગેરે અનેક સદ્ગુણથી ભરેલા 'સરસ્વતીચ દ્ર' જેવા પુસ્તકની આથે સરખાવી સકાય તેવું હજી સુધી તો એકે પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખાયું જ નથી અમુક પૂર્વજીવમાં સપડાયેલા અને મિથ્યા દષ્ટિને

સાચી દષ્ટિ માની સેવાની બમણામા પહેલા વાચકો હજી સુધી નહિ જોઈ શક્યા હોય તો હળવેહળવે જોઈ શકશે જ, કે 'સુસ્વતીય દ્ર'નાં બુદ્ધિવંસવ, સસ્કારઉચ્ચતા અને ઉદાર અને ઉદાત્ત હેતુ ખરેખર અદ્વિતીય છે

જોવધનરામ અને મુનશી એ બંને એવા જુદાજુદા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ છે, કે તેમની કૃતિઓ પણ જુદાજુદા સ્વસ્કારવાળી જ હોય સાહિત્યસજ્જક તરીકે બંનેનાં પ્રકાશો કરવો, એ સાહિત્યસેવકોને જ્ઞાનદ આપનારી સેવા છે. પરંતુ પ્રારંભિકામાં માત્ર માહિતી જ આપવાનું રાખ્યું છે, એટલે જાણી તો અશ્વિનિર્દેશ જ-થોડી માહિતી જ બસ થશે થોડો વખત તો જોવધનરામની કૃતિને ડાખપ લગાડે તેવો પ્રકાશ મુનશીની કૃતિને મળે. હવે 'વેરની વસૂલાત,' 'પાટણની પ્રભુતા,' 'જળરાતનો નાથ' એ ત્રણેયી મળેલી કૃતિ વખી ઉજળી હતી ત્યારપછી પણ થોડેથોડે અતરે નવલકથાઓ, નાટકો અને પ્રાસંગિક લેખો અને સાપ્તેથી મુનશી સાહિત્યકારમાં કીકડીકે ઝળકી રહ્યા હતા, પરંતુ સરતી પછી જોટ પણ આવે છે જ, એમ મુનશીની કૃતિનો પ્રકાશ હળવેહળવે ઓછો થવા લાગ્યો આ પરિણામ માટે માત્ર કુદરતી વાતાવરણ અને વસ્તુસ્થિતિ જ જવાબદાર છે

મુનશીની લગભગ બધી જ કૃતિઓમાં માણસ પડતી એક જે બાબત તરફ પ્રારંભિકાના વાચનારાઓનું પણ લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર છે એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગોમાં ડાખણ કરેલી વિકૃતિ ઇતિહાસમાં અમુક નિમિત્ત સ્વીકાર મળે હોય, તેવી બાબતમાં ફેરફાર કરવો, એ કોઈ પણ રીતે વાજબી ગણી શકાય જ નહિ મુનશીએ એકથી વધારે પ્રસંગોમાં આવા ફેરફાર કર્યા છે એ જાણીતી વાત છે

તેની જ બીજી બાબત એ છે, કે મુનશી માનવમાત્રને સ્વલનશીલ જ માને છે સમય, ઉદાર અને ઉત્તમ જ્ઞાન, પવિત્ર અને શુદ્ધ આશય કે નિર્વિહારી નિર્દોષ જીવન કોઈ પણ માણસ

સંપૂર્ણ રીતે પાળી શકે જ નહિ-માણસ માણસ છે, માટે તેનામાં અમુક ઊણપો હોય જ-હોવી એઈએ જ આ માન્યતાને સીધે ઘણા પાત્રોની મનોદશા હલકી આલેખવામાં આવી છે આવા રંગે રંગાવેલી કૃતિ આદર્શ તરીકે ગણના પામી શકે જ નહિ ક્ષણિક પ્રશ્ન આ મેળવે, થોડા વખત કીર્તિ પ્રકાશિત રહે, પરંતુ સમય જતાં, વાતાવરણ બદલાતાં, પ્રશ્ન સા જ બ પડે, કીર્તિનો પ્રકાશ ઝાંખા થવા લાગે, શુદ્ધ અને પવિત્ર આદર્શો જ સનાતન કીર્તિ આપી શકે છે

મુનશીની નવલકથાઓ સાહિત્યરસિકોમાં સારી પ્રશ્ન સા મેળવી રહી હતી અને જૂથ વચાતી હતી, તે આરસમાં જ એક ખીજા લેખકે નવલકથાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હીધી હતી નવલકથામાં ઘણું કરી રાખેજવાડાઓ, મોટા લોકો અને વિશેષ યક્તિઓની જ વાત આવે છે સામાન્ય જનતા કે સાધારણ લોકો વિષે લખાણ આવડુ હોય, તો તે બહુ લોડા પ્રમાણમાં અને ગૌણ પ્રશ્ન તરીકે જ આજ સુધી આ પ્રમાણે જ બનતુ હતુ કોઈ સામાજિક વાતો કે નવલકથા લખાઈ હશે, તોપણ તેમાં મોટા લોકોને વધારે સ્થાન અને માન મળેલા હશે આ વસ્તુસ્થિતિમાં મુનશી પછીના નવલકથાકારોએ સારો ફેર કરી હીધો રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ (જન્મ ૬ સ ૧૮૮૦) 'જયંત', 'સિરીષ', 'કોકિલા', 'લુહનનાથ' જેવી સાદી, સીધી, ભદ્રલોકોના જીવનનો ચિતાર આપતી, નવલકથાઓથી લખવાની શરૂઆત કરી 'દિવ્યચક્ષુ' બહાર પડતાં, તે લેખક તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાયુ 'દિવ્યચક્ષુ'માં મોટા લોકોની વાત છે, પણ તે વાતને સામાન્ય જનતા અને રાષ્ટ્રીય વિચારોનાં આદોલનો સાથે એવી એકરૂપ કરી હીધી છે, કે અત્યાં સુધીની બધી નવલકથાઓમાં તે જુદી બાતની જ સાત પાડી રહી છે રમણલાલની પછીના લખનાર અવેરશ્વર મેઘાણીની અને ઇતર લેખકોની નવલકથાઓમાં ઘણે સાંગે યુજરાતી જીવન, શહેરના ભદ્ર લોકો તથા ગ્રામજનતા વિશે લખાણ થયેલુ છે, અને નિત્યના સાધારણ ધવહારમાંથી ઠંથાવટનાનાં

સૂત્રો વણેલાં હોય છે, જોટલે વાચક બહુ રોજના જીવનમાં જ
ધૂમી રહ્યો હોય એવો અનુભવ મેળવે છે

કથાસાગર અને રસપોષણના સાતત્યમાં રમણુલાલ મુનશીના
જોટલી જ કુશળતા બોજવે છે. વસ્તુની પસંગીમાં સંસાર-સમાજના
જુદી પ્રતિના ઘરો લીધેલા હોઈ, રમણુલાલ પણ મોટો વાચકવર્ગ
મેળવી શક્યા છે. વાર્તાઓમાંના પ્રસંગો, પાત્રો અને કથનપદ્ધતિમાં
રચના અને મોજના સિત્ત પ્રકારનાં હોવાથી, તેમની નવલકથાઓ
સારો ફેલાવો પામી શકી છે.

રમણુલાલની કથાપટનામાં વેશપણટા, ચમત્કાર અને
અણુધારેલા પરિણામો લાવવાની વિસ્મયજનક પદ્ધતિ ઠંઠકાણે
માધુમ પડે છે. આવા પ્રસંગો જમે તેટલી કુશળતાથી મોજવામાં
આવા હોય, તેપણ કળાવિધાનમાં ન્યૂનતા લાવવા વગર રહે જ
નહિ. ચમત્કૃતિ, દેવી મદદ, ગુપ્ત વ્યવહાર અને અકસ્મતે તો દૂષ
કરે તેવા અભયન પ્રસંગો, રસજમાવટમાં જીવંતો ટેકાઓ તરીકે
અપનાવવામાં આવતા હશે, પણ તેથી કળાકૃતિ તરીકેની ઠોઠિ
હિતરતી પ્રતિની ઘઈ જાય છે, એ રમણુલાલ જેવા ધીર પ્રકૃતિના
લેખકને સમજાવું લાગતું નથી.

રમણુલાલ 'હિન્દુચલ'થી પ્રખ્યાતિ પામ્યા અને 'સારંગો
અગ્નિ,' 'પૂર્ણિમા,' 'છાયાનંદ,' 'સોષના,' 'કમ,' 'જામલકમી'
વગેરે અનેક નવલકથાથી તે પ્રતિષ્ઠા બળવી અને વધારી શક્યા છે.

મુનશી 'જયસોમનાથ'થી કથાલખાણ બહુ ચઢેલી સેતા
હોય એવું લાગે છે. રમણુલાલની સજ્જ કશચિત્તિ હજી સાગી કૃતિઓ
આપી શકશે એમ લાગે છે.

રમણુલાલની પછી થોડા સમયમાં જ બીજા સમય નવલ
કથાકાર મળી શક્યા છે. 'સીરાજની રસધાર'થી અણીતા મરેકા
અરેચ્છ મેવાણી (જન્મ ૪ સે ૧૮૬૭), બૂની વાતા, ભોઠકથા
અને સાધુસત્રો, જહારવતિયાઓ વગેરેની જીવનકથા કહેતા કહેતા
હજીવેહજીવે નવલકથાકાર બનતા ગયા છે. ભોઠસાહિબના રસિક

અભ્યાસી હોવાને કારણે અને દેશમાં વ્યાપવા લાગેલા જનપદ-
વિકાસના વાતાવરણને લીધે, ઝવેરચંદ મેઘાણી ગ્રામસોઠો અને
શહેરમાં આવી વસેલ ગ્રામજનતા માટે મમત્વ ધરાવતા યમા અને
નવલક્ષ્યાના પ્રયત્નો અને પાત્રોમાં તે મમત્વ મૂર્ત સ્વરૂપે પ્રગટ
થયું ‘સમરાગણ’, ‘રા’ગ ગાજળિયો, ‘જયગુજરાત’ રાજ
રજવાડાઓની કથા કહેનારી નવલક્ષ્યાઓ હોવા છતાં તેમાંનું સ્વરૂપ
વાતાવરણ ગ્રામીણ અને જનપદિક જ છે કાઠિયાવાડના જૂના
ઈતિહાસને અને ગુજરાતના પ્રાચીન સમયના વાતાવરણને વર્તમાન
વાચકની પાસે રજૂ કરી, મેઘાણીએ સારો યશ મેળવ્યો છે સાંસારિક
અને સામાજિક જીવન અને તેમાં પણ ઘણે ભાગે શહેરના સાધા-
ગણ કોટિના મધ્યમવર્ગના નીચલા ઘરોના સોડોનાં જીવન આલેખ્યા
છે; ગામડાના સોઠો શહેરમાં આવે છે, ત્યારે કેવા જીવનપસંદા
અનુભવે છે તે બતાવી, તેવા ગ્રામ સોડોનાં નિત્યજીવનને આલેખી
રીતે ચીતરવામાં મેઘાણીએ સારી સફળતા મેળવી છે અને તેથી તેની
નવલક્ષ્યાઓ સારી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકી છે ‘વેવિશાળ’,
‘ગુલસીકચારો’, ‘પ્રભુ પધાર્યા’ અને સમઠાણીન સામાજિક જીવન
નિરૂપતી બીજી નવલક્ષ્યાઓથી મેઘાણીએ આપણા નવલક્ષ્યા
સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે

કાઠિયાવાડના જૂના ઇતિહાસના તથા લોકસાહિત્યના શોધીન
શુભવત આચાર્ય મેઘાણીના જેવા જ લેખક થવા ભેઈતા હતા;
પરંતુ કંઈક નિસર્જકત બહિસની હિજીપને લીધે અને ખાસ તે
શિક્ષણ અને પ્રયત્નમાં રાખેલી બેદરકારીને લીધે, શુભવત આચાર્ય
ચરણમાં આપેલી આશા પૂરી કરવા લાગ્યથાળી યમા નથી
‘ત્રિસોતન’, ‘શ્રુતકાળના પડછાયા’, ‘સોરઠી સંધ્યા’ વગેરેએ
કંઈક ચમકાર બતાવે હોતો, પણ તે વિકસાવી કે ટકાવી શક્યા
નહિ કમ્મ-કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં શોધખોળ કરી યમસાધ્ય
માહિતી મેળવી, જુહીજુહી વાર્તાઓ લખવામાં સારો ઉત્સાહ અને
શક્તિ બતાવ્યાં, પણ સમાજવાદનો રંગ કંઈક વધારે પડતો

લાગી ગયો. સમાજની નીચામાં નીચી પાયગીના સોડો વિરે
 સખવાતુ પસંદ કર્યું તેવા લખાણમાં પણ સરકાર, ઉચ્ચ આદ્ય,
 ઉદાર આદર્શ, ઉમદા ભાવના વગેરે લાવી, ખરી સાહિત્યકૃતિઓ
 સજવા જેટલું સામયિક હોત તો તો તેણે લખાણ પણ રચિત
 બનત; પરંતુ સાધારણ જાતિ સાધારણ કોટિથી આગળ જઈ
 શક્યા નહિ; એટલું જ નહિ પણ સમાજવાદ કોઈને સ્વપ્નમાં પણ
 નહોતો સૂઝ્યો તે જમાનામાં, સમાજવાદના વિચારો અને
 આચારોનાં આરોપણ અને નિરૂપણથી વાતોઓમાં કૃત્રિમતા અને
 અસ્વભાવિકતા આવી ગયાં આ દોષ દોષા છતાં, ગણુવત
 આચાર્યની નવલકથાઓમાંથી ‘હરિદ્રનારાયણ’, ‘ઈન્ડિયન’,
 ‘હરિયાણા’, ‘દેશદીવાન’ જેવી નવલકથાઓ અવશ્ય મુદર છે
 અને લેખકને જશ અપાત્રે તેવી છે

નવલકથા સાહિત્યના સર્જકોમાંથી પ્રારંભિકાના વાચકને માટે
 તો ઉપર ગણાવ્યા તેટલાની જ પિછાન પૂરતી છે વિષેયમાં એ પણ
 ઉમેરવાની જરૂર છે, કે નવલકથા કાઈ આટલી જ સજાઈ નથી કે
 તેના લેખક માત્ર ઉપર ગણા મા તેટલા જ નથી સોડોને નવલકથા
 વાંચવી બહુ મહેલ છે અને તેથી નવલકથાઓની માત્રબી સારી ગૂઢ
 છે, એટલે નવલકથાઓ લખાયા પણ કરે છે સાધારણ જનતાને
 તો શોખ પૂરતું જ કામ દોષ છે, એટલે તેવાની ભાવનાને અને
 વાચનગ્રસ્તને સતોષ મળે તેવી વાતાઓ મોકળાં લખાય છે આવી
 નવલકથા કમાણીના—આજીવિકાના—ઉદ્દેશથી જ લખાય છે વાચકો
 નો શોખ પૂરો કરી શકે તેવી નવલકથા પ્રચાર પણ પામે છે;
 પરંતુ આવી નવલકથાઓમાં સાહિત્યગુણ કે સરકારસીધવનું નામ
 નિશાન પણ દોઢું નથી પહેલા વરસાદનાં જીવડાની પેઠે તેવી નવલ
 કથાઓ અધ્યાપુષી જ દોષ છે ગુજરાતીમાં તેવી નવલકથાના
 લખનારા અનેક થયા છે અને કોઈકોઈ લેખકે સ્વભાષામાં નવલ
 કથાઓ પણ લખી છે તેવી નવલકથાઓમાંથી પણ કોઈકોઈ
 વાંચવા-નિભાવવા જેવી દોષા સ્ભવ છે, પણ મોટો ભાગ તો

વિસાગી રેવા સાયક જ હોવાનો સભવ છે

આ પ્રકરણમાં ચારપાંચ જ નવસકથાકાર વિષે પિછાન આપવામાં આવી છે; તેમાં પણ પ્રથમ પક્ષિના નવસકથાકાર તો બેત્રણ જ—ત્રેવર્ણનરામ, કર્નેયાસાસ મુનશી, રમણસાસ મેઘાણીના નવસકથાકારના ઘણા ઘણા ગુણો હોવા છતાં, તેની સાહિત્યકોટિ આધારણ પ્રતિની હોવાથી, તેની નવસકથાઓ સરસ અને સુંદર હોવા છતાં, સાહિત્યકૃતિઓમાં જે હોયી યોગ્યતા હોવી જોઈએ તે મેળવી શકી નથી ગુણવત્તા આચાર્ય જૂના ઇતિહાસ અને વર્તમાન શેક્ષવાદ અને સમાજવાદને મેળસેળ કરી સારી વાર્તા ઉપજાવી શકે છે, એટલો એને જશ છે; ખાકી, સાધા, સરકાર, સેખનધાટી વગેરેમાં બેઢરકારી જ નહિ, પણ ક્યેયચન્યતા પણ રહેલી હોવાથી તેની નવસકથામાંની કોઈક જ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેવી છે

ઉપર એક વાર કહ્યું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં નવસકથાઓ તો પુષ્કળ લખાઈ છે, અને આ પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવી છે તે ઉપરાંત પણ સારી નવસકથાઓ હોવા સભવ છે નવસકથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, તે વિષય પર સ્વતંત્ર પુસ્તક લખનાર નીકળે એ હવે તો બહુ આઠાસાથી ઇચ્છવા જેવું છે વાચકોને શાદ આપવાની જરૂર છે, કે મણિસાઈ તત્રી નામના એક જૂઠ્ઠા પદો પહેલાં આવે એક પ્રયાસ કર્યો હોય નવસકથાસાહિત્યનો સૂચુ ઇતિહાસ લખનારો હવે તો તુર્તમાં જ નીકળવો જોઈએ

પ્રકરણ ૮ નવલિકા

નવલકથા અને નવલિકા એ અંગ્રેજોના સમાગમના પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં હાજર થયેલાં સાહિત્યજાતો છે. ગુજરાતી સાહિત્યદેહ તેથી સાગી પેઠ પુટ થયો છે તે અંગ્રેજો નવીન પ્રકારનાં ઢોવાથી તેની વ્યાખ્યા કળાવિધાનનું શાસ્ત્ર વગેરે માટે ઘણે જાગે અંગ્રેજી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને જ પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે છે. સામા સાહિત્યના અભ્યાસી માટે અંગ્રેજી સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અત્યારે આવશ્યક ગણાય છે એટલે નવલકથા અને નવલિકાનાં પ્રયોગન, સમયન કળાવિધાન વગેરે માટે અંગ્રેજી શાસ્ત્રના મત ધો અને સિદ્ધાંતો સમજવા-સમજાવવાની જરૂર છે. પરંતુ પ્રારંભિકાના વાચકો માટે તેવી જીલ્લવટ વધારે પડતી જ ગણાય એમ માની આટલો ઈશારો જ કરવામાં આવ્યો છે.

૧/ મનુષ્યસ્વભાવમાં વાર્તાગ્રવણનો મોહ નૈસર્ગિક જ છે અને તેથી નાનીમોટી વાર્તાઓ તો ઘણા જૂના કાળથી જ કહેવાતી-લખાતી આવી છે. સંસ્કૃતમાં 'અણ્ણાલ્પની વાનો', 'કથાસરિત્સાગર', 'પથત્ર' 'હિતોપદેશ' વગેરે પુષ્કળ સાહિત્ય છે. ગુજરાતીમાં પણ નાનીમોટી વાતો ઘણા જૂના કાળથી લખાતી આવી છે. મોગી વાતોમાં આઠકથા તરીકે નાની વાતોનો ઉપયોગ પણ થતો આવ્યો છે.

વાર્તાઓ ઉપદેશ આપવાના વિનોદ આપવાના માનવ પ્રકૃતિના ગુણરોપ પ્રગટ કરવાના, સંસારમાં જીવનવા સંજોગથી થતા લાભ-જેલાભ જતાવવાના અને એવા એવા ઈતર દેવથી લખાય છે. નાના રમૂલ દુયકાઓ સ્વતંત્ર રીતે કે નાનીમોટી વાર્તાઓમાં, આનંદ કે ઉપદેશ ખાતર લખાય છે. આવી નાની વાર્તાઓ અને દુયકાઓમાં, હજારે હજારે કળાની સમજ હાજર

થતી ગઈ, અને નવલિકાનું સ્વરૂપ વિકસવા માટે, નિમિત્ત આકાર પારણ કરવા લાગ્યું

હાલ નવલિકાને નામે ઓળખાય છે તે પ્રતિના લખાણના પૂર્વ અવતાર તરીકે નાનીનાની વાર્તાઓ જ હતી માસિકોમા અને સાપ્તાહિકોમાં તેવી વાર્તા પ્રગટ થતી 'સુંદરીસુખાધ,' 'સમાલોચક,' 'વાર્તાવારિધિ' વગેરે માસિકો નાનીનાની વાર્તાઓ, આકર્ષક અને મનેર જક વાચન તરીકે, વખતેવખતે છાપતાં-'વાર્તાવારિધિ' તે વાર્તાઓ માટે જ હતું

આવી વાર્તાઓમાં અદ્ભુત અને ચમત્કારી પ્રસંગોથી કથાના રસને વધારે રચિકર અને આકર્ષક બનાવવા પ્રયત્ન થતા ગયા, હળવેહળવે કલાવિધાન પર પણ લક્ષ જતું ગયું 'સમાલોચક'માંની મુનશીની વાર્તા નવલિકાના સર્વ શુભો પરાવતી હતી, પણ છતાં 'નવલિકા' એવું સ્પષ્ટ નામ તે 'ધૂમકેતુ'ની કૃતિઓના પ્રગટ થવા સાથે જ પ્રચારમાં આવ્યું નવલિકાના પહેલા લેખક તરીકે- એ લખાણોતરની ગણતરી ન કરીએ, કે સાદી વાર્તાના સુબ્રહ્મધ્યાનમાં ન લઈએ તો-મલયાનિક્ષ ગણાવા જોઈએ તેમની વાર્તાનો સુબ્રહ્મ પદ્મ મોઠો બહાર પડ્યો, તેમની વાર્તાઓ માસિકોમાં જ પડી રહી અને વળી તે નાની ઉંમરમાં જ ગુજરી ગયા એટલે તે હુલાઈ ગયા- એ ગુજરાતીમાં નવલિકાના પહેલા લેખક ન હોવા છતાં, નવલિકા- સાહિત્યના પ્રારંભ સાથે ધૂમકેતુ (જન્મ ઈ સ. ૧૮૮૨)નું જ નામ જોડાઈ ગયું છે

નવલિકાને સ્વતંત્ર સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારનાર ધૂમકેતુ જ છે માનવસ્વભાવમાં રહેલા જીવાણુકા કામળ ભાવોનું નિરૂપણ ધૂમકેતુની વાર્તામાં ઔચિત્યથી અને રસિકતાથી થયું છે અમુક એ ભાવના, લાગણી કે કલ્પનાની વિવૃદ્ધિ અને વિકાસ કરવામાં કુદરત કેવી રીતે મદદરૂપ થાય છે, નિસર્ગપ્રાપ્ત વૃત્તિઓ મનને કેવી રીતે મગ્નમાં નાખે છે, આપણને સાધારણ લાગતા અમુક બનાવ પાછળ કેવી મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી હોય છે, વગેરેનું સા ૧

નિરૂપણ કરવા વાર્તાપ્રસંગો ઉપસ્થિત થઈ, ભાવનાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરતા જઈ, વાર્તાનું ઘડતર ઘટતી મયાદામાં અને છતાં સપૂણ રીતે સફળ થાય તેવી દૃષ્ટિથી એવી કુશળતાથી કરે છે, કે પૂમકેતુની નવલિકાઓ કળાકૃતિના સુંદર નમૂના બની રહી છે.

—મુનશીની વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવની મૂર્ખાઈ ભરેલી અહંતા, અઘટિત આત્મચીરવ, છૂપી રહેલી અધમતા, વતનની હસવા લાયક વિચિત્રતાના જેવી અદ્ભુતા અને કૃતિઓ બતાવી, કટાક્ષ અને મન્નક માટે લખાયેલી માધુર્ય પર છે. ત્યારે પૂમકેતુની વાર્તા ભાવરંગી વાતાવરણ ઊભું કરી, વાચકને ચિત્તનમેરક વિચારોમાં નામે છે, કે જ્ઞાનદોકારક કલ્પનાવિહારોમાં ગમાડે છે. મુનશીનાં પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરી અને ભદ્ર સોડામાંથી પસંદ કરામિયાં છે. પૂમકેતુની પાત્રપસંદગી વિશાળતર ક્ષેત્રમાંથી થઈ છે. ગ્રામજનતા, અર્ધશિક્ષિત કે અશિક્ષિત સમુદાય અને શહેરનિવાસી હોવા છતાં, ઊતરતી તણાતી પામગીમાં જીવન ગાળનારા સોડા—એ પૂમકેતુનું પાત્રપસંદગીનું ક્ષેત્ર છે. આવું છતાં પૂમકેતુનાં પાત્રોના સ્વરૂપ અને તે પાત્રોનો ઉછરેલો શહેરી વાતાવરણના જ છે.

૩ નવલિકાના બીજા સફળ લેખક ગમનાગવણ પાઠકે (જન્મ ૪ સ ૧૮૮૭)—દ્વિરેકે—માનસશાસ્ત્રની શૂનો બતાવવા તથા તેનો ઉકેલ કરવાની મનુષ્યજાતિના પ્રયત્નોનું સ્વરૂપ સમજાવવા વાર્તાઓ લખી હોય એમ લાગે છે. પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરી જનતા અને ભદ્ર સોડામાંથી જ પસંદ કરાયાં છે. ગ્રામજનતામાંથી પાત્રો લેવામાં જ ખરાં, પણ એ પાત્રો ઘણે ભાગે શહેરનિવાસી જ થઈ ગયાં છે—વાર્તાઓમાં ગામડાંનું વાતાવરણ કે વર્ણન ભાગે જ માધુર્ય પડે છે.

ગ્રામસોડા અને ગ્રામજીવનનો સીંગો પરિચય પામી ગ્રામીણ વાતાવરણ ઊભું કરવામાં મેવાણીએ આરી અક્ષળતા મેળવી છે. મેવાણીએ તણધાર જુદાજુદા પ્રકારની નવલિકાઓ લખી તા દુનિયામાં સિનેમાપટ પર રજૂ થયેલી કૃતિઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ પસંદ કરી, તે પરથી સર્વદેશીય સ્વરૂપવાળી કેટલીક સુંદર વાર્તા

ગુજરાતી વાચકોને આપી છે ઇતિહાસમાં ખૂબી મારી એ અતલ
 અને વિશાળ સાગરમાંથી કેટલીક રત્નકણિકાઓમાં જના સમયના
 રૂપરત આલેખી, શૌર્ય, પ્રેમ, કરુણા, ઉદારતા, આત્મત્યાગ,
 પ્રેમ જ કડકપટ, હલકાઈ વગેરે માનવમાત્રમાં કેવા સ્વરૂપે માણસ
 પડે છે, એ ખતાવનારી, પ્રામજનતામાં માનવસુલભ ગુણાવગુણ કેવા
 વસી રહ્યા હોય છે, અને સસાર અને સમાજમાં દેવ-દેવેશ અને
 મુન-દુખ કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે, એ ખતાવનારી એમ
 વિવિધ પ્રકારની વાતો લખી છે 'પ્રતિમા', 'પલકારા', 'ચિતાના
 અગારા', 'તેજછાયા' એ સમ્રઢો સારી પેઠે લોકપ્રિય બન્યા છે.
 કાકિયાવાડના ઇતિહાસનો આધાર લઈ ગુણવત આશાયે
 કેટલીક રસસરી વાનો લખી છે, અને જીવનના વિવિધરંગી
 કાષ્ઠાના અનુભવ પરથી સ્ફુરી આવેલી કેટલીક નવસિકાઓ
 લીલાવતી મુનશીએ પણ લખી છે દ.

નવસિકાસાહિત્ય હમણાંહમણાં સારું ખેડાય છે વાતા અને
 નવસિકાના લેખકો સાગી સખ્માંમાં તૈયાર થતા આવે છે, તે
 સંતોષની વાત છે પ્રારંભિકામાં બધાની નોંધ લઈ શકાય નહિ
 એ સાહિત્ય જૂળ સમૃદ્ધ થાય એ જરૂર છે અને સારું પણ છે
 બીજા બધા સાહિત્ય કરતા નવસિકાસાહિત્ય માટે મોહ અને
 માનસી વધારે રહે એ સ્વાભાવિક છે વાર્તા વાંચવાનો શોખ
 સ્વાભાવિક છે; શહેરી ભદ્ર લોકોમાંની શિક્ષિત જનતાને માટે
 વખત જાળવાના સાધન તરીકે વાર્તાઓ ખૂબ ઉપયોગી અને
 મહદરૂપ છે; અને તેથી વેચાણ પણ સારું થાય છે પણ તેથી
 લેખકો, લોકોને વાર્તા દ્વારા મળતી આડકતરી કેળવણીની ઢરકાર
 ન હોય, એાછી સમજવાળા વાચકોની પ્રસન્નતા અને પુસ્તકના
 ઉઠાવ તરફ જ ધ્યાન રાખી જમે તેવી વાર્તાઓ લખવી, એ એક
 અતનો દેશદ્રોહ છે, એ લેખકોએ સમજવાની ખાત્ર જરૂર છે

કથારસ અને સાવનિરૂપણની વાસ્તવિકતા ઉપરાંત વાર્તાલેખકે
 વિચિત્ર ઉપદેશ, જ્ઞાનપ્રચાર, અજ્ઞાનનું ફરીકરણ, કે એવા કાઈ

ઉત્તમ પ્રવેશનથી જ પ્રેરણા મેળવવી જોઈએ. દરેક દરેક વાર્તા અમુક વિશિષ્ટ મતવ્યને મૂર્ત કરવા કે અમુક વિશિષ્ટ પ્રસંગ કે વાતાવરણનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ કરવા સજાવી જોઈએ. વાચકોને ચોક્કસ રીતના વિચારો કરવા પ્રેરણા મળે અને વાર્તા વાચ્ય પછી વાચકના જ્ઞાનમાં અને મનોભાવમાં કલ્યાણકારી છાપ ચોટી રહે, તો જ વાર્તાલેખકે પોતાની ફરજ સોજી રીતે બજાવી કહેવાય, એવું માનનારા લેખકો જ ખરા સાહિત્યસર્જક કહી શકાય. રચનિત

૭ રામ (ઈ સ ૧૮૮૨-૧૯૧૭) રામમોહનરામ રેસાઈ (ઈ સ ૧૮૭૩) વગેરે લેખકો આવી ઉદાહરણો જ પ્રેરણા હતા. રચનિતરામને જો કે આઠ-દશ જ વાર્તાઓ લખી છે, છતાં દરેક દરેક પાછળ રચનિતરામના મતવ્ય અને વાચકોને શુભ માર્ગ બોધી કરવાની રચનિતરામની તમન્ના સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. 'આમદ અને રૂપરૂપ', 'દીક્ષિત', 'મારતર નવવહનરામ' વગેરે એકેએક વાર્તામાં રચનિતરામની ભાવના, રચનિતરામની કલ્પના, રચનિતરામની સુજ્ઞાત માટેની ચિંતા વાચકો પર છોડી અસર કરી રહે છે. રામમોહનરામની 'રસીલી વાર્તાઓ'માં જીવનના કેટલાક મુદ્દા પ્રમાણે ઉકેલની ચિંતા દેખાય છે.

વાર્તાલેખનમાં હળવેહળવે જુદાજુદા પ્રવેશનો સ્વીકારાતાં ત્રણમાં છે. માન કમારસથી વાચકોને મુગ્ધ કરી મરીકે જ્ઞાન દે આપવો, દુનિયાના જુદાજુદા અનુભવોથી વાચકો કરવા વગેરે અનેક હેતુથી વાર્તાઓ અને નવલિકાઓ હમણાં લખાવા લાગી છે. શુભાખ્યાસ પ્રાકરે વર્તમાનમાં જીવાનવર્જની મનોદશા કેવી રીતે આકુળવ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે બતાવવા તથા વ્યાપારી તરીકે વ્યવહારરહસ્યતા તેમ જ વર્તનશુદ્ધતાના કેવાકેવા અનુભવ યાવ ને, તે બતાવવા વાર્તાઓ લખી છે. જે નાણુજીવન મરેતાએ ડાકટરી ધંધાના અનુભવ પરથી થોડી વાર્તા લખી છે. આમ વાર્તાનું લખાણ હમણાંહમણાં ઠીક આઠપક જન્યું છે.

આમ વાર્તાતરણ જેમા ન દોષ, પરંતુ સ્વરૂપ પૂરતું જ

વાર્તાશ્રવણ રાખી, હાસ્ય, વિનોદ, મજાક કે કટાક્ષ ખાતર નાનીમોટી વાર્તા કે પ્રસંગવર્ણન દ્વારા નર્મ હાસ્ય અને સ્થૂલ હાસ્ય જેમાં નિશ્ચિત મથેલ હોય, એવું સાહિત્ય પણ હમણાં ઠીક લખાવા લાગ્યું છે.

આવા સાહિત્યની શરૂઆત રમણુસાઈએ કરી એમ કહેવાય 'હાસ્યમંદિર'માંના લેખોમાં અને નવી 'ઈસપનીતિ'માં નર્મ અને સ્થૂલ હાસ્યનું સાહિત્ય નાની-મોટી વાર્તા દ્વારા સરળપૂર્ણ છે. હાસ્યમય પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવામાં ઘણે સાજે વિરોધી સ્થિતિની અથડામણી, કે અસંભવિત વિચિત્રતાઓની કલ્પના, કે કુદરતે આપેલી નબળાઈથી માણસમાં ફેખાઈ આવતી પક્ષાઈ, કે હુમ્મ્યા, જવા, સ્વાર્થી માણસોનાં વર્તન-વિચારની ખૂળી-ખામીઓ, આવા આધાર ઉપરથી રમણુસાઈ ઘણે સાજે હાસ્યપ્રસંગોની પ્રેરણા મેળવે છે.

આથી જોલકું, નિત્યજીવનના પ્રવાહમાં વહી રહેલી નર્મ હાસ્યની સરણિને પારખી કાઢી, તે દ્વારા નાર્મિક સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું ધનસુખલાલ મહેતાએ શરૂ કર્યું હતું. તદ્દન સામાન્ય લાગતા પ્રસંગોમાં પણ કેટલું નર્મ હાસ્યતત્ત્વ છુપાઈ રહેલું હોય છે, એ જોવા-સમજવાની દૃષ્ટિ ગુજરાતને જરા મોઢેથી મળી, એટલે ધનસુખલાલની કદર જણી મોટી થઈ 'વાર્તાવિહાર,' 'વિનોદવિહાર,' 'મૂતના ભકંકા,' 'હુ, સરલા ને મિત્રમડળ' વગેરે સંગ્રહો જેમ-જેમ બહાર પડતા ગયા, તેમતેમ ધનસુખલાલની નર્મ હાસ્ય ઉત્પત્તિ કરવા, સમજવા-સમજાવવાની શક્તિ બધામાં આવવા લાગી.

ધનસુખલાલની પેઠે જ નિત્યજીવનમાંથી નર્મ હાસ્ય શોધી કાઢી વિનોદી સાહિત્ય રચી કરનારો ખોળે લેખક છાટાલાલ ડાહ્યાસાઈ, બગીરદાર હતા. 'ફણખા,' 'જોધિયુ' વગેરેમાં આપણા સમાજના માધ્યમિક વર્ગનાં જીવન આલેખવાના સારા પ્રયત્નો છે.

નર્મ હાસ્યના લેખોની પેઠે સ્થૂલ હાસ્યનું સર્જન પણ નાની-મોટી વાર્તા દ્વારા લખનારા જ વડિયા, ઝોલ્યા જોશી અને મસ્ત કકરે ગુજરાતનાં વિનોદી સાહિત્યમાં ઠીક ફાળો આપ્યો છે. બધા-કેમનાં 'નવ નવી વાનો' અને 'હેવોને ખુલા પત્ર', મસ્ત ફકીરનો

‘હાસ્યસહાર’, ‘મુક્તહાર’ વગેરે કૃતિઓ, જોડ્યા ભેટીના અખાડાના પુસ્તકો, આ પુસ્તકો નમ હાસ્યના સાહિત્યના અભ્યાસીએ અવશ્ય ભેઈ જવા ભેઈએ

આવાં વિનોદાત્મક લખાણોમાંથી સાહિત્યકૃતિ તરીકે તે રમણસાઈ અને ધનસુખલાલનાં લખાણોમાંથી કોઈ કોઈ જ સ્વીકારાય તેવાં છે. સાહિત્યજીવવાળી નવલિકા જણાય એવી તેા મળી યોડી છે. રમણસાઈની ‘ચિટ્ટી’, ‘જાંજણી’ તથા ધનસુખલાલની ‘સામ્રાજી’, ‘ખા’, ‘ખીજવર’ જેવી વાતો નવલિકા તરીકે અવશ્ય સંતકાર પામે. અતિસુખશઠર ત્રિવેદીકૃત ‘નિવૃત્તિવિનોદ’ અને ‘સાહિત્યવિનોદ’ પણ આ ભાતની જ કૃતિઓ છે. નવલિકામાં અને નર્મ હાસ્યની વાતોમાં તાર્કિક ભેદ, ઉદ્દેશ અને કળામય વિધાનના પ્રકારનો છે. નર્મ હાસ્યની કોઈ કોઈ વાતમાં નવલિકા યોગ્ય કળાવિધાન જાવી જણ દેાય, ત્યારે તેની જણના નવલિકા તરીકે અવશ્ય કરી શકાય નવલિકા તરીકે મણાતા છતાં નર્મ હાસ્યનાં લખાણુ શુદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. નવલિકા-સાહિત્યની પેઠે, નર્મ-હાસ્ય સાહિત્ય પણ હંમણાંહંમણાં સારો વિકાસ પામે છે અને સોઠ પ્રિયતા પણ મેળવે છે; એટલે શુદ્ધ સાહિત્યની મલાહાતુ નિરાકરણ તેા ભવિષ્યના સાહિત્યપરીક્ષકો માટે રાખવું એ જ યોગ્ય છે.

ધનસુખલાલ અને બગીરદારની પેઠે સાધારણ જીવનવ્યવહાર-માંથી પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરેલા હોવા છતાં, રમણસાઈની પેઠે નિશ્ચિતતાના પાયા પર ભેખ ધમારત ચણનારા, જ્યોતીન્દ્ર દવે વિચિત્ર સમજદાર, સ્વાભાવિક લાગે તેવો અમર, વહદરિ અને વહસમજ થી ઠેવા જોટાળા મની રહે છે એ જાતાવી, નર્મ હાસ્યના અને કોઈ કોઈ વખત સ્પષ્ટ હાસ્યના જોગ બધાવનારા છે તેમનાં ‘નોખપોથી’ અને ‘રજતરત્ન’નાં પુસ્તકો નમ હાસ્ય સાહિત્યમાં સારી સાત પાડે છે. ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ મળી ‘અમે જઈયાં’ નામની કૃતિમાં સુરતનાં પ્રખ્ય અને ખજરાલીના સામાન્ય જીવન નામિક રસથી જાણેખી, નમ હાસ્યના પુસ્તકોમાં એક સારા પુસ્તકનો ઉમેરો કર્યો છે.

પ્રકરણ ૯ નોટક

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય જગતના ઉત્તમ નાટકસાહિત્યમાં પણ બ્રિજુ સ્થાન પામે છે. સંસ્કૃત કવિઓમાં ઉત્તમોત્તમ ગણાતા બે-ત્રણ ગુજરાત-કાકિયાવાડ પ્રદેશમાંથી થયા છે; છતાં ગુજરાતીઓમાં નાટકસાહિત્યનો કાંઈજ વિકાસ થયો નથી, એ આશ્ચર્યની વાત છે. બજાણી અને મરાઠી ભાષામાં નાટકસાહિત્ય સાગ્ર જેટલું છે; પરંતુ ગુજરાતી ભાષા એ સદ્ભાગ્યથી વંચિત જ રહી.

જૂના કવિઓમાંથી માત્ર એકલા પ્રેમાનંદના નામ પર ત્રણ નાટકો ચડાવાયાં છે. તે પ્રેમાનંદનાં જ લખેલાં કે તેના સમયમાં લખાયાં હશે કે કેમ, એ સકા હજી સુધી તો સમાધાન વગર જ હિમ્મી છે.

તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ પદ્ધતિથી લખાયેલાં છે; તેમાં ગુજરાતીત્વ તો થોડું જ છે. તે પ્રેમાનંદનાં હોય કે ગમે તેનાં હોય; કોંઈ ટોટિના સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવાં તો તે નથી જ.

જૂના અને મધ્યયુગના સમયમાં નાટકસાહિત્ય સગ્રજ હોય; તોપણ કશી જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી—નાટકોનો એક બજહેલો અવતાર મધ્યયુગમાં હતો એટલું જાણવામાં છે. ગ્રામલોકોને આનંદ અને વિનોદ આપનારી ભવાઈને નાટકના સત્તાન તરીકે ગણીએ, તો તેને બહુ જ બજહેલું સત્તાન કહેવું જોઈએ—બજડતાંબજડતાં એટલું હલકું થઈ ગયું હતું, કે તેનું નામ લેતા પણ શરમાતું જોઈએ એક બીજું કાંઈક સમ્યક્ સત્તાન હતું. રામલીલાને રૂપે-ધાર્મિક તહેવારોમાં, ધાર્મિક મંદિરોમાં, કૃષ્ણના અને રામના જીવન પરથી લીલાઓ ભજવાતી-પણ ભવાઈ કે રામલીલા નાટકસાહિત્યમાં ગણના પામી શકે તેવાં તો નહોતાં જ.

અમેજી રાજ્ય પછી હેશમાં જે શાંતિ ફેલાઈ તેને પરિણામે
 શહેરો સમૃદ્ધ થતાં ગયા અને શહેરી જનતાને આનંદ-વિનોદનાં
 સાધનોની જરૂર લાગી. આવી જરૂરિયાતમાંથી શહેરોમાં નાટક
 સજવવાની શરૂઆત થઈ મુખર્ષીમાં તે શરૂઆત પારસીઓએ કરી
 -પહેલાં તેા ઉર્દૂ-હિન્દુસ્તાનીમાં સજવાતા, પણ હળવેહળે
 ગુજરાતી ભાષામાં સજવાવા લાગ્યાં પારસી કંપનીઓ બીબનાં
 લખેલા નાટકો વેચાતાં હેતી ગુજરાતીમાં લખનારાઓને આથી
 સારી તક મળતી આવા લખનારાઓમાંથી એક વાર, બે-ત્રણેક
 લેખકો તે કંપની પાસે પોતાનું નાટક લઈને ગયા, પણ કંપનીએ
 તેની ઘટતી કદર ન કરી. લેખકોને તેથી ગુસ્સો ચડ્યો અને પોતાના
 નાટકની શોખતા પુરવાર કરવા એક નાટક કંપની ઠાડી પારસી
 કંપનીવાળા પાસે જૂલ કપૂલ કરાવવી એવો આગ્રહ તે લેખકોએ
 પકડ્યો તે ઉપરથી તેઓ રણછોડભાઈ ઉદયરામ/દેવ/પાસે ગયા
 અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી તેમની મદદ માગી રણછોડભાઈએ
 પૂરા ઉત્સાહથી મદદ કરી 'ગુજરાતી નાટક કંપની' એવા નામથી
 એક નાટક કંપની બનાવે એવા મળી ઠાડી રણછોડભાઈએ
 કંપનીને નાટકો લખી આપતા આ કંપની આકે-દશ વર્ષ ચાલી.
 તે સલાવાય એવું ન રહ્યું, એટલે મૂળ લેખકોએ તે વેચી નાખી
 પછી તે દયાશંકર લીધી અને 'મુખર્ષી ગુજરાતી નાટક કંપની'
 એવું નામ રાખ્યું દયાશંકર ખડૂ સોઠમિય નટ તરીકે મુખર્ષીની
 જનતામાં સારી કીર્તિ બોમવતા હતા અમુક નાટકમાં દયાશંકર
 પાક સજવવાના ઉ એમ બહુર ચામ, એટલે પ્રેક્ષકજન્ય મોડી
 સંખ્યામાં તે નાટક એવા જતો આ કીર્તિનો લાભ લઈ દયાશંકરે
 જૂની નાટક કંપની વેચાતી લીધી અને વર્ષો સુધી ચલાવી દયાશંકર
 જુદાજુદા લેખકો પાસેથી નાટકો વેચાતાં હેતા અને એકાદ
 સારા કવિ-લેખકને તેા હમેશાં કંપનીના કવિ તરીકે રાખતા આ
 નાટકોમાં મુખ્ય ધ્યાન પ્રેક્ષકોની પ્રમત્તતા ઉપર જ ગરેતું, એટલે
 નાટકોમાં સાહિત્યગુણ છે કે કેમ, એ ભાવે જ એવાનું નાટકમાંથી

પનપ્રાપ્તિ કરવી એ જ લક્ષ્ય હોય, એટલે તે પ્રેક્ષકપ્રિય થાય એ જ દષ્ટિ રહેતી. નાટકોનું કામ જનતાને રંજન કરી આડકતરી ગીતે કેળવવાનું પણ છે, એ સમજ નાટકના લેખકોમાં કે માણેકોમાં હતી જ નહિ; છતાં મુંબઈની પ્રબલો નાટકનો શોખ પૂરો દેશમાં 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની' એ બહુ જશ મેળવ્યો હતો. સજવાતા નાટકોમાં કોઈકોઈ સારાં પણ હતાં-એ કે સાધત સારાં તો ભાણે જ બે-ચાર ગણાય 'અજબ કુમારી' નામનું એક નાટક સાધત સારું હશે ખર તે નાટકની અંદરનાં કાંચો તો એકેએક સુંદર કવિત્વવાળાં છે શોકપરિણામી હોવાથી એ શોકપ્રિય બન્યું નહિ એટલે બહુ જ વેદ સજવાતાં નાટકો આખાં તો છપાતાં નથી, એટલે સવાહ વજેરે ગદ્ય ભાગ માટે સ્મૃતિ પર જ આધાર ગણવાનો રહે 'અજબ કુમારી' માત્ર એક જ વાર અને તે પણ વર્ષો પહેલાં-સમસન ઈ સ ૧૯૦૫ કે ૧૯૦૬ માં- ભેદનું કોઈ સ્મૃતિના સંસ્કાર ગંખા થઈ ગયા છે સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ તે કંદર કરવા લાયક હોય, એમ આછીઆછી સ્મૃતિ પરથી કહી શકાય છે 'મુંબઈ ગુજરાતી કંપની'એ સજવેલાં સખ્યા-બધ નાટકોમાં કોઈ સવાહ, કોઈ પાત્રચિત્ર, કોઈ ગીત સારાં હતાં; પરંતુ તેવાની કંદર કરવા હમણાં સાધન નથી. ઈ સ ૧૯૦૮ સુધીનાં જુદાંજુદાં નાટકોમાં સારાં કવિત્વઅથવાળાં સંગીતો 'સંગીતમંજરી' નામના એક* કાવ્યસંગ્રહમાં હાજર કરવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ અભ્યાસની દષ્ટિ કોઈકે દૂધી અને એકતરફી, મમત્વના પક્ષપાતવાળી કંદરવૃત્તિ, જૂનાં લખાણો જુદાંય તો ભલે એવી પ્રકૃતિ વજેરે વજેરે કારણોથી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક ભિન્નપો રહે છે આ કારણથી નાટકો તરફ ઉદાસીનતા ચાલુ જ છે 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની'નાં પણ કોઈ કોઈ નાટક અથવા તો તેમાંનાં કાંચો, સવાહો કે પ્રસંગો ભૂતકાળના વિસ્મૃતિગર્ત-

* ગુજરાતીમાં લખાયેલા સંગીતોમાંથી પસંદગી કરી આ સંગ્રહ દેવાર કરવામાં આવ્યો છે

માંથી બહાર કાઢવા લાગ્યું તો અવગમ્ય હશે તે કંપનીનાં નાટકો માંનું એક 'સૌભાગ્યમુદ્ગમ' પણ જ લોકપ્રિય થઈ હતું તે નાટકના મૂળ લેખક નમુરામ મુદરણ કવિ હતા. એ કે મૂળ કૃતિ પર સુધારા-વધારાના અનેક અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા હતા એમ અધિકારીઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું.

'મુંબઈ ગુજરાતી કંપની' કંપાણી કરવામાં આવવા મંડી, એટલે નાટક કંપની કાઢવા તરફ બીજા લોકોનું વલણ થવા લાગ્યું કેટલીક કંપનીઓએ કેટકેટલા એસો સંજ્ઞા હશે, એ વિષે એતિ હાસિક નોંધ તો કોઈએ કરી નથી એ-ચાર-પાંચ ઠીક બહારીલી થઈ હતી, એટલે તે વિષે થોડી માહિતી આપી શકાય તેવું છે 'મોરળી આમ સુખોદ નાટક કંપની' મુંબઈ આશારામે કાઢી હતી; માલિકના સાઈ વાલજી આશારામે (ઈ સ ૧૮૫૦-૧૮૯૭) તે કંપની માટે નાટકો લખતા હતા તે કંપની કાઠિયાવાડમાં સારી કંપાણી કરી ચકી, એટલે હળવેહળવે ગુજરાત અને મુંબઈ પણ જવા લાગી વાલજીસાઈનાં લખેલાં નાટકોમાંથી કેટલાંક આખાં છપાયાં છે એક જન ઉપરાંત ખાસ વિશિષ્ટતાનો દાવો કરી શકે એવું એ નાટકોમાં કોઈ નથી વસ્તુસંબોધનમાં સારી આવડત હતી; લોકજીવનમાંથી ચૂટી કાઢેલા નર્મ હાસ્યના કેટલાંક મુદર પ્રસંગો હતા. ઉદેશ હમેશાં કિચો અને પવિત્ર, અને સમજ વાતાવરણ સામાન્ય જનતાને પ્રેમ કરે તેવું હતું નાલજીસિનથ તથા દરબેને આબેદૂખ બનાવવાની કળામાં પણ ઠીક સફળતા મેળવી હતી, એટલે તેનાં નાટકો સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યાં હતાં એક કંપની સારી થાશે એટલે જેઠાદેખીએ બીજી પણ નીકળે, એ મનુષ્ય સ્વભાવનું લક્ષણ છે 'મોરળી નાટક કંપની' સારી ચાલવા મંડી એટલે વાકાનેરનિવાસી જિત્તેજીસાઈજી પણ એ સાદસ ઉપાધ્યું મુત્તામ, શિવાજી, હલામણ જેઠો વગેરે વીર ધીર પુરુષોનાં જીવન પરથી નાટકો સજીવવાની સરજાત કર્યો પછી, કેટલેક વખતે તે સાઈએને સજીવનને નાટકમાં બતાવવાનું સુચન નરસિંહ અને

મીરાં એ બે નાટકો સજવ્યાં તેમાં 'નરસિંહ મહેતા'નું નાટક તો સાંકળિને એટલું જથ્થું ગમી ગયું હતું, કે નાટકના નામને માટે પણ તિરસ્કાર બતાવનારા અને નાટકમાં કદી ન જનારા પણ 'નરસિંહ મહેતા'નું નાટક જોવા જતા ગામડાંના લોકો, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, ધર્મ પર મજાવાળાં સ્ત્રી-પુરુષો નરસિંહ મહેતાના દર્શન કરવા ખાતર નાટક જોવા જતા વાર વાર પાઠ સજવ્યા કરવાથી, નરસિંહ મહેતાનો પાઠ સજવનાર ત્રણકલાકને એટલી બધી અસર થઈ ગઈ, કે જલે કહાડે તે નરસિંહ મહેતારૂપ જ થઈ ગયો-નાટક છોડી પોતે સમજીવનમાં જ તન્મય થઈ ગયો.

'સૌભાગ્યસુંદરી'ના લેખક (નથુરામ સુંદરજી કવિએ) (ઈ સ ૧૮૬૨-૧૯૨૩) પણ એક નાટક કંપની ઠાકી હતી નાટકો પોતે જ લખતા તે કવિ હતા, હિંદી, પ્રજાસાધા અને સાહિત્યના સારા અભ્યાસી હતા; કાઠિયાવાડમાં બે-ત્રણ રાજ્યોના રાજકવિ પણ હતા તેમની કવિતા (હસપતચરણની હતી) એટલે સામાન્ય વાચકોમાં સારો પ્રચાર પામતી નાટકોમાંના ગીતોમાં કવિત્વ સારા પ્રમાણમાં છે તેમના નાટકોમાં પાત્રો વધારેપડતાં આવતાં, પણ પાત્રનિરૂપણ, વસ્તુસંકલના, લાગણીઓનું આલેખન અને સાપામાં સમકાલિનો ઉપયોગ વગેરેમાં ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસને ક્ષીધે સારી કુશળતા હતી 'કુમુદવદ્ર', 'લાલખાંની લુખ્યાઈ', 'રાજવોગી', 'માધવોનળ', 'કળીરવિજય' વગેરે નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતા-તેમાંનાં કોઈકોઈમાં સવાહમા અને ગીતોમાં સાહિત્યશુભ સારા પ્રમાણમાં આવેલા છે.

નથુરામ સુંદરજીના નાટકો વરતાં વધારે બહીતી, વધારે લોકપ્રિય અને એકંદરે સાહિત્યશુભમાં ચડિયાતો નાટકો હાસાસાઈ ધોળશાળએ લખ્યા અને સજવાવ્યાં છે હાસાસાઈ (ઈ સ ૧૮૬૭-૧૯૧૨) નવી કેળવણીના સંસ્કાર પામ્યા હતા અને તેમણે અને શિક્ષક તરીકેના ધર્મો સ્વીકાર્યા હતા તેમને જૈન સિદ્ધાંતમાં ધૂળ મજા હતી. નાટક કંપનીઓનું વાતાવરણ સુધારવાના હેતુથી તેમણે

નાટકનો ધર્મો પ્રકૃષ્ટ થયો હતો તેમનાં નાટકોમાં, વસ્તુઓમાં એક જાતની એકતાનતા આવતી હતી, છતાં વિજયોમાં યૈવિધ્ય હવે પાત્રવિકાસ અને પાત્રાસેખનમાં કળામય કુશળતા હતી અને લોકરજનની પ્રજા સારી આવડત હતી, એટલે તેમનાં જ્યાં નાટકો પ્રેક્ષકપ્રિય બન્યાં હતાં, ગીતોમાંથી કેટલાંક સાગી સાહિત્યકૃતિ તરીકે પ્રજાના પામે તેવાં હતાં. ઠાણાસાઈવાળી કંપનીએ દશાની થક જતિના અનુભવ બ્રજ મેળ મા ઉ-આરાંસારાં નાટકો સજવવાની તેની પ્રતિષ્ઠા હમણાં પણ ટકી રહી છે. ચાલુ એટલે ૧૯૪૨ની સાલમાં, (પ્રભુરામ દ્વિવેદી નામના) તે કંપનીના કવિસેખક 'વડીલોને વાડે' નામના નાટકથી બ્રજ જાણીતા થયા છે. પ્રભુરામ દ્વિવેદીનાં બીજા પણ પ્રજા-ચાર નાટકો પ્રેક્ષકોમાં સરી પ્રથમ પામ્યાં છે.

નાટક કંપની સજવી શકે તેવાં નાટકો લખવા સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ તેમાં જસ મેળવવા કોઈક જ સાબ્યતાળી થયા છે. મહિલાલ નમુસાઈએ 'મુંબઈ શુજરાતી/નાટક કંપની' માટે એક નાટક લખ્યું હતું-પણ ફરી 'નરસિંહાવતાર' એવું નામ હતું, પણ પ્રેક્ષકોને તે અમ્યુ નહોતું રજાડાડસાઈ હિંદવરામનાં કેટલાંક નાટકો પહેલાં સજવાતાં હતાં પણ થોડા જ વખતમાં જમાનો ફરી ગયો. રજાડાડસાઈનાં નાટકોમાંથી એક 'લલિતા દુષ્ટશર્ક' સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યું હતું.

પછીના જમાનામાં નૃસિંહપ્રસાદ વિભાકરે નાટકો લખવા માંડ્યાં હતાં જે-ત્રણેક પાંચ-પદ્મ વાર સજવાયાં હશે, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ વધુ વાર ટકાવી શક્યા નહોતા. પછી ૧૯૪૨-૪૩ પછી નાટક લખવાની પ્રવૃત્તિમાં યજ્ઞા હતા, પણ ત્રણ-ચારેકથી વધારે સખી શક્યા નથી. તેમનાં નાટકો તે બીજા સામાન્ય સેખકોનાં નાટકો જેવાં જ હતાં-એમ એ સુધીના અભ્યાસના અને અંશક ના ક્રિયા જાનના ખાસ કળા ના નાનકૂતિઓને કોઈ જ મળી શક્યાં હાજતાં નથી.

સજવાતાં નાટકોની સ્થિતિનો ઉપર જે સ્પષ્ટ પરિચય

માણે છે, તે પરથી જાણી શકાશે, કે સાચું કવિત્વ કે શુદ્ધ સાહિત્યશુદ્ધ કોઈકમા જ માલુમ પડે છે થોડા સારા અંશે હોય તોપણ આજા છપાય નહિ, એટલે વાચન-અધ્યયન માટે અવકાશ જ ન રહે સજવાતાં નાટકો સાધારણ રીતે એવાં શુદ્ધક હોય છે, કે સિદ્ધ થોકોમા તે માટે જુલુ જ ઘર કરી રહી છે તેવાં નાટકોમાં સત્વાંશ થજો નજીવો હોવાથી, સાહિત્યદષ્ટિએ ચર્ચા કે સમાલોચના સાગ્યે જ થયેલ છે

નાટક, સાહિત્યનું એક આવશ્યક અને આકર્ષક અંગ છે, એ તો કોઈ દિવસ વિસરાયું નથી સાહિત્યસેવકોએ નાટક લખવાની પ્રવૃત્તિ વિસારી નથી નવીન પ્રકાશનાં કિરણો પડ્યાં ત્યારથી જ, સજવાતાં નાટકોની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જ, સાહિત્યસર્જકોએ નાટકો પણ લખવા માંડ્યાં છે નર્મદાશંકર, હલપતરામ, નવલરામનૃત્યજ્ઞે નાટકો લખ્યાં છે નર્મદાશંકરનાં તો ખર્ચા વિસરાઈ ગયાં છે હલપતરામનું 'મિથ્યાસિમાન' નાટક કાંઈ ખાસ શુદ્ધવાદ્ય તો નથી જ, પણ જીવરામ સદ્ ગુજરાતમા એટલા ખર્ચા જાણીતા થઈ ગયા છે, કે મિથ્યાસિમાન શબ્દના પર્યાય તરીકે તે ગુજરાતીમા વપરાય છે કટાક્ષપાત્રના સફળ સર્જનથી તે નાટક યાદ રહે છે નવલરામનું 'સદ્ ગુજરાત' થડીક જ મત આપે તેવી કૃતિ છે-હાસ્યોત્પાદક અને સુવાચ્ય હોઈ જાનહ આપે તેડુ તો છે, પણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે તો સાગ્યે જ સ્વીકારાય બીજું 'વીરમતી' નાટક અસ્વાસ કરવા લાયક અને નાટ્યકૃતિ તરીકે સફળ થઈ શકાય-સજવાતા લાયક તો સાગ્યે જ કહેવાય, પણ વાંચવા લાયક નાટક તો અવશ્ય જાણી શકાય પાત્રનિરૂપણ, જ્ઞાનચર્ચા, સવાહ-કુશળતા અને સાવોનાં આલેખનમાં સારી સફળતા મેળવી છે, એ કે તે નાટકમાં ખાસ આકર્ષકતા કે મોહ પમાડે તેવી રસિકતા તો નથી

પછીના જમાનામા થયેલા વિદ્વાન સાક્ષરોએ પણ નાટકો સખ્યાં તો છે સાષાંતર તરફ જગત વધારે પ્રવૃત્તિ થઈ છે એ ખર છે તોપણ સ્વતઃ કૃતિ માટે પણ પ્રયાસો તો થયા છે જ મહિ-

લાલ નમ્રભાઈએ 'માલતી માધવ' અને 'ઉત્તરરામચરિત'નાં સાપાતર કયાં છે—'ઉત્તરરામચરિત' નો એક સુદર ધ્યુ છે, કે સ્વતંત્ર રૂતિ જેવું જ ને લાગી જાય 'કાન્તા' નાટક એ તેમની સ્વતંત્ર રૂતિ છે. ગુજરાતીમાં નાટકોનો લગભગ અત્યંત સાવ દોવાળી, ઘણાકાળ સુધી 'કાન્તા' સાગી પ્રથમ મેળવી રહ્યું હતું હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, (ખાલાશ કર ઉદાસરામ, દોલતરામ કૃપા ગામ અને બીજા સેજકોએ પણ નાટકો લખ્યા છે, પણ નિભાવી રાખવા જેટલી લાયકાતવાળાં કોઈ જ નીવડ્યાં નથી.

સંસ્કૃતભાષી ભાષાંતરણે ઘણાં નાટકો ગુજરાતીમાં લખાયાં છે. સવશ્વતિના બેનાં ભાષાંતર (મહિલાલ નમ્રભાઈએ કયાં છે) એ ઉપર કહેવાઈ ગયું ચક્રકના 'મુચ્છકટિક'નું સાપાતર (ખાલાશ કર ઉદાસરામચરિત) એ કયું છે તે સાપાતર સુવાચ્ય, રસસમૃદ્ધ અને સફળ છાપ પાડનારું દોવા છતાં, ખબરમાં ચાલુ ન દોવાને કારણે ભૂલાઈ જવાયું છે. કાલિદાસના, લાસનાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં તે લગભગ બધાંનાં અને બીજાં પણ કેટલાંકનાં ભાષાંતર ઘઈ જકષાં છે. સાપાતરમાં આરામ સારો થયે કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે મેળવી છે.

કાલિદાસના આરામ સારા નાટક 'શાકુતલ'નો ભાષાંતર કરવામાં પૂરી સફળતા કોઈને મળી નથી મળતો પણ થયા છે, પણ કાલિદાસત્વ નો કોઈ ઉતારી શક્ય નથી ચન્દ્રાચ અને શાવાય શ્રીલવાના મત્તમાં કાંઈક એવું (અનેરીલાલ ઉમિયાશ કર માલિક) અને સુપૂર્ણ એવું જળવ તરામ કલ્યાણગમ કાકોર કા મા ઉ-ભાવ અને કવિત્વને ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબિત કરવામાં મન મુખપ્રાણ અનેગી સાગી સફળતા મેળવી શક્યા છે એક મ અને એકલી સરળતા નેઈએ તો પહેલા જ ભાષાંતરકાર દલપતરાવ ખખખરમાં છે આ સેજકો ઉપગત પણ મનભાઈ ચતુર્ભાઈ પટેલ, ન્હાનાંલાલ કવિ નરેરેએ પણ 'શાકુતલ'ને ગુજરાતીમાં લખવા મેળવી લીધો છે, પણ છતાં 'શાકુતલ' હજી સુધી સફળ ભાષાંતર વિના જ રહ્યું છે.

‘મુદ્રારાક્ષસ,’ ‘સૂચકટિક,’ ‘વેણીસ હાર’ અને બીજાં પણ સારા-સારા સંસ્કૃત નાટકો ગુજરાતીમાં ભિતરી ચૂક્યા છે ઉપર સૂચ્યું છે તેમ સંસ્કૃતમાંથી સાપાંતર કરવામાં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો ફાળો સીધો મોટો છે તેમણે સાપાંતરોને એવું સુંદર ગુજરાતી સ્વરૂપ આપ્યું છે, કે ‘સાચુ સ્વપ્ન,’ ‘પરાક્રમની પ્રસાદી,’ ‘વિન્મવનની કન્થકા’ વગેરેના મૂળ લેખકનો આપણને સરસ પરિચય થાય છે, કૃતિ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે અને મૂળ લેખક અને સાપાતરકાર ને રસલહારુ આપે છે, તે માટે અત્યંત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે સાપાતરકારમાં પણ સર્જકશક્તિ હોવી જોઈએ, કવિત્વ હોવું જોઈએ, નૈસર્ગિક સાહિત્યગુણ હોવો જોઈએ, એ આપણને કેશવલાલ ધ્રુવનાં સાપાંતરોથી સમજવામાં આવે છે

સંસ્કૃત સાપામાં લખાવેલાં નાટકો ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં સ્વાભાવિક સરળતા હોવાથી, સંસ્કૃતમાંથી નાટકોનાં સાપાંતર સારા પ્રમાણમાં થયા છે અંગ્રેજી સાપાનો સગીન અભ્યાસ હોવા છતાં, અંગ્રેજી નાટકોમાંથી સારાં સાપાંતર હજી સુધી ઘડ શક્યાં નથી; અંગ્રેજીમાંથી જ ન થયાં હોય, એટલે પછી ફ્રેન્ચ, જર્મન કે બીજી યુરોપીય સાપામાંથી સીધાં સાપાંતરોની તો આશા જ કેમ રજાસ : એ કે તેમાં એક અપવાદ છે ‘હમરસાઈ પટેલે જમન સાપામાંથી ‘વિલ્હેમ’ નામના નાટકનું સીધું સાપાંતર કયું છે

દિ દુસ્મિનીનાં ઇતર સાપાઓમાંથી મરાઠી, બુજાળી અને હિંદીમાંથી સાપાંતરો થયાં છે બુજાળીમાંથી મેલાણીએ ‘કરેલાં શાહજહાં’ અને ‘પ્રતાપરાણી’ એ બે ખાસ નોંધવા લાયક છે સ્વતંત્ર કૃતિ જેવાં જ તે સુંદર અને આકર્ષક છે ‘શાહજહાં’ અને ‘પ્રતાપ-રાણી’ના બુજાળી લેખક દ્વિજેન્દ્રલાલ ગોયેનો બીજા નાટકોનાં પણ સાપાંતર થયાં છે અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં નાટકો પણ ગુજરાતીમાં ઉતારામાં છે ટાગોરનું ‘ચિત્રા’ નાટક મહાદેવ હરિસાઈએ (૧૮૯૨-૧૯૪૨) ‘ચિત્રાજહાં’ એ નામથી ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે ‘ચિત્રાજહાં’ મેલાણીનાં ‘પ્રતાપરાણી’ અને ‘શાહજહાં’-

ની પેઠે સફળ અને સુંદર સાહિત્યકૃતિ છે

સાપાંતરોમાં ઠોઈઠોઈ કૃતિ ઘણી જ સરસ હોવા છતાં ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની સ્થિતિ હજી સુધી તેા અસંતોષ આપનારી જ છે. સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઘણી થોડી છે. મહિલાસ નણસાઈની 'કાન્તા' પછી રમણસાઈનું 'રાઈનો પર્વત' અને ન્હાનાણાસનું 'જ્યાજ્યાત' એ બે કૃતિઓ હજી સુધીના આપણા નાટકસાહિત્યમાં આગમાં આરી છે, તેમાં પણ ખરા અને સર્વાંગસુંદર નાટક તરીકે તેા 'રાઈનો પર્વત' જ છે. 'જ્યાજ્યાત'માં તેજસ્વી કલ્પના, ઉત્તમ આદર્શ, આમર્થ્યકારક મનોનિબંધ, અપાયિ વ વાતાવરણ, સુંદર પાત્રો અને પ્રશ્નસંનીય કલાવિધાન દોવા છતાં, તેને આદર્શ નાટક તેા સાબે જ કહી શકાય નાટકચોથી ભરેલું દોવા છતાં, તેને નાટકના કરતાં વિસિષ્ટ પ્રકારનું કાવ્ય જ ગણવું ભેઈએ પ્રવેશ છે, નાટકને યોગ્ય પ્રસંગો છે, નાટકમાં દોવી ભેઈએ તેવી ક્રિયાઓ પણ છે; સાચા, પાત્રવિકાસ, સવાદો-એ બધાં સુંદર દોવા છતાં, તે બધામાં સાચા નાટકનું તત્વ જણાતું નથી ન્હાનાણાસે બીજા પણ નાટકો લખ્યાં છે 'વિશ્વગીતા,' 'અકળરસાદ,' 'તૂરજઠાં,' 'સુધમિત્રા' વગેરે-એ બધી સુંદર કૃતિઓ છે, સાહિત્યકૃતિ તરીકે ખુબીરવેશાળી છે; ઠોઈ ઠોઈની ઉત્તમતા સ્વમાન્ય ધઈ ચૂકી છે; છતાં નાટકસાહિત્યમાં તે કૃતિઓ વધારો કરે તેવી નથી

'રાઈનો પર્વત' એ નાટક તરીકે સર્વ રીતે અગ્રણ કૃતિ છે. ગુજરાતીમાં આગમાં આરી સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેા એ એકલું જ ગણાવી શકાય. બળવ તરાય કાઠોગૃત' જોગતી બુવાની આરો અખતરો દોવા છતાં, સર્વાંગસુંદર નાટક બની શક્યું નથી. બુનશીનાં નાટકો પણ આપણા નાટકસાહિત્યમાં વધારો કરનારાં નથી

નાટકલેખક તરીકે જે જે ગુણો ભેઈએ તે, આપવામાં કુદરત જ કૃપાવતી બની નથી નાટક લખવાને પ્રોત્સાહ ઘણા સંખડોને ઘાવે છે અને તેથી ગુજરાતીમાં નાટકો લખાયાં છે; એ કે સખ્યા-

પ્રમાણ બહુ મોટું તો ન કહેવાય નાટકો શૂતકાળમાં લખાયાં છે, હમણાં પણ લખાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ લખાશે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, શેક્સપિયર કે દિગ્વિજય રોય તો કુદરતની કૃપા થશે ત્યારે જ ગુજરાતમાં આવતરશે ત્યાં સુધી તો જેવા લેખકો મળે એવાને વધાવી લેવા એ જ આપણું કર્તવ્ય

એવા વધાવવા લાયક પ્રયત્નો પણ થયા છે—માય છે, એટલી સંતોષની વાત છે ચંદ્રવદન મહેતા (જાગજાડી) એ સારી કૃતિ તરીકે સ્વીકારાય એવું નાટક છે ચંદ્રવદન મહેતા એ (જન્મ ૬ સ ૧૯૦૧) ખીજા નાટકો પણ લખ્યા છે અને ઇતર લેખકો પણ નાટકો લખી રહ્યા છે કેટલાક એકાંકી નાટકો પણ લખ્યા છે—એકાંકી નાટકો તો નાટક કરતાં સંવાદરૂપ નવાલેખો એ હોય તેવાં લાગે છે નાટક—તત્ત્વનું રહસ્ય સમજાવનારી ચર્ચા ઉપસ્થિત કળા, નાટકોનાં આવશ્યક અંગ અને અસર વિષે નિર્ણય કરનારા લેખોની ગુજરાતીમાં ખાસ જરૂર છે આવા સાહિત્યના ઉત્પાદન માટે થતી પ્રવૃત્તિ જલદી જ થવી જોઈએ, એ પ્રારંભિકાના વાચકોએ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે

પ્રકરણ ૧૦ વ્યાપક સાહિત્ય

સાહિત્યકૃતિઓમાં સત્ત્વભેદને ક્ષીણે સિત્ત સિત્ત મેણી પડી જાય છે કેટલીક કૃતિઓ સત્ત્વની ઉચ્ચતાને ક્ષીણે ધવલગિરિ જેવી બની રહે છે ત્યાં મુધી પહોંચનારા પ્રવાસી બધું વિરલ દેખે છે જીવધનરામનું 'સાક્ષરજીવન' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંનાં કેટલાંક પ્રકરણો, મહિલાશ્રમ નવલકથા, 'સિદ્ધાંતસાર', જ્ઞાનદશકર મુવતુ 'આપણો ધર્મ' ન્હાનાણાશ્રમ, 'વિશ્વમીતા', તેમ જ 'સત્યાગ્રહની મહાદા', 'કાદમ્બરી' વગેરે ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્વની પૂર્ણ પામે છે પરંતુ તેને સમજી, તેમાંના સાહિત્યનાં ફનો આસ્વાદ સેનાર વજા થોડા નીકળે છે કેટલુંક સાહિત્ય, વળી, ધવલગિરિ જેવું એકલું અદલું નથી રહેતું; છતાં મુજોત્રી, જન્મોત્તરી, બદ્ધીકેદાર, કાલક્રીડા, મહાબળેશ્વર કે ઉતાકામડ જેવાં વિરલ સ્થાનોનાં જેવું વિરલ પ્રવાસીઓથી જ સેવાય છે 'સરસ્વતીચંદ્ર', ન્હાનાણાશ્રમી કેટલીક કૃતિઓ, બળવતરામ કાઠેરનું 'સલુકાર', અખાની 'અમેમીતા' અને વેદાંતવિષયક લખાણો વગેરે જેવું સાહિત્ય, પાશ્વિક સાંવેથી પર લઈ જઈ, દિવ્યદર્શન કરાવનારું અને હોયો જ્ઞાનદ આપનારું હોઈ, બધા વખાણે છે પણ પ્રમાણમાં થોડા વચ્ચે છે મુનશી તથા રમણકાશની નવલકથાઓ, પ્રમટેશ્વરીની નવલિકાઓ, લખરદાર, જોટાદકર, નગસિ હરાવ વગેરેનાં કાવ્યો અને વ્યક્તિ-પત્રિકાના ખાસ સોળ અનુસાર નિખંધિકાઓ, સાહિત્યચર્ચાના સેઓ, અવલોકનો વગેરે સાહિત્યના વાંચનારા પ્રુકળ દેખે છે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવું સિદ્ધ સાહિત્ય અને નવલિકા, નવલકથા કાંઈ, સાહિત્યચર્ચા વગેરે જેવું મુદ્દ સાહિત્ય સમાજના સુશિક્ષિત અમુદાયમાં સારો મચાવ પામે છે

પરંતુ આવા સાહિત્ય ઉપરાંત બીજી એક કેટલુંક સાહિત્ય પણ હોય છે, કે જે સમાજના જીવન-નીચા, શિક્ષિત-અશિક્ષિત સમુદાયમાં પ્રચાર પામે છે, આખા દેશમાં લોકધનની પેઠે સર્વત્ર ફેલાય છે. નરસિંહ-મીરાંના કાવ્યો, પ્રેમાનંદના 'દશમસ્કંધ', 'મામેલ', 'નળાખ્યાન' વગેરે લોકપ્રિય આખ્યાનો, અખાના છંપા, દયારામની, મરખીઓ, શ્રીમદ્વાસના પદો, ધીરા-બોબની કાફી અને ચાળખા, હલપતરામનાં કેટલાંક કાવ્યો, નવલરામની મરખાવળી વગેરે સાહિત્ય ગામડાંમાં અલગવર્ગમાં પણ વ્યાપી રહેલું માલુમ પડે છે. છતાં જો સાહિત્ય 'શૈરિયાં સાહિત્ય'થી તો અવશ્ય જુદા પ્રકારનું છે. 'મલ્લિકાન્ત/કાવ્યમાળા' માંનાં કાવ્યો કે નાટક-સિનેમા-માંનાં ગીતો, જે પ્રતિનું શૈરિયું સાહિત્ય છે, તેના કરતાં સજન, કીર્તન, આખ્યાન, પ્રસાદિયાં કે મરખી-ચાળખાનું સાહિત્ય અવશ્ય જીવી પ્રતિનું છે. આપું સાહિત્ય સમાજના બધા ઘરોમાં મરખી રીતે વ્યાપક બને છે; સાહિત્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા માથવી રાખી, લોકોને પ્રેરણા, સંબુદ્ધિ અને સન્માર્ગ બતાવવામાં બહુ ઉપયોગી બને છે. સકળ જનસમુદાયમાં વ્યાપવાની શક્તિ હોવાથી, આવા સાહિત્યને વ્યાપક સાહિત્ય તરીકે અહીં જોળખાવવામાં આવ્યું છે.

આપું વ્યાપક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જુના કવિઓ-માંથી કેટલાંકોમાં ખાસ જોવા પ્રકારની હતી. નવા લેખકોમાંથી નવલરામ અને હલપતરામના લખાણોમાં વ્યાપક બનવાની યોગ્યતા જુદી છે. સંસ્કૃત-અંગ્રેજીના અભ્યાસમાં વધારે પ્રગતિ થતાં વિદ્વાનો અને સાહિત્યસર્જકોનાં દષ્ટિબિંદુ નિરનિરાળી વિકૃતિને વશ થવા લાગ્યાં. સાહિત્યને અભ્યાસ સમાજની જીવી ટોટિના જ માધ્યમમાં લખાયેલાં લાગ્યાં. સાહિત્યસર્જકો પણ જુદા અને કલ્પનાના જીવ પ્રદેશોમાં વિહાર કરવાના શોખીન થતાં જ્યાં પરિણામ એવું આવ્યું, કે સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને ઉચ્ચ સાહિત્યના સર્જકો વિશાળ જનસમાજથી અલગ પડવા લાગ્યાં. કોમીન્દ્રરાવ દિવેદિયા જેવાનાં લખાણો, વચ્ચેના મોટા ગાળાને પૂરવા, પુલ જેવાં

ખની ખમેને એકળીજથી જોડેલા રાખવા પ્રયત્ન કરતાં હતા. 'સુંદરી-સુખોધે' ઘણા વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા અને પછી ઇન્દુલાલ યાચિંદના 'માસિક 'નવજીવન' તે પ્રયત્નો ફરી ઉપાડ્યા હતા.

આ પ્રયત્નો માસિકો અને સાપ્તાહિકો દ્વારા ઠીકઠીક ચાલુ રહ્યા છે આ કામમાં 'ગુજરાતી સાપ્તાહિક'ને ફાળો યથો જ મોટો હતો. સાખ્યના ચક્રની અસરને પરિણામે 'ગુજરાતી'માં ઠાંઈક મહત્તા આવી, ત્યાં તો મહાત્માજીએ 'નવજીવન' કામમાં લીધું ઇન્દુલાલ યાચિંદને 'નવજીવન' માસિક હતું, તેને સાપ્તાહિક બનાવ્યું અને મહાત્માજીએ તેનું ત્રણ સ્વીકાર્યું, ત્યારથી વ્યાપક સાહિત્યનો નવો પ્રવાહ ચાલુ થયો મહાત્માજીના 'હિંદ સ્વરાજ્ય', 'હિંદુ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', 'આરોગ્ય વિશે વિચારો' અને 'આત્મકથા' - એ બધા પુસ્તકો વ્યાપક સાહિત્યના આરામના છે 'નવજીવન' અને પછીથી 'હરિજનજાગૃ' માના સ્વતંત્ર ગુજરાતી સેજો, સામાની નિર્મળતા, વિચારોનો વેદ, દક્ષીણેની સચોટતા, સાવની નિખાલસતા અને લાજણીના જોસરાથી સત્પ્રવાહના જે પૂર દેલાવી રહે છે, તે પૂર દેશમાં પ્રજેજલે ફરી વળ્યાં છે તે લખાણો એટલાં બધાં સૌકશિય થઈ પડ્યાં છે, કે શહેરોમાં અને ગ્રામવાસીઓમાં, વિદ્વાનોમાં અને અર્ધશિક્ષિત-અધર્પશિક્ષિત જનતામાં અને સિદ્ધસિદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવતા વર્ગમાં પણ એકસરખા ઉત્સાહથી વચાવ છે માંથીજની સર્વાંગુળ વિચારસરણિ અને વિચારોને વ્યક્ત કરવાની અદ્ભુત સરળતાભરી સંસ્કારક્રમતા, તેમના સેજોમાં એવું અજબ અનિવચનીય આકર્ષણ મૂકે છે, કે જે સેજો વારંવાર વાંચ્યા કરવાનું મન થમા કરે છે વિચાર-વિરોધ દોષ તોપણ સેજનરીક્ષીમાં એવી માંડની છે, સાધા અને વિચારમાં એવો જીતી જતનો નિમળ પ્રચાદ છે, કે તેમનું લખાણ ઉપાસા સાહિત્યની કૃતિની પેઠે વાંચ્યા કરવાનું ગમ્યા કરે છે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં જે ૭ આકર્ષક ગુણો દોષ છે, તે બધા માંથીજનાં લખાણમાં અવધારી જેવા માધ્યમ પડે છે તદ્દનનો સાવ એવો

એરથી પ્રકટ થાય છે, કે વાચક મુગ્ધ બની, તન્મય અને તદ્વશ થઈ બસ છે વર્ણનોમાં એવી સ્વાભાવિક ચિત્રમયતા આવી બસ છે, કે બધું કોઈ કળાકુશળ ચિત્રકારની પીછીની જ રેખાઓ ન હોય, એવું લાગી આવે છે કોઈ કોઈ વાર લેખમાં કલ્પના અને કવિત્વની એવી સુંદર છાંટ આવી બસ છે, કે સારામાં સારા કવિની કવિતા પછુ તે લેખ બધું વધારે ઉચ્ચ, વધારે ઉન્નત, વધારે પ્રાસાદિક અને વધારે આનંદ આપનાર બની બસ છે ગાંધીજીનું લખાણ સ્વતંત્ર પુસ્તકના રૂપમાં થોડું જ છે; પરંતુ તેમના લેખોમાંથી ઘટતી યોજના કરી સમગ્ર હો તૈયાર કરવામાં આ મા છે 'નવજીવન'ના લેખો પછુ ફરી છપાયા છે ગાંધીજીએ જ્યારેજ્યારે લખ્યું છે, ત્યારેત્યારે હૃદયના ઊંડાઈ જતા મનોભાવને વ્યક્ત કરવા, પોતાના વિચારો જગત આગળ સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ ભાષામાં સમ્મથ કરવા તથા અંતરના મથનને યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં જતાવવા માટે જ લખ્યું છે તેમના પવિત્ર હૃદય અને નિમજ મનોભાવને ક્ષીણે તેમના લખાણમાં એવી તો આકર્ષકતા પ્રવિષ્ટ થઈ છે છે, કે વાચકને તે વાર વાર વાંચ્યા કરવાનું મન થયા જ કરે છે તેમનું લખાણ સસ્કારભયુ અને સત્વભયુ હોય છે; કોઈ કોઈ વાર તો તે શિષ્ટતાની એવી જાંચી કાઢીતું બને છે, કે સામાન્ય વાચક તેમાંથી કદાચ થોડું જ સમજી શકે; છતાં ગાંધીજીનાં લખાણમાં જે માર્ગદર્શકતા, જે ઉત્સાહ-પ્રેરણા, જે ઉન્નતિ-વિચારણા હોય છે, તે સામાન્ય વાચકને મોહક અને આકર્ષક લાગે છે અને તેથી તેમનું લખાણ સર્વ વાચકોને પ્રિય લાગે છે તેમાં એવી તો અજબ મોહની છે, કે તે સર્વને પ્રિય થવા ઉપરાંત પછુ તે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ સાહિત્યમાં ગણના પામે છે

ગાંધીજીનું લખાણ બુદ્ધિને અને લાગણીને બંનેને અસર કરે છે, જ્યારે કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું લખાણ ચિત્તનઅસર હોઈ બુદ્ધિને જ નહિ અસર કરે છે 'કુળવંશીના પાયા,' 'ગીતામથન,' 'સત્યમથન' વગેરે તેમનાં પુસ્તકો ચિત્તન અને સત્યાન્વેષણ માટે

મથામણ કરતી ખુદ્દિનો પરિપક્વ શાસ છે 'સહજનન્દ' ચરિતાત્મક છે, છતાં ખુદ્દિને વિચારયો ચડાવે તેવું તેમાં થયું છે હિસારસાક્ષનાં લખાણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જૂળ અધ્યયન યોગ્ય છે, પરંતુ ગાંધીજીનાં લખાણ જે પ્રમાણમાં વ્યાપક કહેવાય, તે પ્રમાણમાં હિસાર સાક્ષના લખાણ વ્યાપક કહી શકાય તેવાં નથી. તેમાં પદ્યનાદ નથી, વાર્તા કે નવલિકા જેવું એકમાર્ગીપણું નથી, વર્ણન કે કથના સીદર્શ નથી, તેમાં ખુદ્દિને કસનાર અને સમજસાક્ષિને વિકસાવનાર થયું છે ઉચ્ચ અને સુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે તે તે અવશ્ય સ્વીકાર પામે છે.

ગાંધીજીએ પોતાના તરફ અનેક વ્યક્તિઓને આકર્ષ્યા છે વ્યક્તિઓમાંથી કેટલાંકે તે સાચાં બેમૂલ્યાં રત્ન રેશને સાંપળ્યાં છે આ રત્નસહારમાંથી આપણને ત્રણ-ચાર લેખકો મળ્યા છે હિસાર સાક્ષ જેમ ખુદ્દિને કસનારા છે, તેમ કાકા કાસેલકર/ (જન્મ ૧૮૮૬) ખુદ્દિ, હૃદય અને સંસ્કારને કસનારા અને વિકસાવનારા છે/તેમનું વૈચર્ય અત્યંત વિશાળ છે અને પોતાના જ્ઞાનસહારમાંથી જુદી જુદી જાતની માહિતી એવા સુદર સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે, કે તેમનાં સંઘર્ષો લખાણ જૂળ રસપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક વાંચાય છે તેવું તથા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના તથા જેવું સંસ્કારમનુર અને ઉચ્ચ કૌટુંબી હોવા છતાં, તે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના તથા કરતાં વધારે સરળ અને વધારે સહેલું છે નવલરામના સીધા અને પ્રવાહી ગદ્યના કરતાં વધારે અલક્ષ્ય અને વધારે મનોમગ્ન છે કાસેલકરનું તથા મીક્ર અને મનમગ્ન, સાદાં ટૂંકાં વાક્યો છતાં એકધારા મનમગ્નતા પ્રવાહવાળું, રોચક અને પ્રસાદપૂર્ણ છે ગુજરાતી ગદ્યવાંચકોના હ્રમ એકવચા બેસીએ, તે ગાંધીજી અને જોવાર્ધનરામ પછી કાસેલકરને જ મૂકવાનું મન થાય ઉપર એકબાર સૂચન કર્યું છે તેમ હિસારસાક્ષમાં તત્ત્વચિંતનને સીધે વિચારસાર અને ગંભીર પર્યેષણા જાણે છે, એટલે તેમનાં લખાણ વ્યાપક બની શકતાં નથી કાસેલકરનાં લખાણમાં વિચારસાર પુષ્કળ હોવા છતાં તે

એવો તો હજવો, આછો આછો, ઉત્તેજક અને ઉત્કર્ષક છે, કે તેનો બાજ લાગતો નથી, ઊલટું, નવીનવી માહિતી, હિલની કામળ લાગણીઓને બજૂતિ અને માનવપ્રકૃતિના સંદેશોને ઉન્નતિ આપનારો હોઈ કાલેલકરના ગદ્યનું ગૌરવ આનંદ અને પ્રસન્નતા આપનારું બની રહે છે.

‘કાલેલકરના લેખો’ના બન્ને ભાગ, ‘લોકમાતા’, ‘સ્મરણયાત્રા’, ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘ઓતરાતી હીવાલો’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનસારતી’, ‘જીવનસંસ્કૃતિ’ વગેરે માહિતીપૂર્ણ, પ્રસાદપૂર્ણ અને સંસ્કારપૂર્ણ સાહિત્ય એવું તો આનંદ અને રસ આપનારું છે, કે તે સાહિત્ય કાલેલકરને સાહિત્યસર્જકોમાં માનવંત સ્થાન અપાવનારું બને છે.

ગાંધીજીની અસરથી પ્રવૃત્તિમાન થયેલા અને ગાંધીજીના વિચાર રમથી રચાયેલા લેખકોમાં મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈની પણ ગણના કરવાની છે. મહાદેવભાઈની સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિઓ યોડીજ છે- ‘ચિત્રાંજલિ’ નાટક તથા ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’-બન્ને ભાષાંતર હોવા છતાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ ગણવાલાયક છે. ‘જવાહરલાલની જ્ઞાતમકથા’નું ભાષાંતર પણ વર્ણુજ સુંદર છે. આટલી કૃતિઓ પણ મહાદેવભાઈને સાહિત્યમાં અમરતા આપે તેવી છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજીના અંગ્રેજી લેખોનું ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતી લેખોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં મહાદેવભાઈએ જિંદી કાટિનો વિનય મેળવ્યો છે. પોતાપણના સર્વદેશીય અને સંપૂર્ણ વિશેષ કરી, એક મહાન સતની સાથે એકતાનો યોગ સાધી, મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીની અને ગુજરાતની જે સેવા કરી છે, તે ખરેખર અનોદ અને અલુપ્તજ છે.

ગાંધીજીએ ગુજરાતના જીવનમાં અજબ બતનો વિદ્યુતચમકાવ ગળકાવે છે. ‘નવજીવન’થી અને ગાંધીજીના આશ્રમજીવનથી પણ જીવાને અને કલ્પતની પ્રેરણાઓ મળી છે અને તેથી તેમની

આસપાસ કેટલાક કાયકરો તૈયાર થયા છે નૃસિંહમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ, વાપજી ઝાવિ હજી દેશાઈ, નરહરિ પરીખ, અને છત્રનલાલ બેરી જેવા કાર્યકરોને ગાંધીજીના પ્રભાવથી જુલુ સારી અસર થઈ છે તેવી જ અસર 'સીરાખૂ'ના સચાલકો પર પણ થઈ છે મેઘાણીના જીવનવિકાસમાં પ્રેરણા અને પ્રાણ પૂરનાર ગાંધીજી જી ગાંધીજીના જીવનને સમજનાર અને પૂજનાર તેમના જેવા ગાંધીભક્તે 'યુગવદના'થી, અને વ્યાપક સાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવી અનેક નવલકથા-નવસિંકાથી, ઝણુમુઝા થવા સારા પ્રયત્ન કર્યા છે ગાંધીજી અને કાલેલકરના લેખો જેટલા પ્રેરક કે મદિતી પૂણું નહિ હોવા છતાં મેઘાણીની સ્વણી કૃતિઓ રાચક જ નહિ, પણ સારી પેઠા ઉત્તેજક નીવડી છે પ્રભુદત્ત શક્તિની ઉચ્ચતા અને સૂક્ષ્મતા લેખકોમાં યુગસમૃદ્ધિ વરસાવનારી બને છે જેના પર પ્રભુ વધારે કૃપાવાન થાય છે, તે વધારે જોતી કૃતિઓ સરજી શકે છે ગાંધીજીની ડાઠિએ કાલેલકર ન પડેએ કે કાલેલકરની ડાઠિથી મેઘાણીની ડાઠિ જુદા પ્રકારની અને જુદી પાવરીની હોય, એ મારે કુદરતી કેમ જ જવાબદાર ગણાય મેઘાણીએ ઘોડાંક કા પો, અને નવલકથા-નવસિંકાના સજનથી જુજરાતને જે સાહિત્ય આપ્યું છે, તે વ્યાપક સાહિત્યમાં ગણના પામે તેવું છે, એટલું જ નહિ પણ વિશાળ જનસમાજમાં વધારે પ્રસાર અને વધારે લાભો વખત ટકી રહે તેવું છે

ગાંધીજીના જીવનની અને તેમણે દિલ્લેરમાં પ્રસારણ પાતા વરણની જુજરાતમાં કેટલી બધી અસર થઈ હતી, તે બતાવનાર સાહિત્ય પણ ઠીકઠીક સરજાયું છે ગાંધીજીની જુદી, તેમજ ઉચ્ચ શ્યેય અને તેમની પવિત્ર વિચારસરણિને સાહિત્યમાં અમરતા આપનાર તો હજી ડોઈ નીકળ્યા નથી, તોપણ ગ્રામજીવનમાં, યુવકવૃદ્ધમાં અને જુજરાતી સમાજમાં થયેલી અસરકારક દાંઈક વળુન 'સોપાને' આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે 'અતરની વાતો,' 'અજબની,' 'અજતા રહેએ' 'પ્રાચીનતા વગેરે પુસ્તકો ગાંધીવાતાવરણને યોગે

ઉત્પન્ન થયેલી મનોદશા આંશેળી, સમાજનું સા- ચિત્ર રજૂ કરે છે. બળસર હ મહેતાનું 'મારૂં જામડું' એ દરેક ગુજરાતીએ અને ખાસ કરી જુવાન વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય વાંચવું જોઈએ. વ્યાપક સાહિત્યના સડારમાં આવાં પુસ્તકો ખૂબ વધવાં જોઈએ, ત્યારે જ વ્યાપક સાહિત્ય હેશભરે પર ખરેખરા લાભ અને ઉપકાર કરી શકશે.

ગાંધીજીની વિચારસરણિથી કેટલીક વિગતોમાં જુદું પડે, તેવું સમાજવાદી સાહિત્ય પણ હળવેહળવે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. સાહિત્યશુષ્ક કે સાહિત્યઝીરવ ન હોવા છતાં વિચારપ્રકાર અધ્યયન યોગ્ય છે, જેમ તેા સ્વીકારવું જ જોઈએ. ચંદ્રસાઈ ભટ્ટ અને વનવત ઓગા આ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ચંદ્રસાઈ ભટ્ટનું 'માટીના જાયા' તથા વનવત ઓગાનું 'વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ' એ બે ધ્યાન જોડે તેવાં પુસ્તકો છે.

પ્રકરણ ૧૧ વર્તમાન સ્થિતિ

મિત્તેરથી વધારે ઉમરવાળા લેખકોમાંથી માત્ર ગાંધીજી જ
 હજી પ્રવૃત્તિનું એમ અને પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચ કોટિ જળવી રહ્યા છે.
 જિ બા કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં કેટલાક સમય થયાં
 નહીં સર્જન પ્રકાશમાં આવેલું જણવામાં આવ્યું નથી જી
 બળવતરાજ ઠાકોર યો. યો. પણ સંગીત અને સામર્થ્યવત્ત
 સાહિત્ય હજી સમર્થ છે ખરા, પણ હવે લેખના પણ જળતાં
 પાણી જ મળી શકાય સાઠથી સિતેર સુધીની ઉમરવાળા રામ-
 મોહનરામ, લલિત, બળરદાર વગેરેમાંથી બળરદારે સિવાય બીજાની
 પ્રવૃત્તિમાં મહત્તા આવી ગઈ છે. મેવાણી, અણવત આચાર્ય,
 જિનવિજયજી રામનારાયણ પાઠક વગેરે સાહિત્યસર્જનમાં હજી
 મણી વર્ષો કામ કરી શકે એમ છે, અને મુનશી, પૂમકેતુ વગેરે
 રમણલાલ પણ નવીન સર્જનમાં પૂરેપૂરા કિયારીશ જ રહેશે એમ
 આશા રાખીએ, તેપણ ૧૯૪૮માં આ સર્વની પ્રવૃત્તિની પરાકોટિ
 તે આવી ગઈ છે, એમ કહેવામાં નિરાશા કે નિરુત્સાહવાદનું
 શરણ લેવાય છે એમ માનવાનું કારણ નથી. કેશવ હ લેક
 ચંદ્રવદન મહેતા, પૂજાલાલ, હરિહર લલિત, ત્રિભુવન ચીરીશ કર બાસ
 લીલાવતી મુનશી, હંસા મહેતા, જયમન પાઠકજી, જ્યોત્સ્ના શુક્લ
 વગેરે હજી તે ચાલીસથી પચાસની મર્યાદામાં હોવા છતાં તેઓ
 પણ હવે નવીન સર્જનની જલ્દી આશા આપતાં નથી, એટલે આ
 બધા સાહિત્યસેવકોની સેવાપૂજાથી પ્રાપ્ત થયેલી અને થતી હોવા
 છતાં, તે સેવકોના કળતાં, હવે નવલોકિયા જુવાનવય પાસેથી
 વર્તમાન સ્થિતિ વધારે આશા રાખી રહી છે તે આશા સ્ફુર્ત
 થશે જ એવાં 'ચિહ્નો' પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ ગયાં છે. કરસનદાસ
 માણિક એવાં 'આલખિત'ની સાવધાની આપતાઆપતા 'પેશ પા-
 વન'નો નવો અવતાર લેવા લેવાર થઈ ગયા અને લોકસાહિત્યમાં
 નવીન રસ ઉમેરવા લાગ્યા એ પણ જમાનો કેવી રીતે પસંદાતો

અથ છે એ જતાવી આપે છે કાવ્યક્ષેત્રમાં હમણા નવીન રંગ સુઢર રીતે પુરાતા જાય છે 'સુંદરમ', ઉમાશ કર જોશી, જેટાઈ, 'સ્નેહ-રશ્મિ' અને મનસુખલાલ ઝવેરીના અધ્યે તે સાહિત્યદેવના ચરણમાં અપાઈ ચૂક્યા છે સુંદરમની 'કાયા સગતની કડવી વાણી'એ કડવાશમાંથી પણ મધુર આકર્ષણ કરનાર સત્ત્વ દાખલ છે તેમની 'કાવ્યમજલા'માંનાં કેટલાંક કા થોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવનવા ચિત્રો અને તોફાની તરંગો રજૂ કરેલ છે; 'વસુધા'માં એ કે જહુ નવીન પ્રગતિ થઈ ચકી નથી, તોપણ 'કર્ણ'ના જેવાં સર્વાંગસુઢર કાવ્યોથી સુંદરમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ રહ્યાં છે ઉમાશ કર જોશીના નાનાસરખા કા ય 'વિશ્વ-શાંતિ'થી સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ મૂળ આશા રાખી રહ્યા હતા તાથીજની પ્રવૃત્તિ આખા દેશનાં દિલને હચમચાવી ઠાલઠાલ કરનારી હોવા છતાં, કવિતાસર્જનમાં તે પ્રવૃત્તિએ જીવાન હૃદયોને ઝાઝી અસર કરી હોય એમ લાગતું નથી પ્રભાતફેરી શરૂ થઈ ત્યારે સખ્યાજી ગીતો લખાયા હતાં અને ત્રિભુવન વ્યાસનાં 'નહિ નમશે' કે 'રતનખા' કે મેઘાણીનાં 'છેલ્લો કટારો' કે 'છેલ્લી માથેના' કે 'કાંઈને લાડકવાણો'ના જેવાં પાંચ-પઢર કા થો ઉપરાંત સાહિત્યને કાવ્યની ભેટ મળી હોય, તો ઉમાશ કરનું નાતુ સરખું 'વિશ્વશાંતિ' કાવ્ય જ ત્યાર પછી તો ઉમાશ કર પણ જુદે રંગે રંગાયા અને મૂળ રંગની કાંઈ આછી ઘેરી અસર કાવ્યમ રહેલી હોવા છતાં, તેમની સાહિત્યસર્જનની દષ્ટિ વિવિધમાર્ગી થઈ ગઈ સુંદરમને પણ નવલિકાના મોઢે આકર્ષ્યાં છે અને ઉમાશ કર પણ નવલિકા અને નાટિકા જ નહિ, પણ નવલકથા પણ લખવા પ્રેરાયા છે સાહિત્યસર્જકમાં અતલ છોડાણુ માટે જે ઝખના રહેવી બેઈએ, કવિ અને અદ્યામાં રાગ અને ફલાકાલા માટે જે અન ય લગની હોવી બેઈએ, સામાન્ય જનતાથી ન્યારી અતના જીવન અને સિત્તાની જે અસિધિલ તમજા હોવી બેઈએ, એવી અત્યાગ્ર સુધીમાં કાંઈ હૃદયમાં ઉદિત થયેલી દેખાતી નથી, એ જરા નિરાશા

ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ નવલોદ્ધિયા સાહિત્યસેવકો અનવરત મમ લઈ પોતાની સાવનાને સંતોષવા જળ આગ્રહથી કામ કરી રહ્યા છે, એ એક શુભ ચિહ્ન છે. 'વિગ્રહાતિ' પછી ઉમાશ કરને 'મંત્રોત્તરી' કા મસગ્રહ મગટ થયા તે સગ્રહે જળ આશાજનક વાતાવરણ ઊભું થયું. પછીના સગ્રહ—'નિરીધિ' તે આશાઓને ટકાવી ગાંધી હૃદયની તીવ્રતા અને અભ્યાસની આગ્રહસરી વૃત્તિને સુમેળ દેવાથી ઉમાશ કર નવલોદ્ધિયા સાહિત્યસંજ કામાં અગ્રગણ્ય ગણાવા લાગ્યા છે જ.

સુંદર છ બેટાઈ 'જ્યોતિરેખા' થી અને પછીના સગ્રહ 'ઈન્દ્રધનુ' થી સાહિત્યસેવામાં સુવાસિત અર્થો આપી, સુંદર તથા ઉમાશ કર બેશીથી કેટલેક અર્થે સિત્ત પ્રતિની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. 'જ્યોતિરેખા'માં સ્વચ્છન્દ્યમ મહાસારતનો જ પ્રસંગ રજૂ કરે છે, છતાં તે કાવ્યમાં ગાંધીજીએ ઉત્પન્ન કરેલ વાતાવરણની સ્પષ્ટ અસરો બેઈ શકાય છે. જરાક સૂક્ષ્મ સમવલોકનની દૃષ્ટિથી નિહાળીએ, તો 'જ્યોતિરેખા'નાં બધાં જ કાવ્યોમાં ગાંધીજીની વિચારસરણિની આછીઆછી છાંટ રેખી શકાશે. 'ઈન્દ્રધનુ'માં વ્યક્તિ અને સમાજના પરસ્પર વ્યવહારમાં ગાંધીજીના વિચારોનું કાંઈક વલણ હાજર થયેલું માલુમ પડે છે, છતાં એક દરે તે બેટાઈની કાવ્યસૃષ્ટિ જૂની પ્રણાલિકા અને જૂના પ્રવાદોમાં જ રમતી, વિહાર કરતી, આનંદ માનતી અને આનંદ માણતી માલુમ પડે છે. પ્રકૃતિનાં કાવ્યો અને મધુરાં ગીતો એક તરફથી નરસિંહગવની અને બીજી તરફથી ન્હાનાલાલની કાવ્યશૈલી સ્મૃતિ તાજ કરે છે. બેટાઈની ભાષા અને 'ઈન્દ્રધનુ' તથા 'જ્યોતિરેખા'માંના વિષયો પણ જૂનવાણીનો જ પ્રકાર—વર્ણી રીતે સુખરસો દેવા છતાં જૂનવાણી પદ્ધતિનો જ પ્રકાર—છે, એમ કહી આપે છે. જૂનવાણી પદ્ધતિ દોષા છતાં, છદ્દ, અલંકાર અને ભાષાની ગુણ મધુરતા બેટાઈનાં કાવ્યોને સુંદર વિશિષ્ટતા અર્પે છે—જૂની અને નવી વિચારસરણિ અને ભાષાવિદ્યનું સુખમ સમિશ્રણ દોવાથી નેમનાં કાવ્યો અને ગીતો પ્રિય થઈ પડવાનો પુરેપુરો સંભવ છે.)

સસ્કૃતપ્રચુર સાપાથી અને વિચારોને ગંભીર વાણી સારે
મમ ખનાવનારા 'કૃષ્ણદોહ'ના સમૃદ્ધી કાવ્યસર્જકોમાં કોણ સ્થાન
મેળવી ચૂકેલા મનસુખલાલ ઝવેરી 'આરાધના'ના સમૃદ્ધી મપૂરુ
વ્યક્તિત્વની છોપ પાડી શક્યા છે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના પરસ્પર
સંબંધ વને કાવ્યમય સ્વરૂપ આપી, સમાજવાદના નવા વિચારોને
રોચક રૂપે રજૂ કરવાની સારી કુશળતા હાજવી છે સુદરમ ઉમા
શુકર ભેરી અને મેઘાણીએ હસિત વર્ગ માટે, કૃષ્ણ જનતા માટે,
સંસારમાં પ્રસરી રહેલા અન્યાય અને હાલ માટે સારી પેઠે લખ્યું
છે-મનસુખલાલે પણ એવા વિષયોને કાવ્યમય ખનાવ્યા છે; પરંતુ
મનસુખલાલની-પ્રવૃત્તિ સારી પેઠે જુદીપડતી છે; વ્યક્તિએ સમષ્ટિ
માટે જ જીવવું ભેદ છે અને સમષ્ટિમાંની વ્યક્તિઓએ વ્યક્તિત્વ
બૂદ્ધી સમષ્ટિમાં જ પોતાનો વિદ્યોપ કરી દેવો ભેદ છે, એ
જાતના વિચારોને કાવ્યસર્જનના પ્રેરક હેતુ ખનાવવાની શક્તિ
તો કદાચ મનસુખલાલે જ કરી એમ કહી શકાયે મનસુખ-
લાલની કાવ્યસૃષ્ટિ બીજા જુવાન કવિઓની સૃષ્ટિની સરખામણીમાં
કાંઈ વધારે અલ્પ કહી શકાય તેવું નથી; છતાં તેમનું કવિત્વ કેવા
પ્રવાહમાં સ્થિર થયે, એ હજી ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી
સુદરમ અને ઉમાશુકર ભેરીની પેઠે મનસુખલાલ સદસાએ વિવિધ
પ્રવૃત્તિઓ તરફ આકર્ષાયા નથી 'શાકુતલ'નું તેમનું સાપાતર એ
બીજા સાપાતરોથી જુદું પડી આવે એવું દોષ, તે માટે સારો
જથ્થો પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, પણ એ તો કાવ્યસૃષ્ટિના જ પ્રકાર
જણાવે સાહિત્ય-કૃતિઓનાં અને સાહિત્ય-સર્જકોનાં અવલોકન
સેવાં શરૂ કરી માર્ગ-વિચલન કર્યું છે; આ જાતની તેમની પ્રવૃત્તિ
આશાજનક અને સત્વદર્શક હતી; છતાં તે પ્રવૃત્તિ બહુ ચાલુ
રહેલી નથી આ ચારે કવિ સેખડો પર ગુજરાત ખૂબ આશા
રાખી રહ્યું છે, એટલું જ કથન વર્તમાન માટે પૂરતું છે

આ ચાર ઉપરાંત પણ બીજા ઘણા જુવાન સેખડો પોત
પોતાના અર્ધ સાહિત્યદેવને અર્પી રહ્યા છે ગુજરાત અવગમ

આશા રાખે છે, કે તેવાઓમાંથી સવિધ્યના ઉત્તમ કવિઓ અને સંગીત સાહિત્યમાંથી પ્રગટ થશે જ પ્રારંભિકામાં નામાવલિ આપવાથી કંઈ ખાસ હેતુ સરે નહિ; સાહિત્ય-વાચનનો અને અભ્યાસનો શોખ રાજનારાણે આ ઉપરાંત પણ સ્નેહરશ્મિ, કાલુકિમા, રમણ વકીલ, ઇન્દુલાલ ગાધી, શાનુશ કર વ્યાસ, કોશક, પારાશર્ય, મહુલાલ પારેખ, મહુલાલ પાઠક, રમણિક અરોલવાળા, પતિલ, મુરલી ઠાકુર, નરકુમાર પોઠક, રતુભાઈ દેશાઈ વગેરે લેખકોનાં કાવ્યો અવશ્ય એવાં એઈએ તેમાંથી કોઈકોઈના સુબદ્ધ પ્રગટ થયા છે અને કોઈ કોઈ તો હજી પ્રસિદ્ધો દ્વારા જ પ્રકાશન-સંતોષ માની રહ્યા છે.

વતમાન કાળમાં કાવ્ય સંજયે પ્રવૃત્તિ કાંઈકે ઠીક આશા જનક છે; પરંતુ ઇતર સાહિત્ય તરફના વલણમાં તુરંતો કે સત્ત્વ હજી સુધી તો નજરે પડતાં નથી.

નવસિકા અને નવલકથામાં માત્ર પતાણાલ પગેલ ધ્યાન ખેંચે તેવા તુલ્લે ધરાવતા જણાયા છે વાર્તાઓના ઉદાવમાં, તેના વિકાસમાં અને પરિણામમાં કાંઈકે નવીનતા બતાવી શક્યા છે; એટલું જ નહિ, પણ આવાનો મરોડ, ક્ષણભૂતની ધારી અને વલુનની પદ્ધતિમાં જૂની પ્રણાલિકાથી તુલ્ય પડતા જણાઈ આવે છે-અને એ તુલ્ય પડવાનો પ્રકાર મનઃમતો અને રચિયોષક છે કલ્પનામાં ઉચ્ચ પ્રતિભાદશક વિહાર નથી સાદિ મની દૃષ્ટિએ સત્ત્વભર્તા આદર નથી અને તેજસ્વી બુદ્ધિના ચમત્કારથી ટળાંકળા મઈ રહેતો પ્રકાશ નથી, એટલે પન્નાસાલની કૃતિ જળ આચાર્યશ્રી દેવા છતાં, ઉચ્ચ સાહિત્યમાં રથાન સાન્ને જ પામી, છતાં મુનશી, રમણલાલ અને મેવાણી પછી કાંઈકે આચાર્યશ્રીનાં દશન પતાણાલ પગેલમાં ધાય છે એમ તો લાગે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકો અને સોજીનો સાધારણ ગેને સંકુલિત ક્ષેત્રમાં જ રમી રહેનારા છે નવલકથા, નવસિકા અને માય ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રવાણ કરનારા ખૂંદ જ મોડા.

નાટક માટે તે કાંઈ પણ પ્રકારની ચોક્કસતા હજી દેખાઈ
 નથી. સાપ્તાશ્રમ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ વગેરે
 અનેક શાખાઓમાંથી કાંઈ પણ શાખા તરફ જળરત આકર્ષણ
 તે કાંઈનું જ દેખાતું નથી. નવલરામકૃત 'જામેજ સોકનો
 ઇતિહાસ' કે કાલેલકરકૃત 'પૂર્વરજ', 'પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્ર',
 કે 'ગોમદળ પરિક્રમ' અને 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'નરસિંહરાવનાં
 જાત્રેભાગી અપાલેલાં અને છપાલેલાં' 'વિદ્યસન કાંઈકાંઈકાંઈકલ
 લેકચર'—જેમાના એક ભાગનું સાપ્તાશ્રમ સદસાગ્યે 'હારખસ સસા'એ
 છપાવી, સસ્તી કિંમતે વેચવાનું કરાવ્યું છે—કે 'જાંધીજીની આત્મકથા'
 કે કાન્તિલાલ પડયાનું 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ' આમ છૂટક છૂટક
 જૂજજૂજ કૃતિઓ જ નહીં શઘાય તેવું છે. છદશાસ્ત્ર, અલકાર-
 શાસ્ત્ર કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચર્ચા તે અહીં તહીં છૂટક લેખ તરીકે
 રમણલાલ કે નરસિંહરાવે કરેલી હતી, તેટલી જ જમે બાજુમાં
 રણાવ તેમ છે. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું તથા આનંદશંકર
 બાપુલાલના આ વિષયની લખાણો હવે પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવામાં
 આવ્યાં છે, એ જ માત્ર અપવાદરૂપે છે. સમાલોચન અને સાહિત્ય-
 ચર્ચા સંબંધી પુસ્તકો હમણાંહમણાં ઠીક પ્રકાશમાં આયાં છે.
 રામનારાયણ પાઠક, વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, નવલરામ
 જનજાન, વિમનાથ મજનસોલ, રમિચંદ્ર શુક્લ, રમણલાલ દેસાઈ,
 મોહનલાલ પાર્વતીશંકર હવે વર્ગેરેનાં પ્રકાશનોનાં આ ભતનો
 સાહિત્યકાલ ઠીકઠીક આશાસલો છે એમ માનવા પ્રેરે છે—જે કે
 તે બધા સાથે લઈ વિચારીએ તોપણ વૈવિધ્ય કે વિશાળતા,
 શુદ્ધીરવ કે પ્રેરણાસીધવમા સતોપ અપાવે કે ગુજરાતી સાહિત્યને
 અન્ય સાપ્તાશ્રમ મુકાબલામાં હીની પ્રતિષ્ઠા અપાવે એવું તે હજી
 થોડું જ છે; છતાં પણ આ ક્ષેત્રો તદન પદવીવિનાનાં નથી રહ્યાં.
 એટલું સદસાગ્ય છે ઉપર ઇશારો કર્યો છે તેમ છદશાસ્ત્ર, અલ-
 કારશાસ્ત્ર, શાકરણશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, સાપ્તાશ્રમ વગેરે વિષયો
 તે તદન અસ્પૃશ્ય જ રહ્યા છે, એ ગુજરાતને શરમાવનારી હકીકત

ઈ નમદાશ કર કવિના 'કોશ અને 'કથાકોશ' પણ તે જતની
 પ્રવૃત્તિ કોઈએ સેવી જ નથી 'ગુજરાત વનાકચુલર સોસાયટી'એ
 'પૌરાણિક કથાકોશ' તમાર કગવ્યો છે અને 'શબ્દકોશ' માટે
 યોગી પ્રવૃત્તિ કરી છે; પરંતુ તે સરયાની પ્રકાશન-પદ્ધતિ એવી છે, કે
 તેનો લાભ સામાન્ય જનતા ઉઠાવી શકતી નથી તે સરયાનાં આ
 પ્રકાશનોની ગુજરાતની જનતામા લાગ્યે જ કરી માહિતી હશે
 લક્ષ્મણાઈ પટેલ અને સાનુસુખરામ નિરુપરામ મહેતા જેવાએ
 કાર્ષિક પ્રયાસ કર્યા છે; પરંતુ શુદ્ધિ, સંશોધન અને ચોકસાઈમાં
 એ પ્રયાસો એટલા સિધ્ધિ, ઉન્માર્ગજામી અટકળિયા અને ગડ
 બળિયા છે, કે ખોટ પૂરવાનું કામ કરતાં હોવા છતાં તેને સત્કારી
 કે સ્વીકારી શકાય તેવા નથી; એટલે જુવાન કાર્યકરો અને
 સાહિત્ય-સેવકો માટે હજી તો ઘણાંવણાં છેનો તદન અણુમેડાએકાં
 પડ્યાં છે 'લેડલીકોશ' એ એક જ સુંદર અપવાદ છે કાબ્
 નવલકથા અને નવસિકા સળખે, અને હાલહાલમાં સમાલોચના
 અને સાહિત્યચર્ચા સળખે ઠીઠઠીક પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, એમ કહેવાની
 સાધે જ એમ પણ કહેવાની ફરજ પડે છે, કે વર્તમાન સ્થિતિથી
 સંતોષ માની બેસી રહેવાનું આપણને પાલવે તેમ નથી કાબ્,
 નવલકથા અને નવસિકામાં પણ નરસિંહ-મીરાંની સ્વાભાવિક
 ઉચ્ચતા, પ્રેમાનંદ-શામળની મમત્રામ સફળતા, અખા-ધીરા-
 બોળની ક્રિકળતા તદ્દયની જીર્મિઓના કિલરા, દયારામ-નમદ-
 દલપતની દિલ્લીગીથી વહી રહેતો કા વર્ષાધ, કે જીવધનરામ-
 ન્હાનાવાલના કિયા આદર, મસાદપૂજુ સ્વર્ગવિહારી કલ્પના,
 અને વિશુદ્ધિ અને વિકાસ માટેના આગ્રહ આ જધાને પ્રતિબિંબિત
 કરે તેણે તો હજી યો, જ સરખણું છે કા વર્ષા મહાકાવ્ય કે
 પૃથ્વકાવ્ય તરફ તો કાઈ જ પ્રવૃત્તિ નથી માત્ર જીર્મિકા પો, મીત
 કાબ્ અને રાસકાવ્યોમાં જ કાર્ષિક ઉચ્ચતાએ પહોંચી શકાયું ઈ
 નવલકથામાં તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સાથે મુકાય તેવી એકે કૃતિ હજી
 આપણને મળી નથી નવલકથામાં કળાવિધાન, કે પ્રસન્નમેજ કે

સવાઈ-સૌદય પર ગમે તેટલી સાર મૂકવામા આવે; તોપણ જે નવલકથા જીવનના આદર્શને કો ચે લઈ જનારી, શુદ્ધ અર્પનારી, પવિત્ર જનાવનારી નથી, તે ગમે તેવી સુઢર હોય, તોપણ કિતરતા દરજ્જાની જ લેખાવી બેઈએ; અને નવલિકા તો નવલકથાનું એક બતનુ લઘુ રૂપ જ હોઈ, તે પણ ઉત્તમ તો ત્યારે જ કહેવાય, કે જ્યારે તે માનવજીવનની ઉચ્ચતાને આદર્શ જનાવે અને સસારી માયાબળમાંથી કો ચે લઈ જઈ સ્વર્ગીય વિહારોનો આનંદ આપે જાવા ઉચ્ચ અને પવિત્ર આદર્શ કે આશય વિનાનું સાહિત્ય ગમે તેટલું આનંદ આપનારુ હોય, તોપણ કિતરતી પંક્તિનું જ ગણાવું બેઈએ જુજરાતના જીવાન સાહિત્ય-સેવકો કળાની ખાતર કળા, કે વાસ્તવિક વર્ણન અને અવાસ્તવિક વાસ્તવવાદના મિથ્યા મોહમાં ન ફસાય, તેમની સત્યદષ્ટિ ખૂલે અને સાચા સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય, એવો વર્તમાન સ્થિતિમાં શુભ પક્ષટો આવે, એવો સખીન વિકાસ થાય અને તેને પરિણામે જુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ કો ચી કલાએ પહેાચે એવું કરવા હરેક જુજરાતી સાહિત્ય-સેવકે મથવું બેઈએ

ઈ સ. ૧૯૪૬ની આવૃત્તિ વખતે વધારાની નોંધ

શ્રી. ન્હાનાલાલે પોતાની જીવનકલા સમેટી અમર શાંતિમાં વાસ કર્યો, ત્યાંસુધી સાહિત્યસેવા થાણ જ રાખી હતી ઉલ્લું પ્રકાશન 'દ્વારકાપ્રસય' મીક્રોજીના હેઠોત્સર્જ-સમયના પ્રસંગે, આકર્ષક વર્ણન અને સુઢર લખાવટથી રજૂ કરે છે તે પુસ્તક પહેલાં બહાર પડેલ 'જગતપ્રેરણા' નાટિકાના સ્વરૂપમાં ન્હાનાલાલ-નું જીવન-ધ્યેય સમજાવતું હોય એવું લાગે છે અથ પતન તરફ સરી જતા જગતને ઉત્સાહ અને કોર્થજનન તરફ લઈ જવા પરાક્રમ નામના પાત્ર દ્વારા ચિતન કરી વિચારકોને કો ચી પ્રેરણા આપવા પ્રયત્ન થયેલ છે ન્હાનાલાલ સાધારણ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયામાં માર્ગદર્શન કરાવ્યા કરેતા,—ઈચ્છાઓ અને અભિ-લાષાઓનાં ઉપનો તરફ વધારે વેગવાન ગતિ કરતા હોય એવું

લાગે છે લગભગ પ્રત્યેક વર્ષે લેખ ઉપર લેખ આપ્યે જઈ પોતાના
ધ્યેયને જગત આગળ રજૂ કરે અને એ દ્વેષ માટે પ્રેરણાની અતત
ધારા વગસાવ્યા જ કરે છે ન્હાનાણાસે જાણે પ્રેરણાની પરખ જ
માંડી હોય, એમ 'જગતપ્રેરણા' એ નામથી પણ ફક્ત યામ ઉ
આવા લેખકના અસ્ત યયાથી ગુજરાતમાંથી કેમ જાણે સાહિત્યના
ગવિ-શરી આમથી જતા હોય એવું લાગી આવે છે અનેક નાના
મોટા તારાઓથી આપણું ગગનમંડળ માર્ગદર્શન અને જાગૃત
ચમકારથી ધનસીખતો ગણ જ નથી વળી નજીકના ભવિષ્યમાં રાત્રિ
પૂરી થઈ નવીન દિવસનું પ્રસાત ઉઘડશે અને સૂરોદય પણ થશે જ

જે-અઢી વર્ષોના ગાળામાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જુદીજુદી
જાતનું કામ તો થયા જ કપુ' છે મી ઉમાશંકર નેચી તરફથી
'અખો-એક અધ્યયન' અને 'પ્રાચીના' નામનો ઠાવ્યસંગ્રહ
ગુજરાતને મળેલ છે મનસુખલાલ ઝવેરીએ અન્વય પ્રગટ થયેલા
અવલોકનોને 'ઘોડાં વિવેચન' એ નામથી બ્રહ્મરથ કર્યા છે
નિમ્નાર્થે 'નિકરેખા', વિજયરાય વૈદે 'સાહિત્યના ઇતિહાસની
રૂપરેખા' તથા અનંતરાય રાવળે 'સાહિત્યવિહાર' એમ પુસ્તકો
લખી, પહેલાંજે વિવેચનમાં અને બીજાં બેજે સાહિત્યના ઇતિહાસની
માહિતીમાં સારો વધારો કર્યો છે

મુરલી ઠાકુર, ઉમેદશાઈ મલિયા, સુનીરામ મલિયા, ગમજીરામ
જોશી અને અન્ન લેખકો વાર્તાઓ આપી રહ્યા છે નવલિકાના
આવ લેખક તરીકે કીર્તિ પામેલા મુમકેશ નવલકથા લખી ગુજરાતની
સેવામાં અને પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરી રહ્યા છે 'સાધારણી,'
'રાજસુન્દરી,' 'કર્ણાવતી,' 'રાજકથા,' 'જયસિદ્ધ' વગેરે
નવલકથાઓ આપણા નવલકથા-સંગ્રહને ઠીક સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે
પંનાલાલ પટેલે પણ 'સૌવન નવલકથાથી લેખધારા આપુ રાખી
જણાવે છે આવાઆવા અનેક પ્રયત્નો માણ છે અને આપણા
રાષ્ટ્રીય કે ભવિષ્યમાં આ પ્રગતિ વધારે વેગવતી અને વધારે
મકાશવતી થતી જશે

ટિપ્પણ

- પાઠ ૧૧ દશમ સ્કંધના ૧૬મા અધ્યાયમાં ૪૭૫ પદમાં નીચે પ્રમાણે
નામ આપે છે
હૃદે ઘેપની માહરે અભિસાખા,
બાધું નામદમણુ ગુજરાતી બાખા.
- પાઠ ૧૬ કારવસ સભાએ 'હાગમાળા' ઇપાવી છે, તેમાં જ જોડણી
હાથપ્રતમા હતી, તે જ ગાંધવામાં આવી છે
- પાઠ ૧૬ બાધણુના જીવન પર ગમલામ યુનીસામ મોદીએ લખેલ પુસ્તક
'સલાજી સાહિત્યમાળા' માં પ્રગટ થયું છે
- પાઠ ૧૮ ગુજરાત વનીકચુલર સોસાયટી તરફથી 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો'
એ નામે શીર્ષક કાવ્યોનો સમૂહ બહાર પડ્યો છે તેમાં
હાથપ્રતની બાપા રાખવામાં આવી છે હર્મણુમત્રીનું- 'સીતા
દરજુ', મીઠરનો- 'રણુમદ્ધ' છંદ વગેરે કાવ્યો તેમાં ઇપાયા છે
- પાઠ ૨૩ નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો 'જૂદત્ કાવ્યદોહન ના ભાગેમાં
ઇપાયા છે ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનો
જુદો સમૂહ પણ બહાર પડ્યો છે
- પાઠ ૨૩ મીરાંબાઈના કાવ્યો 'જૂદત્ કાવ્યદોહન ના કેઈકેઈ ભાગમાં
ઇપાયા છે જુ. કા. દો. ના સાતમા ભાગમાં ઘણા કાવ્યો
ઇપાયા છે બનનસમદના જુદાજુદા પુસ્તકોમાં પણ
મીરાંબાઈના બનનો મગો આપે છે
નાઠરની કૃતિઓમાંથી કેટલીક 'જૂદત્ કાવ્યદોહન ના આઠમા
ભાગમાં છે અને એકાદ બે મુળર્ષિ હાગસ સભાએ પ્રગટ
કરી છે નાઠરનું જીવન જુ. કા. દો. ના આઠમા ભાગમાં છે
બાધણુનો દશમ સ્કંધ જુદો ઇપાયો છે તેના કેટલાક કાવ્યો
પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ઇપાયા છે

- પાનું ૨૪ માંડણ બધારાની 'પ્રબોધમત્રીસી' મુબઈ શરમસ સમાયે પ્રમટ કરી છે
- પાનું ૨૬ અખાના જીવન વિનિ નમદાસ કરદેવસક મહેતાનો લેખ સારામાં સારો છે યુ વ. સો. તરફથી અખાનુત કવિતાના પુસ્તકમાં તે લેખ છપાયો છે યુ વ. સો. તરફથી બહાર પડેલ ક્રમાસક જોધીનો લખેલો નિબંધ- 'અખો-એક અધ્યયન' અખાના અવ્વાસીએ ખાસ જોઈ લેવો જોઈએ.
- પાનું ૨૯ પ્રિમાર્નદનાં ત્રણે નાટકો વડોદરા રાજ્ય તરફથી છપાવેલા 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'માં છપાયા છે 'શંખસિંહો ની બીટ આશુત્થિ વડોદરાના પ્રકાશક એમ સી કોણારીની કંપનીએ છપાવી છે
- પાનું ૩૬ દયારામનું જીવન ડોહોર્મિયાના નાટ્યક્રુદાસ દાવે પ્રમટ કર્યું છે એવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ 'દયારામનો અક્ષરદેવ' લખી દયારામના જીવનને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે દયાગમના આંતરજીવન વિષે મહત્વનો અવ્વાસ જોડાવાય એટલે તરફથી પ્રમટ કરવામાં આવેલ છે
- ધીરંજી સ્વરૂપી કરીએ વડોદરાવાળા પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રમટ થયેલ છે 'બુદ્ધ કાવ્યદોહન ના પાંચમા ભાગમાં થોડી કૃતિઓ છપાઈ છે
- પાનું ૬૫ મહિસકર રત્નજી બદનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'પૂર્વાધાપ'
- પાનું ૭૧ બેટાજીકરનાં પુસ્તકો-કમ્પોઝિની, નિર્મરિજી, સોતમિની, સૈવમિની, રાસતરિજી લલિતનાં પુસ્તકો-મલિતનાં કાવ્યો, લલિતનાં બીજા કાવ્યો, વડોદરાને વાંચે.
- પાનું ૭૩ કેશવ ૬ યોના કાવ્યસંગ્રહો-સ્વદેશગીતાવલિ, અનનિ રાસમંજરી, કેશરિવા, રાસ વમેરે ત્રિભુવન ગૌરીસકર વ્યાસનાં-નવા ગીતો નરી મરનાવળી, નવાં બાગગીતો.

- પાત્રું ૭૫ રત્નસદ્ગ્રંથી અને મુદ્રા અને કુલીનના લેખક જહાંગીરશાહ
અરદેશર તાલપારખાન રાણકદેવી—લેખક અનંતપ્રસાદ
ત્રિભુવણ વૈષ્ણવ
સધરા નેસગ અને વનરાજ ચાવડો—લેખક મહીપતગમ
કપરામ
કાલિયાવાડની જૂની વાતો—લેખક હરજોવિદ પ્રેમચંદર.
- પાત્રું ૭૭ મોગિની—લેખક રામમેહનરાય જસવતરાય દેસાઈ
રામમેહનરાયે એક બીજી નવલકથા ‘બાલા’ પણ લખી છે
હિંદ અને સિટાનિયા—લેખક કમ્બાગમ સૂર્યરામ દેસાઈ
ઝોરઝોળ અને રાજપૂતો—લેખક કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ
ઝવેરી. આ બન્ને બાપાંતર છે—પહેલું અંગ્રેજીમાંથી, બીજું
બંગાળીમાંથી.
‘મેવાડની જહાંગલાલી’—લેખક વિદ્યુદાસ ધનજીભાઈ
ઝાસીની રાણી—લેખક મણિલાલ હમારામ ભટ્ટ ‘અદારમી
સદીનું હિંદુસ્તાન પ્રકાશક—ગુજરાતી પ્રેસ.
- પાત્રું ૮૨ વેગની વસુલાત, પાટણની પ્રજ્ઞતા, ગુજગતનો નાથ,
રાગધિરાજ, સ્વપ્રદેશ, જ્ય સોમનાથ—મુનશીની આ નવલ
કથાઓ ખાસ અધ્યયનયોગ્ય છે
- પાત્રું ૮૬. ‘સમાવોચક’ પહેલાં ત્રિમાસિક અને પછી માસિક પત્ર હતું.
- પાત્રું ૮૨ ગુલાબદાસ જોક્ષરની વાર્તાઓ—(૧) ‘લતા અને બીજી વાતો,’
(૨) ‘વસુધરા અને બીજી વાતો’ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ
મહેતા—‘ઓપરેશન કૈનું અને બીજી વાતો
- પાત્રું ૧૦૧ નર્મનસકર્તા નાટકો સાગ સાકુતલ, દ્રોપદીર્ઘાન
રામજનકી-દસન, બાળકૃષ્ણવિજય, કૃષ્ણાક્રમરી.
- પાત્રું ૧૦૮ ‘દરિનનગર’ સાપ્તાહિકમાં ગાંધીજીના અંગ્રેજી સાપ્તાહિક
‘દરિનન’માંના લેખોનું બાપાંતર છે કેઈ કેઈ સ્વતંત્ર લેખો
પણ છે ‘નવજીવન’ની પેઠે તે પણ ખૂબ વચાપ છે

પાનું ૧૧૨ નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ બદનાં 'મદ્માભારતના પાત્રો' અને વાલ્મીકી ગોવિંદજી દેશાઈના 'કથાકુસુમાન્તસિ' અને 'રામ દયા એ પુસ્તકો પ્રારંભિકના વાચકોએ ખાસ નેપ જવા જેવા છે

પાનું ૧૧૩ અદ્વાઈ બદનાં-માનવીનું ધર, માટીના જાવા, ચિતનની વેડો પર, માનવવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ વગેરે પુસ્તકો સમાજની જાતના સુધી વિચારાવણી રચિત સમજાવવાના પ્રયત્નો છે. ધનવત્ જોડનાં મુલાખીની મુખલા અને વૈજ્ઞાનિક સમાજ વાદ, એ બે પુસ્તકોએ આધુનિક રાજ્યધારણની અને સમાજ વાદનાં નજી તરવોની મર્યાદા સારી આપી છે

પાનું ૧૧૪ અદ્વાઈન મહેતાના કાવ્યસમ્મદ-દશકાવ્યો અને રતન નાટકો-આમચાંદી, નામા જાવા, અખો વગેરે પૂજ્યશાસ્ત્રીના કાવ્યસમ્મદ-પારિભાષિત હરિદ્વર ભદ્ર , , 'હૃદયમ્' લીલાવતી મુનશી-રેખાચિત્રો, જીવનમાંથી જાહેરી, ૬૮ લેખો હસા મહેતા-ત્રણ નાટકો, હેમસેટનું આપાંતર, જયમન પાંચજૂત કાવ્યસમ્મદ-તેજગણા

પાનું ૧૧૮ રમેશચંદ્ર-કાવ્યસમ્મદ-અર્ધ, તરેલા તાર તથા રામ અને પૃથ્વી બે વાલ્મીકીનાં આલુચક વ્યાસ-૧૩૬ કાવ્યસમ્મદ કાશ્મીરિયા-દીપસિખા. રમણ વર્ણન-પ્રજ્વલનાઓ, ચિત્રવંશ. ડાહ્યા-સાધુગીત. હ દુસાસ ગાંધી-ખડિત મૂર્તિઓ. પારાશર્ય-સંસાર. મદ્માદ પારેખ-જારી જવાર રમણિક અરામવાળા-મનીશા.

રઘુભાઈ દેસાઈ-જનની
પતિસ-અમાતનમર્દો
નરકમાર પાડક-સંવેના.

પાનું ૧૧૯ રમણભાઈના લેખો કવિતા અને સાહિત્ય' નામના તથા
નરસિંહગવના 'મનોમુકુર' નામના સમ્રદોમા છે કેશવલાલ
લખરાય ધ્રુવ-સાહિત્ય અને વિવેચન.
આનંદરાવ બાપુભાઈ ધ્રુવ-કાવ્યતત્ત્વ-વિચાર, સાહિત્ય
વિચાર.
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાડક-કાવ્યની શક્તિ, સાહિત્ય
વિમર્શ, અવોચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો.
વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી-વિવેચના.
વિજયરાય વૈદ્ય-ગૂર્જર અને કેતકી, મુજરાવી સાહિત્યની
રૂપરેખા.
નવલરામ જગલાલ-કેટલાક વિવેચનો.
વિશ્વનાથ મગનલાલ બદ-વિવેચનમુકુર
રામચંદ્ર શુક્લ-ગુ સાહિત્યનું મનન અને વિવેચન
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર વે-સાહિત્યકળા, કાવ્યકળા

નોંધ લેખકોની કૃતિઓની માહિતી માત્ર પિછાન પૂરતી-એકાદ
બેની જ છે, સંપૂર્ણ નથી.

સૂચિ : પાન ૧૪ ની છાંદી લીધીમા લક્ષ્ય ને જઈએ લામ અને
પાન ૧૨૦ લીધી ૨૨ મા દિલ્લીનાથી ને જઈએ દિલ્લીનાથી વાચવું

ગ્રંથસૂચી

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
અક્ષરશાલ	૬૯	શિવાધાન્ત	૭૭
અખાલુ દુશન	૬૨	શિવાદરણ	૧૮
અખેગીતા	૨૫,૧૦૬	શિમતી શુવાની	૧૦૪
અનન્નકુમારી	૬૭	શિધિયું	૬૩
અનમિય	૭૭	એકાદશ રક ધ	૩૪
અદારમી સદીનું હિંદુસ્તાન	૭૭	એખાદરણ	૨૭
અધ્યત્મ રામભણ	૩૪	એતરાતી દોવાસો	૧૧૧
અનુભવગિદુ	૨૫	એખા નોધીનો અખાડો	૬૪
અભિમન્યુ-આખ્યાન	૨૭	ઓર મઝેમ અને રામપૂતો	૭૭
અબેદોર્મિ	૫૬	અન-ઉધાગનો ઝમડો	૪૪
અમે બધાં	૬૪	અનદવિદિ	૩૧
અસદય નોતિ	૭૭	અમીજ ઘોડનો દતિદાસ	૧૧૬
આમમાઝી	૧૦૫	અતરની વનો	૧૧૨
આતમકથા	૧૦૮	કરણપેતો	૪૮,૭૪,૭૫
આદ્યનિમનન	૫૬	કદનક દે પ્રમંથ	૧૩,૧૭,૫૬
આપણો ધર્મ	૧૧,૧૦૬	કાદમ્બરી	૧૩,૧૭,૧૬
આરાધના	૧૧૭		૨૨,૫૬,૭૬
આરાત્ર વિ વિચારો	૧૦૮	કાના	૫૬,૧૦૨
આસમેસ	૧૧૪	કાન્નમ મલા	૧૧૫
ધન્વિસાત્ર	૮૬	કાન્નરસિકા	૭૦
ધન્વકુમાર	૬૬	કુમારિકા	૭૭
ધન્વધનુ	૧૧૬	કુમુદમાળા	૫૭,૫૬
ધર્મપ્રાર્થનામાળા	૧૧	કુન્નવિદાર	૬૬
ઉત્તરગામચરિત	૫૭,૧૦૭	કેકારવ	૬૭
ઉત્તરમાળા	૪૮	કેશવગીતા પાપા	૧૦૬
ઉત્તમ-કર્મ-સ વાદ	૩૧	કેકિલા	૮૨

કેસા ભગતની કડવી વાણી	૧૧૫	જીવનનો આનંદ	૧૧૧
કેસ	૧૨૦	જીવન-ભારતી	૧૧૧
કૃષ્ણલીલામૃત	૧૭	જ્યોતિરેખા	૧૧૬
કમર ખાવની	૪૪	જ્યોત્સ્ના	૭૭
કરનાવળી (નવલરામ)	૪૫	કાંસીની રાણી	૭૭
કીર્તિચોવિદ્	૫૬	કમ	૮૪
કીર્તિમયન	૧૦૬	તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	૬૦
કુન્નરતનો નાથ	૭૮	તપત્યાખ્યાન	૨૬
કુન્નરતી ભાવાનો ઇતિહાસ	૪૭	તરખાવસિ	૭૨
કુરુસિંધુસવા	૨૫	તિમિઓ (ગમૈયાની)	૩૮
કુલાચલસિંદ	૫૬	તિલકગીતા	૬૨
કોમલજ પરિક્ષ	૧૧૬	ગુણસીકખારો	૮૫
કોઝાત્રી	૧૧૬	તેજભાષા	૬૧
કામલકમી	૮૪	ત્રિભુવનદીપક પ્રજા	૧૮
કાલુરી	૧૬	ત્રિલોચન	૮૫
ચાલખા	૩૮, ૧૦૭	દક્ષિણ આફ્રિકાના	
ચારિત્ર્ય	૫૬	સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧૦૮
ચિત્તાના અમારા	૬૧	દગ્દિનારાયણ	૮૬
ચિત્રામંદા	૧૦૩	દગ્દિલાસ	૮૬
ચંદીપદ્મના મરના	૩૮	દર્શનિકા	૭૦
ચંદ્રકાંત	૬૩	દશમ સ્કંધ (ત્રિમાનંદ) ૧૧, ૨૭, ૧૦૭	
ચંદ્રકાંસ-આખ્યાન	૨૭	દશમ સ્કંધ (ભાગવત)	૧૭
હાપા (અખાના)	૨૫	દિવ્યચમુ	૮૩
હાવાનદ	૮૪	દેશદિવાન	૮૬
જળ ગુજરાત	૮૫	દ્રૌપદીપ્રસન્નાખ્યાન	૨૬
જળનંત	૮૩	ધર્મવર્ણન	૬૧
જળ સોમનાથ	૮૪	ધર્મવિચાર	૪૨
જળા-જળનંત	૬૬, ૧૦૪	ધીરાની કાશી	૩૭
જામતા ગહેજો	૧૧૦	નર્મદયાદીશ	૪૨, ૧૦૦
જીવન-સંસ્કૃતિ	૧૧૧	નર્મદવિતા	૪૦

નવવ્રતધાનો ઇતિહાસ	૮૭	શામસ-વિમાસ	૮૮
નવવ્રતધાત્વસિ	૪૬	શુદ્ધતા	૧૧૭
નગી ઇક્ષપ-નીતિ	૫૬	જાળવિમાસ	૫૬
નળાખ્યાન (પ્રેમાનંદ)	૨૭, ૧૦૭	જાળસમ-અત્રીથી	૪૫
નળાખ્યાન (ભાષણ)	૧૭	જુદત કાવ્યદોહન	૧૩, ૨૩, ૪૭
નારીપ્રતિષ્ઠા	૫૬	જનવદ્ગીતા (નરદરિ)	૩૨
નિરુત્તિવિનો	૯૪	જનવદ્ગીતા (ત્રીતમદાસ)	૩૪
નિસીધ	૧૧૬	જનુ બોધાણ	૧૦૧
નીતિસિદ્ધાંત	૬૧	જનુકાર	૧૦૬
નૃપુરજ કાર	૫૭	જગત-સમદ	૪૪
નૃસંહા	૬૮, ૬૯ ૧૦૪	જામિનીશૂણ્ય	૬૩
નોંધપોથી	૬૪	જાગતનો ટકાર	૭૦
પદકાર	૬૧	જારેલો જામિ	૮૪
પાટણની પ્રભુતા	૭૮, ૮૦	જૂતકાળના પડછાયા	૮૫
પાણીપત	૪૭	જૂતના જડકા	૬૩
પૃષ્ઠિમા	૮૪	મણિકાન્ત-કાવ્યમાળા	૭૭, ૧૦૭
પૂર્વરમ	૧૧૬	મદનમોદના	૩૧
પૌરાણિક કથાકોશ	૧૨૦	મનોમુકુર	૫૮
પચીકરણ	૨૫	મયજુરદા ગાસ	૧૭
પ્રતાપરાણી	૧૦૩	મકાભારત	૬૬
પ્રતિમા	૬૧	મદિના (રૂનો)	૩૨
પ્રભોધઅત્રીથી	૧૮, ૨૪	માદીના જળવા	૧૧૬
પ્રભાતિર્ષા	૧૫	મામેરુ	૨૭, ૧૦૭
પ્રભુ પધાર્મ	૮૫	માન જામ	૧૧૩
પ્રાચીન કાવ્યમાળા	૧૩, ૨૭	માસનીમાધવ	૫૬, ૧૦૭
પ્રાચિત	૧૧૨	મિથ્યાભિમાન નાટક	૧૦૨
પ્રીતમની વાણી	૩૫	મુક્ત દાસ	૬૪
પ્રેમજ્યન	૫૬	મુદરદાસ (મેજની મુદ્રિકા)	૫૬, ૧૦૩
પુદ્ગલના જ્ઞાનચરિત્ર	૧૧૬	મેપાત (નવસરમ)	૪૫
રક્ષા	૯૩	મેવાડની જાદોજાણી	૮૭

મોહિની	૭૭	વિક્રમોત્તરી (પગલમની પ્રસાદી)	૫૯
મુચ્છકટિક	૧૦૨,૧૦૩	વિજયક્ષમા	૪૪
મુદ્રા	૭૭	વિલાવિલાસિની	૩૧
મોહિની	૭૭	વિધવા	૭૨
રસપિંગળ	૪૭	વિનોદવિદ્યાર	૯૩
રસમસ્થાન	૧૮	વિન્ધવનની કન્યાકા	૧૦૩
રસમજરી	૨૨	વિમળ-પ્રભા	૧૮
રસિક વસ્ત્ર	૩૬	વિલાસિકા	૭૦
રસીલી વાર્તાઓ	૯૭	વિસ્તન દાષલોલોગિકસ લેક્ચર્સ	૧૧૯
રાઈનો પર્વત	૫૯,૧૦૪	વિસ્ત્રેમ	૧૦૩
રાઈના આજીવો	૮૫	વિશ્વગીતા	૬૯,૧૦૪,૧૦૬
રામાવલુ	૩૮	વિશ્વની વિચિત્રતા	૪૭
રાવલુમદોદરીસ વાલ	૩૧	વિશ્વશાંતિ	૧૧૫,૧૧૬
રાસયંત્રિકા	૭૦	વીરમતી	૧૦૧
રાસયંત્રિકા-આખ્યાન	૨૯	વેણીસ દાર	૧૦૩
રામતરંગ	૯૪	વેનચરિત્ર	૪૪
સહિતાદુ અર્થક	૧૦૦	વેરની વસુલાત	૭૮,૮૨
સાવજ્ય કેસ	૪૩	વેવિશાળ	૮૫
લોકમતા	૧૧૧	વૈજ્ઞાનિક સમાજના	૧૧૩
પનરાગ માવડો	૪૩	શાકુતલ	૧૦૨
વસંતમાખ્યાન	૨૨	શાન્ત સપ્રદાય	૬૨
વસંતવિલાસ	૧૮	શાહજહાં	૧૦૩
વસંતવેલસવ	૬૯	સિરીય	૮૩
વમુધા	૧૧૫	શુકદેવ-આખ્યાન	૨૩
વસુપાસવેગપાસ-રાસ	૧૮	શરવીંગના સક્ષણ	૪૭
વાર્તાવિદ્યાર	૯૩	શોભના	૮૪
વિમળની વીસમી સદી	૭૭	શીમાખ્ય	૬૧

ત્રીસુત જોષધનરામ	૧૧૬	સોભાગ્યમુદરી	૬૬
સત્યમય કથન	૧૦૬	સૌરાષ્ટ્રની ગસધાર	૮૪
સત્યામદની મર્મોદ	૧૧૧	સંધ્યમિત્રા	૧૮
સદયવ્રત-ચરિત	૧૮	સંકલ્પની	૧૧૨
સંધરા જેસમ	૪૩	સંકેતિકા	૪૦
સમઠની	૧૭	સપ્તદશી-સપ્ત	૪૪
સમરાંગણ	૮૫	સ્નેહમુદ્રા	૫૪
સરસ્વતીચંદ્ર	૫૨, ૫૩, ૫૪, ૭૬	સમગ્રજ્ઞાના	૧૧૧
	૭૭, ૮૧, ૧૦૬	ગમરજ્ઞાનદિતા	૫૭
સદગનનંદ	૧૧૦	સ્વર્ગના પ્રસ્તોત્ર	૬૩
સદગ્રંથો ગણ	૧૬	દગ્ધિદ-ગ્રામ્યાન	૨૭
સાક્ષરકથન	૫૪, ૫૫, ૧૦૬	દરિદ્રીલા-યોદ્ય-ગ્રા	૧૭
સાસુ સ્વમ	૧૦૩	દારમાળા	૧૧
સારથિ	૬૬	દાસપદ્માર	૬૪
સાસુવળી સદાઈ	૪૩	દામ્યમંદિર	૫૮, ૬૩
સાક્ષિવિનેદ	૬૪	દિન્દ અને બિદાનિવા	૭૭
સિતલનો શોખ	૭૭	દિન્દસ્તરાત્મ	૧૦૮
સિદ્ધાનંતાર	૫૭ ૧૦૬	દિન્દુઓની પત્રી	૪૨
સીતાદરશ્ય	૧૮	દિમાળવનો પ્રવાસ	૧૧૧, ૧૧૬
મુદામાચરિત (નરસિં)	૧૧	ફળગ્યાનની ચર્ચા	૪૪
મુદામાચરિત (પ્રિમાનંદ)	૨૭	દુ, સરલા ને મિત્રમંડળ	૬૩
મુખ ગા-ગ્રામ્યાન	૨૭	દુર્ગા	૨૭
મુરતની દશીકા	૮૨	દસકા-વચન	૪૪
મેળની સંખ્યા	૮૫	દુરજનાથ	૮૩
		દુરજનીજા	૫૭

લેખકસૂચી

લેખક	પૃષ્ઠ	લેખક	પૃષ્ઠ
અમો ૨૪,૨૫,૬૪,૧૦૬,૧૦૭,૧૨૦		કેસવ (કાવચ)	૧૭
અતિસુખચક્ર ત્રિવેદી	૬૪	કેસવલાલ હર્ષદરાય મુવ ૫૫,૫૮,૧૦૨,	
અમૃતલાલ પટિયા	૬૩		૧૦૩,૧૧૬
અનંદચક્ર મુવ ૬૧,૧૦૬,૧૧૬		કેસવ હં. સેક	૭૩,૧૧૪
અમરારામ સૂર્યરામ	૪૭,૬૩	કાલક	૧૧૮
અનુલાલ ઓધી	૧૧૮	અમરારામ અરદેશર દરામજી	
અનુલાલ વાસિક	૧૦૮		૬૪,૭૦,૧૦૬,૧૧૪
અંધરભાઈ પટેલ	૧૦૩	અનેન્દચક્ર પ. આ	૧૦૦
અવમલાલ ત્રિવેદી	૬૧	ગિરધર	૩૮
ઉદવ	૨૨	ગુણવત આચાર્ય ૮૫,૮૭,૬૧,૧૧૪	
ઉમાચક્ર બેશી ૧૧૫,૧૧૬,૧૧૭		ગુલાબદાસ ઘોઠર	૬૨
એસ્વા બેશી	૬૩	ગોપાળદાસ	૨૨
કાનૈલાલ મુનશી ૭૮,૭૯,૮૦,૮૧		ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ૫૧,૫૨,૫૪,	
	૮૨,૮૩,૮૪,૮૬,૮૦		૬૪,૭૭,૮૨,૧૦૬,૧૧૦,૧૨૦
	૧૦૪,૧૦૬,૧૧૪,૧૧૮	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૧૧૩
કરસનદાસ માલ્લેક	૧૧૪	ચંદ્રવદન મહેતા	૧૦૫,૧૧૪
કરસનદાસ મૂળજી	૪૦,૪૩,૪૫	હનનલાલ હરિલાલ પ. આ	૬૦,૭૬
કર્મણુ મત્રી	૧૮	જુરુલ અધેડિયા	૬૩
કલાપી	૬૪,૬૬,૬૭	જનાર્દન	૧૮
કાકા કાલેશકર ૧૧૦,૧૧૧,૧૧૬		જયમન પાઠકજી	૧૧૪
કાલુકિયા	૧૧૮	જયશંખર	૧૮
કાંતિલાલ પ. આ	૧૧૬	જાગીરદાર છોટાલાલ ડાલાભાઈ	૬૩
કિશોરલાલ મસૂવાળા	૧૧૦	જિનવિજય	૧૧૪
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી		જ્યોતી દે. હવે	૬૪
	૬૧,૬૨,૧૧૪		

ગામોદનરત્ન વચનતરાવ		વિશ્વનાથ મગનયાન ભટ્ટ	૧૧૬
દેસાઈ (શુભન્ત) ૭૨,૬૨ ૧૧૪		વિષ્ણુદાસ (ખબતવાસો)	૨૨
રામીયો	૩૮	વિષ્ણુદાસ (ભાવજીસુત)	૨૨
રાવો	૩૮	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૧૬
રસતમ	૩૭	મજાસાધ કાળિદાસ રાત્રી	૪૭
સહિન (જન્મચક્ર મહાસકર સુમ)	૧૪,૭૧,૧૧૪	ચામળ	૩૦,૩૧,૩૨ ૧૪,૧૨૦
સામુઅલ પેશ	૧૨૦	મીપર	૧૮
સાવળસમય	૧૮	મુંદરજી બેટાઈ	૧૧૬
સીધાવતી મુનથી	૬૧,૧૧૪	મુંદરમ્	૧૧૪
વહગાજ	૩૩	સોપાન	૧૧૨
વશ્વજી મેવાડો	૩૨	ગ્રેડરશિમ	૧૧૮
વસંતવિનોદી (અકુલાસ મણિલાલ દેસાઈ)	૭૨	દરમેદિદાસ કાટલાગા	૪૭
વસ્તો	૨૨	દરમેવજી	૧૭
વામજી આચારામ	૬૮	દરિયાલ દર્ગદરામ મુલ	૧૧,૧૪,૧૬, ૧૦૨
વામજી એવિદજી દેસાઈ	૧૧૨	દરિદર બટ્ટ	૭૩,૧૧૪
વિજયરાવ વૈવ	૧૧૮	દસા મહેતા	૧૧૪
વિશ્વનાથ જાની	૩૨	દીરાનદ	૧૮

અથોનુસૂચીપત્ર

શાસ્ત્રમયો-મૂળ તથા અનુવાદ

પુસ્તકનું નામ	પાન. કિંમત. પોન્ડો
સર્વવેદાત-સિદ્ધાન્ત-આર્ય્ય યજ્ઞ-શ્રીમદ્ સકરાચાર્ય	૨૨૪ ૧-૪ ૦-૩
અજીવાન બનેા!-કર્મના મેઘ ઉપદેશ (ગુજરાતી ભાષાતર)	
શ્રી સાતવત્સરજીની રીઠા સાથે-(વનુર્વેદનો પહેલો અધ્યાય) ૧૧૨	૦-૮ ૦-૧
એકાદશ સ્કન્ધ-મૂળ સંદિત ગુજરાતી ભાષાતર	૪૭૨ ૧-૪ ૦-૧
વિવેકચૂડામણિ-સકરાચાર્ય-વિરચિત મૂળ સંદિત ભાષાતર	૧૧૦ ૦-૧૨ ૦-૧
જીવ-મુક્તિવિવેક-મુક્તિ માર્ગે આર્ચક ન. આપતો પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦ ૧-૪ ૦-૧
અષ્ટાવકગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨ ૦-૮ ૦-૧
મહાવાક્ય-સ્તનાવલિ-સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪ ૦-૧૨ ૦-૧
ઉપનિષદો એકાદશ-મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાતર	૪૫૨ ૨-૮ ૦-૧
જીવદારદ્રવ્યક ને જીવના શ્રેષ્ઠ ઉપનિષદો-(જપાવલિ સત્વર બદાર પડશે.)	
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોક તથા સરળ ભાષાતર	૧૧૮ ૦-૧૨ ૦-૧
મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાતર મૂળ શ્લોકો સંદિત	૧૬૦ ૩-૦ ૦-૧
આર્યધર્મનીતિ અને યાજ્ઞુષ્યનીતિસાર-સરળ અર્થ સાથે	
ચૂરણ ધર્મનીતિના શ્લોકો	૨૦૮ ૦-૮ ૦-૧
વિષ્ણુ સહસ્રનામ-અજવાન વિષ્ણુના હબર નામો અર્થ સાથે	૧૨૮ ૦-૪ ૦-૧

શાસ્ત્રમયો-માત્ર અનુવાદ

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-વૈશાખ મુમુક્ષા કૃત્પતિ સ્થિતિ	૧૬ ૮ ૧૨-૦ ૨-૧
ઉપશમ ને નિષાણ્ડ-આ જ પ્રકરણો-આર ઇન્દ્રજીવ ગ્રંથો	
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-જીદ્દ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ રૂપમાંથી ગ્રંથ ૫૫૪	૨-૮ ૦-૧
વિચાર-સામ્ય-વેદાંતના દોહન-સારરૂપ તત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ૪૩૨	૨-૮ ૦-૧
શ્રીમદ્ ભાગવત-ગ્રંથ ગ્રંથમાં ભાષાતર નવી ૧૧મી આવૃત્તિ ૧૨૪૦	૮-૦ ૧-૧
”-ભાગ ૨ અને (૮મી આવૃત્તિ) છટક મળશે ૧૧૭	૩-૦ ૦-૧
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાતર મોટા અંગરંગા ૬૨૮	૬-૦ ૦-૧

મહાભારતનું સાતિષ્ઠ્ય રાજ્યમ આપકમ અને મોખમ
ગાર વળુ તથા આશ્રમના ગ્રામી ૧ ખર્ચે ૧મે

૧૫૫ ૭-૮ ૫-૧૪

મહાભારત-દળદાર ૭ અથોમા

૩૧. ૪૫૭

‘જેલો મહાભારત વાળુ નથી, તેનું બારતવામી
હોયું બર્ધ છે’

૧-આદિ ને સુભાષ	૧-સાતિષ્ઠ્ય
૨-વન ન વિશાખ	૩ અનુસાનન, આશ્રમધિક
૩-કમામ ને વીગમ	આશ્રમવાસિક મોક્ષ
૪-કોમુપ	ગામગ્રામીનિક નન
૫-કમુ સત્ત્વ ઓમિ ન	અવરોદાનપર
મીપર	

૨૫૫

ખર્ચે

૩૧. ૬૭

આવા મોટા અસંગે
કદ ગામ ૧૦ : કુસ પાન ૫૦૦૮
પાકા પૂકા : ૨૦ બિજા નાથે

અન્ય ધાર્મિક મથો

આત્મભાષાલક્ષી કમોટી-એ બાલા નીનામિદ (તપાષ છે)	૧ ૮ ૫-૨
ધર્મપદ-૧ ૧ સ્મરસાસ રોગીની યોગ નાનવા અનુવાદ આધે	૧૪૨ ૧ ૫-૨
દત્ત-પદ્યુમ્મ અથવા આત્મદશ નધોમ-નવવાન દત્તવ	
પ્રભુ વિપુલારદ્ય જાનન- ૧ ૧ પુનાત / યના	
વિમ્બૂત વિવરણ આધે	૩૪૪ ૫-૫ ૫-૪
આત્મશામાયણ-પ્રમાવનના પાત્રેત્ર લાભાવક અથા યોગ	
તત્ત્વજ્ઞાન અમલવર્તુ અથવા મ વિવરણ મરજ પુનક	૧૪૦ ૫-૧૦ ૫-૨
પરમજ્ઞા દની પ્રાપ્તિ-સુપ્રાપ્તેત્ર અથા મરજુ વિવરણ અધિક	
વાનપીઠપે રેખવેત્રો આત્ત જાસ ૩૫૫મી	૧૧૪ ૧-૮ ૫-૪
મોક્ષમાળા-મોગ્ધ રાજ્ય દ્વાર જેલ ત વસાવુ ૩૫૫ પુનક	૧૮૦ ૧-૮ ૫-૨
પરમ મુખી ચવાના ઉપાસ-મોક્ષવૃક્ષાત શર્માજી	૩૧ ૧-૫ ૫-૪
પ્રભુમય દુવનનું ૧૦૨૨-મહાપુમાના ૩૫૨૨-અલના ૬૦	૧૧૮ ૧-૫ ૫-૪
મીશ અને નરમિદ- (અપારક નવાવનિ દરમુખમા	
વિરેદિવા) પસદ દરેત્રા ૧૪૩ અલના ૫૫૫ પરી	૧૦૪ ૫-૧૦ ૫-૪
વિરેકાન દસાસ-વિવરણ દના અમજ ઉપરણા ૫૫ ૫	૨૧૪ ૫-૫ ૫-૪
સ્વરૂપ વિચાર-૫૩ સિંધવા સવાદિય	૧૦૪ ૫-૧૦ ૫-૪
ગામગ્રામીકથાપૂત-૧૫૨૨-અપા ૫૫ ૫૫૫ પ્રમા નાદિ	૮૦૦ ૫-૫ ૫-૪

કુકાશમજાયા-જે મથમા ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-પ્રેરક ૪૧૪૧ નરાઠી અભાગીનું સરળ ભાષાવર	૧૮૪૦	૧-૦	૦-૧૫
કામ્યોદય-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મ-જનનિરૂપણ, નવ વ્રતારની ભક્તિ જલ્પનિરૂપણ પિ. અને બ્રહ્મા. સારાસાર વિચાર હત્યાદિ અનેક પ્રકારના સમગ્ર યામદાસના હપદેરો	૧૪૮	૨-૮	૦-૬
કેવામી રામતીર્થના સુકુપદેરો-આત્મારૂપા બ્રહ્મચર રાષ્ટ્રીવધમ આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ પ્રારબ્ધનદિ પદ્ય પુરુષાષ વક્ષતુ રહસ્ય જ્ઞાનદ શુભતો કાણુ ઉ ઈત્યાદિ બાબતો સમબવતા વ્યાખ્યાનો હત્યાદિ- (મથ ૧૯૩૫) આશુત્થિ પમી સુકુપદેરો હત્યાદિ- (મથ ૩૦૩૫)	૫૧૪ ૫૨૦	૨-૮ ૨-૮	૦-૬ ૦-૫
કેવામી વિવેકાનંદના ઉપદેરો-ધમ એટલે શું ? ભક્તિનુ જર મ્વરૂપ વેદાવનુ કાર્જ ભરવળ-નું ભવિષ્ય આપણું કલ્પ પુનઃ જન્મ ભક્તિયોગ મૂર્તિપૂજા પ્રભુપ્રેરિત વાતો પત્રો ક સુકુપદેરો-આશુત્થિ ૨૭ (ભાગ ૪-૧ ૩૫) ભક્તિયોગ-આશુત્થિ ૨૭ (ભાગ ૮મા ૩૫) માત જલ્પયોગ અને જ્ઞાનયોગ-(ભાગ ૧૦-૧૧મા ૩૫)	૧૦૦ ૩૮૪ ૫૧૦	૨-૪ ૧-૮ ૨-૦	૦-૬ ૦-૪ ૦-૨
માત જલ્પ યોગસૂત્ર-જનવાન પત્રવલિના યોગસૂત્રો અથ તથા કેવામી વિવેકાનંદના વિવેચન સાથે	૧૬૨	૧-૦	૦-૩
જ્ઞાનયોગ-આત્મા વ્યાવહારિક વેદાત હસ્યાણુનો પવ વાલ વક્ષ્ય અને મૈત્રેવી કપર વિવેકાનંદે આપેલા વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦-૧૨	૦-૨
રાજયોગ-સાધન પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ પ્રાણનો સક્રમ પ્રત્યાહાર મારણા ધ્યાન સમાધિ હત્યાદિ (કેવામી વિવેકાનંદએ કરેલી ટીકા સાથે)	૧૩૬	૦-૧૦	૦-૨
આધ્યાત્મમાળા-મથ ૧૯૦-વર્તનસ્થ અનવપ્રસાદનું મુખ અબરીપ શબ્દી, નરસિંહ મીશાબર્ધ હળના ૧૬ આધ્યાના	૭૮	૩-	૦-૭
આધ્યાત્મમાળા-મથ ૨૦૦-વર્તનસ્થ અનવપ્રસાદનું કુવર બાહનું મામિક નામદેવ તુલસીમ ને વિદ્યાળા બીખ પિતામહ હત્યાદિ ૨૪ આધ્યાનો	૭૨૦	૩-૦	૦-૬
વૈદિક વિનય-મ. ૧-૨-૩ તાન્ત્રિકા મ્યાખ્યાય મારિ મૂટલા ૩૧૦ વેદમંત્રા ભાષાવર-વિવગ્ન મહિત	૮૪૦	૩-૧૨	૦-૪
ઉપદેશમારમ-મથ-મપિવર તિરુવક્ષપરના વેદગુરુ ઉપદેરો સુબોધેશનાકે-મથ નીતિપ્રેરક ૧૦૫ દે હા હાતો	૩૮૪ ૩૦૦	૧-૮ ૧-૮	૦-૬ ૦-૪

૨૧૦ પદિયારકૃત પુસ્તકો

રેવમનુ વિમાન-અગ્નિનો સદિમા સમબલવા ૨૨ દાખવા ૩૩૭	૨-૦	૬-૪
રેવમની કૃષ્ણી-અદ્વૈત નિશ્ચયતા સીમારનાકે આપણા પુસ્તક ૩૩૭	૨-૦	૬-૪
રેવમનો અભાનો-અગ્નિમાત્રની ત્રીજી આપણી રજાનો આદે ૩૩૭	૧-૦	૬-૪
રેવમનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાત્મનો મુખ્ય તથા		
પાનલ દરનાયની બંધુવા લાલકે રાતો ૩૩૬	૨-૦	૬-૪
રેવમની નિર્દોષી-કાલકે મનોદસાને ગરે બાગિચાદે ૩૩૦	૨-૦	૬-૪
રેવમનો જ્ઞાન દ-અગ્નિને તેના પ્રકાશની સમજ આપણુ પુસ્તક ૩૩૦	૨-૦	૬-૪
રેવમની સીદી-મોક્ષમાન આપ દરવાના ૧૨ પદવિધા ૩૩૦	૨-૦	૬-૪
રેવમની સ્વ-કે-રેવમનો દેવો ન સુરજ રતો બનાવડ પુસ્તક ૩૩૮	૨-૦	૬-૪
સંસારમા રેવમ-સંસારને રેવમ કેવળ આપણા પુસ્તક વાના ૩૩૮	૨-૦	૬-૪
નાસુ રેવમ-અગ્નિને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો દેવાતો આદ ૪૪૨	૨-૦	૬-૪

રામાયણ

મિશ્રકૃત રામાયણ-કવિ નિશમરતામની લખાવડ ૩૩૫૧ ૭૧૨	૪-૦	૧૦
માનસ રામાયણ-મનમગા દાદા-વાપર આપણા વિધિ		
અને આપણા મુજબનીમા ૩ ચિત્રો આદે ૧૪૦૦	૭-૦	૧-૪
ગુલસીકૃત રામાયણ-ગુલાની ચિત્રોમાં ૩૬ ચિત્રો આદે ૧૪૩૨	૭-૦	૧-૪
" " આપ ગો-આરણિ હમી ૧૪૦	૨	૭ ૧૧
ચાકરીકે રામાયણ-૧૫ આરણિ સત્વર કપાલ		
" " આપ ગો (આરણિ ૩૮) ૭૪૬ ૩૫૭૦	૩૧૪	૩-૦ ૭ ૧૨

ભગવદ્ગીતા

પુરુષાર્થ બોધિની ગીતા-(વલ મધિમા) મુજબનીમા ૫૪૦ ૭૬		
અને અને પદિત સાનવલેકરની વિભૂત રીત આદે ૧૧૩૪	૧૧-૦	૧-૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-જ્ઞાનના મુજબનીમા ૧૪૦૦ ૭૬	૧-૦	૭-૪
" " મુજબનીમા સિધિમા ગીતાના ૫૪૦ ૭૬		
૧૫૫ ૭૬ આપ " ૩૧૮	૧-૦	૭-૪
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-મોક્ષમાત્ર, ૭૪૦ની મુજબનીમા ૩૬૮	૬-૧૦	૧ ૩
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-જ્ઞાનમાત્ર ૭૪૦ની ૧૫૫		
આપણી રીતે જ્ઞાનની સમજ ન આપણી		
રજાતી ૧૫૫ રીત આપણી ૭ આપણી ૩૬૮	૨-૦	૧-૮
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-મિત્ર ૧૫૫ની ૭૪૦ની ૭૪૦		
જ્ઞાન ૭૪૦ ૭૬ આપણી ૭૪૦ની ૭૪૦	૭૪૦	૬-૦ ૭-૩

મૂલ મૂલ મગવદ્ગીતા-શોભા અક્ષર	૨૧૨	૦-૧૦	૦-૨
મધ્યમ અક્ષર	૨૦૦	૦-૫	૦-૧

મૂલ મૂલ પચરત્ન મગવદ્ગીતા (માત્ર સમૂત પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી) શુદ્ધ અક્ષર	૨૦૦	૦-૫	૦-૧
શોભા અક્ષર પાન ૧૧૨ ૦-૧૪ ૦-૨ મધ્યમ અક્ષર પાન ૩૩૨	૦-૮	૦-૨	

છવનચરિત્રો

સ્વામી સુદાનન-ચરિત્ર તથા ઉપદેશો	૩૩૬	૧-૮	૦-૪
સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું વિસ્તૃત ચરિત્ર	૪૩૬	૩-૦	૦-૫
વૈવેચન્યમહાપ્રભુ-તત્ત્વ ત્રિશોભા વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૬૦	૬-૮	-૧૫
જાનેશ્વર મહારાજ અને મહાત્મા એકનાથ-ને ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮	૦-૫
શમસુન્દર પદમહાસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર	૬૦૮	૨-૮	૦-૫
સ્વામી વિવેકાનંદ-છવનના પ્રસંગો આલેખી વિસ્તૃત ચરિત્ર	૭૪૪	૩-૦	૦-૭
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર બેદાતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦	-૭
સત છોકરામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ ગતનુ વિસ્તૃત ચરિત્ર	૬૪૮	૨-૮	૦-૬
સ્વામીશ્રી સુદાનન ન શિવાનંદના ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬	૦-૪
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહારાયના ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૦	૦-૩
મ૦ સરયુદાસજી, બૃહસ્પતિ ને જ્ઞાનકીશોરના ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦	૦-૩
ભક્તચરિત્ર-નાભાજી બળભાજીના નિહાળેલા રક્ષકોના			
પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો (આશ્રિત રજી)	૫૨૮	૨-૮	૦-૫
આદર્શ ચરિત્ર-સુદાનન રજી-દેશપરદેશના સત્તમદાતાઓ			
સચિત્રનિબંધ તથા વીર પુષ્પોના ૭૦ ફોટો ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮	૦-૭
ભાસ્કરના વીરપુરુષો-ત્રિવિધાસિદ્ધ વીર પુષ્પોના ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૬	-૪
વીર કુર્માદાસ અથવા માત્ર સુદાનન-મારવાળા રાજપૂત			
જુનના નરેસરીવ વીરત્વબળ રજી	૩૦૪	૧-૦	૦-૩
સુલિખ મહાત્માઓ-૬૬ સુલિખ સૂત્રી સંતોના ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪	૦-૭

સત-વાણી

પરિચિત પદસંચય-૧૧૨ ભજનોના ૬૩૬ ભજનોનો સમૂહ	૪૦૦	૧-૧૨	૦-૪
ભજનસાગર-સુદાનન ભજનોના ૬૩૬ કૃત્તમ ભજનોનો સમૂહ	૬૮૮	૨-૮	૦-૬
અખાની વાણી-અમરા શબ્દોના અર્થ તથા સુધારાવધાન સાથે	૫૦૪	૩-૦	૦-૬
માતમદાસની વાણી-ધોળ છપ્પા કલા મહિનાના સમૂહ	૫૬૦	૨-૮	૦-૪
દીવાને નામ-છવનસાધુઓના કલ્યાણ આપતો નકશર મહ	૪૮૦	૬-૮	૦-૧
નુકામજો-પદ્ય હોવા અથવા અશીમા	૧૨૦	૦-૫	૦-૨

ચેતના અને પ્રેરણા

અવસ્તી વ્યથા-સે	મોપાન	૫ આત્મકથાઓ	૧૬૭	૧ ૪	૦-૩
મુખોપકથાસાગર-આપદાયક	૫૦૫ દશાંતોનો સમહ		૪૬૪	૨-૦	૦ ૫
આખળ ધર્મો-	(પુરિચ દેવી & ટનુ વાધાવર આં ૩૭)		૪૬૮	૨-૮	૦-૫
મુખી જીવનના સાધનો-આનંદી જીવન માટે ક્રિયાદર્શક			૩૧૦	૧-૮	-૬
આદર્શ દશાવમાળા-આત્મ ૧૨૦ આપક ૪૨૪ દે. ૬૧ દશાંતો			૪૩૦	૨-૦	૦-૪
" " આનંદ રત્નો આપક ૩૬૫ દે. ૬૧ દશાંતો			૪૬૬	૨ ૦	૦-૫
દત્તજ્ઞાનુ-અમજીવિઓના દુઃખ તથા ખતિઓની નિર્દયતા					
દર્શનની નવલકથા (અર્ચન સિંહસેશ્વર)			૬૬૬	૩-૦	-૬
મુખમંત્રક-(આ ૨) દવાઓ ને કપયોગી માહિતી ૧૪૮ સેઓ			૫૪૪	૨ ૮	૫
" -(આ ૬)			૧૬૫ સેઓ	૩૩૬	૨-૮ ૦-૬
મુખોપકથાપદિકા-ચેતનાસાદીકૃત આ પુસ્તકમાં રાજ્યીવિ,					
ત્યાગીની રહેઠીકથા, મૌનનો ગદિમા શિખલુનું દુનઃકંઠ			૧૩૬	૬ ૧	૦ ૨

આરોગ્ય અને વૈદક

જોરાકના મુખ્યદોષ-સેનક ટો રસિકલાલ ને પરીખ આપુ					
૧૬ પદ્ધતિથી આપણા પાનના જોરાક માટે માર્ગદર્શન					
આપણ પુસ્તક-મુખારાવમારા સાથે નવી આરતિ			૧૦૦	૦ ૧૦	૦-૨
ઔષધિ કલ્પસલા-ન. ને લીલા રોમો કપરજીવીજીવી સારી					
૧૮ ઔષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી આપણું પુસ્તક			૧૧૦	૦-૧૦	૦-૨
આર્થિક્ષિપદ્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યશાસ્ત્ર-અનેક					
વનપદ્ધતિઓના તુલ્યદોષ ને કપયોગ; તેમ જ રોમો-					
તેના લક્ષણ ને ધરણ તથા કપયોગનો મહાન મથ			૧૩૦	૬-૦	૦-૧૩
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-સે ૧૧૦ નાખીલ ૨ સરીરચર્યા					
દવા પાણી જોરાક કસરત કપડા પાણીના તથા માટી					
ના કપયાર, નર્મલેના સ્ત્રી-પુસ્કનુ કર્તવ્ય બનેરે જાળતો			૧૦૮	૦ ૮	૦-૨
વૈદક મળધી વિચારો-આનંદ ૧૨૦ કપયોગી ૧૬૩ સેઓ			૧૮૪	૨-૦	૦-૭
" " -આત્મ રત્નો કપયોગી ૧૦૮ સેઓ			૪૩૫	૧-૧૦	૦-૫
આયુર્વેદ નિજીકથાઓ-આત્મ ૧૨૦ તથા રત્નો (વેદ વિજ્ઞાન)					
વારાચંદ્ર (આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ અનેક ૧૨૫					
તેના લક્ષણ, ધરણ ને સ્ત્રીક કપયોગી સમજવતો મથ. ૧૧૫૦			૬-૪	૦-૧૦	

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } બડ પાસે અમદાવાદ
સાતજાદેવી ૧- મુંબઈ

સ ૨૦૦૦] વિવિધ ગ્રંથમાળા [૧૧ ૪૫૫

સવાજમ રૂા ૬-૪ * પરદરામા રૂા ૧૦)

૨ વર્ષે ૫' ૪૭૫૫ ક ના સુમારે ૧૯૦૦ થી ૨૦૦૦ પાનનું વિવિધ વિષયોનું વાચન ૧થી ૮ પુસ્તકો દ્વારા પેરનોઈ અપાવ છે

નિયમો — (૧) વરસ દિવસે ૪૬ ૫' ૪૭૫૫" નાં ૧૯૦૦ થી ૨૦૦૦

પાનનું વાચન ૯થી ૧૫ પુસ્તકો દ્વારા અપાવ છે તેમાંનાં નીચેનાં દોષ તે તે પુસ્તક માદક થતી વખતે અપાવ છે, અને જાણીનાં નીચેનાં તેમ મોઢાંથી અપાવ છે (૨) વાર્ષિક સવાજમ રૂપિયા ૬-૪-૦ અને માનુ વર્ષનું ટપાલખર્ચ માફ હોય છે આદિકા ઇત્યાદિ દેશવર માટે વાર્ષિક સવાજમ રૂપિયા ૧૦) અથવા શિલિંગ ૧૫) છે (૩) પ્રત્યેક વર્ષે કારતકથી જાણે સુધીનું મણાવ છે વચ્ચે અને ત્યારે માદક થવા છતાં કારતકથી પુસ્તકો અપાવ છે (૪) પુસ્તકો સામાન્ય રીતે સાદા પાંખાં જાધિયાં અપાવ છે (૫) પ્રત્યેક વર્ષનું હેમ્ફ્રી પુસ્તક વી. પી. થી મોઢાંથીને તે પછીના વર્ષનું સવાજમ મનાવી લેવામાં આવે છે પણ જનના સુધી તે વિશે જમાવથી ચેતવણી અપાતાં નેજો નવા વર્ષમાં માદક રહેવાની ના સજ્યો, તેમને એ હેમ્ફ્રી પુસ્તક વી. પી. થી નહિ મોઢાંથી સાદી રીતે (જુઓટથી) ગોઠાડાયે (૬) નેજો પ્રથમથી ના નહિ સજ્યો વી. પી. મળેથી તે પાતુ વાગશે, તેજો તે હેમ્ફ્રી પુસ્તક ઉપરનો સર્વ દક સુમારશે પરંતુ નેમ્ફ્રી વી. પી. જૂથથી કે એવા ડાઈ કારખથી પાતું જમ્ફુ દી, તેજો પોતાનું વાર્ષિક સવાજમ મોઢાંથી આપીને પોતાનું નામ પાતું માનુ કરાવી શકે છે તથા વી. પી. પાતું વગવાથી ટપાલ આદિ ખર્ચ રૂા ૨૬ મનુ હોય, તે મોઢાંથીને પાતુ વજેમુ પુસ્તક પણ તેજો મેળવી શકે છે

વધુ વિગત માટે સજો —

સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

જન પાને પાસ્ટ બોક્સ નં. ૫૨, અમદાવાદ અને મજબૂતથી તા દાખી બીરોડા, ત્રીજા માને મુંબઈ-૨

